

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА-МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НАВОИЙ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

Кўлёзма ҳуқуқида

УДК 821.512.133

ШАРИПОВА НИГОРА НУРИДДИНОВНА

**АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР» ДОСТОНИ
ПОЭТИКАСИ**

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини
олиш учун ёзилган**

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар: ф.ф.д., профессор Ҳ.Болтабоев

Самарқанд-2021

МУНДАРИЖА:

Кириш.....	3
I БОБ. «ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР» ДОСТОНИ «ХАМСА» ТАРКИБИДА	
1.1-§. «Ҳайрат ул-аброр» достонида Навоийнинг ўз салафларига муносабати.....	13
1.2-§. «Ҳайрат ул-аброр» достонининг структураси.....	30
Биринчи боб бўйича хулосалар.....	63
II БОБ. ДОСТОННИНГ СЮЖЕТ ВА КОМПОЗИЦИОН ЖИҲАТЛАРИ	
2.1-§. Достоннинг сюжети ва ундаги образлар тизими.....	65
2.2-§. Достон таркибида ҳикоятларнинг ўрни ва унинг композицион жиҳатлари.....	104
Иккинчи боб бўйича хулосалар.....	122
III БОБ. «ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР» ДОСТОНИ БАДИИЯТИ МАСАЛАЛАРИ	
3.1-§. Достоннинг вазн ва қофия хусусиятлари.....	124
3.2-§. «Ҳайрат ул-аброр» достонининг тил ва услуб хусусиятлари.....	145
Учинчи боб бўйича хулосалар.....	160
УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР.....	162
ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	166

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида туркий халқлар адабиётига қизиқиш, бадиий-эстетик тафаккур тараққиётида муҳим ўрин эгаллаган ижодкорлар маънавий меросини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Айниқса, жаҳон илм-фан тараққиётига серқирра ижоди билан бекиёс улуш қўшган, дунё адабиёти тараққиётида ўз ўрнига эга бўлган туркий мумтоз адабиёт намояндалари меросини, бадиий-илмий тафаккур дурдоналарини янгича ёндашув ва тамойиллар асосида тадқиқ этиш долзарб вазифа саналиши баробарида бу йўналишдаги илмий тадқиқотлар кўламини янада ошириш заруратини белгиламоқда.

Дунё адабиётшунослиги учун энг муҳим илмий муаммолардан бири улуғ шоир ва мутафаккир, туркий халқлар адабиётининг юксак чўққиси Ҳазрат Алишер Навоий ижодининг беназир қирраларини таҳлил қилиш, жаҳон адабиётида Навоий феноменининг жорийланишига ҳисса қўшишдан иборат. Шоир шеърӣ ва насрий асарларининг жанрий табиати, лексик-семантик, композицион-структур жиҳатлари, поэтика, тил ва услуб масалаларини замонавий адабиётшуносликнинг янги илмий тамойиллари ва мезонлари асосида чуқур ўрганиш долзарб масала ҳисобланади. Хусусан, хамсачилик анъанаси умуммилӣй жараён саналиб, унинг таркибига кирувчи ҳар бир дostonни мукамал тадқиқ этиш жаҳон илм-фанида янги саҳифа очади.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган жадал ислоҳотлар жараёнида миллий-маънавий меросимизни дунёга танитиш, буюк аждодларимиз, хусусан, Алишер Навоий ижодий тафаккуридан халқимизни баҳраманд этиш ишларига катта эътибор қаратилмоқда. «Алишер Навоий асарларида теран ифода топган миллий ва умуминсонӣй ғояларнинг жаҳон тамаддунида тутган ўрнини ҳамда ўсиб келаётган ёш авлоднинг интеллектуал салоҳиятини ошириш, улар қалбида юксак ахлоқӣй фазилатларни тарбиялашдаги бекиёс аҳамияти»ни инобатга олган ҳолда «янги Уйғониш даври — Учинчи

Ренессанс пойдеворини яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда».¹ Бу эса Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонини монографик планда ўрганиш заруратини белгилаб бермоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида», 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон «Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида», 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ-4865-сон «Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида»ги қарорлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда, инновацион ғоялар тизимини

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ-4865-сонли «Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида»ги қарори // Халқ сўзи. – Тошкент, 2020, 20 октябрь.

шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилди.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон ва ўзбек адабиётшунослигида «Хайрат ул-аброр» достонининг баъзи хусусиятларига оид айрим тадқиқотлар юзага келган.

Хусусан, рус¹, турк,² озарбойжон³ ва ўзбек⁴ адабиётшунослигида амалга оширилган қатор тадқиқотларда достоннинг «Хамса»да тутган ўзига хос ўрни, Навоий ва салафлари муносабати, достондаги айрим образлар талкини, шунингдек, шоир илгари сурган баъзи ижтимоий, ахлоқий, фалсафий-дидактик ғоялар таҳлилга тортилган.

«Хайрат ул-аброр» достонининг айрим хусусиятларини Фитрат, А.Саъдий, Ойбек, Шайхзода, О.Шарафиддинов, В.Зоҳидов, И.Султон, А.Ҳайитметов, А.Қаюмов, А.Абдуғафуров, Т.Жалолов, М.Муҳиддинов,

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. – М.: Наука, 1965; Бертельс Е.Э. Навоий. – Т.: Тафаккур [каноти](#), 2015; Конрад Н.И. Запад и Восток (статья). – М.: Главная редакция Восточной литературы, 1972; Шу муаллиф. Ренессанс ва Навоий // Жаҳон адабиёти. – Т., 2006. Февраль. – Б. 126-130; Шу муаллиф. Алишер Навоий // Тафаккур. 1997. № 10. – Б. 38-41; Бертельс А.Е. Предисловие к поэме «Сокровищица тайн». – М.: Гихл, 1959. – С. 5-16; Крымский А. Низами и его современники. – Боку: Элм, 1981; Бертельс Е.Э. Низами (творческий путь поэта). – М., 1956; Жирмунский В.М. Алишер Навои и проблема Ренессанса в литературах Востока // Литература эпохи возрождения и проблема всемирной литературы. – М.: Наука, 1967.

² Араслы Н.Г. Низами и турецкая литература. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Баку, 1969; M. Sabır. Alı Şır Nevaî. Hayretül-Ebrar. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1961; Köprülü F. Alı Şır Nevaî. – İstanbul, 1941; Levend A.S. Alı Şır Nevaî: hayatı, sanatı va şahsiyeti. – Ankara, 1965; Çetidağ Y. Alı Şır Nevaî: hayatı, sanatı va eserleri; Fatih Üniversitesi. – İstanbul, 2005.

³ Нагиева Дж. Алишер Навоий и Азербайджанская литература (XV-XIX вв.). – М., 1986; Arasli N. Nəvoî va Azərbaycan ədəbiyyatı // Əlishir Nəvoî Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. – Bakı: Qartal, 2009; Hacı S. Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi» və Əlishir Nəvainin «Heyrət ül-əbrar» poemalarının müqayisəli təhlili // Əlishir Nəvaî və Azərbaycan ədəbiyyatı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: 2017. – Б. 46-58; Allahverdiyeva Z. Əlishir Nəvainin «Heyrət ül-əbrar» va «Farhad va Şirin» əsərlərində konseptual va kulturoloji prinsiplər // Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни номли халқаро илмий конференция материаллари. – Навоий, 2017. – Б. 125-127; Нагисойлу М. Алишер Навои и азербайджанская поэзия // Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни номли халқаро илмий конференция материаллари. – Навоий, 2018. – Б. 129-132.

⁴ Айний С. Алишер Навоий «Хамса»си. – Т.: Фан, 1978; Ҳайитметов А. Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Т., 1959; Шу муаллиф. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Т., 1963; Ғаниева С. Алишер Навоий. – Т., 1968; Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 1991; Шу муаллиф. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015; Шодиев Э. Алишер Навоий ва унинг салафлари. – Ленинобод, 1967; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979; Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс тожик адиблари. – Т.: Ўқитувчи, 1989; Ғанихўжаева Н. «Хамса» ҳикоятлари. – Т.: Фан, 1986; Ҳаққулов И. Хамса бадийиётига доир // Алишер Навоий «Хамса»си. Тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986. – Б.112-127; Эркинов С. «Хамса» анъаналари // Алишер Навоий «Хамса»си. Тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986. – Б.127-142; Рустамов А. «Хайрат-ул-аброр»даги биринчи сарлавҳанинг шарҳи: [«Хамса»нинг 500 йиллигига] // Шарқ юлдузи. – 1985. – № 11. – Б. 135–139; Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Т.: Маънавият, 2005; Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқинининг XV-XX аср манбалари. Филол. фан. док. дисс. – Т., 1998.

С.Хидирназаров каби олимлар тадқиқ этган бўлса-да,¹ бевосита дoston поэтикасига оид жиддий тадқиқот яратилмаган. С.Хидирназаров томонидан амалга оширилган «Алишер Навоийнинг «Хайрат ул-аброр» дostonи: дostonда типология ва поэтик архитекtonика масаласи» номли тадқиқотда дostonнинг композицион қурилиши, типологик тадқиқи ва поэтик архитекtonика масалалари салафлари илк дostonлари билан қиёсан ўрганилган. Бироқ мазкур тадқиқотда асосан дostonнинг қурилишига эътибор қаратилиб, ғоявий-семантик томонлари тадқиқ этилмаган. Акад. А.Қаюмов фикрича, «Хайрат ул-аброр» мазмуни, ундаги фикр ва ғоялар, образ ва персонажлар таҳлилига махсус бағишланган тадқиқот яратилган эмас».² Олим ўз тадқиқотида ҳам «Хайрат ул-аброр»нинг ғоявий-бадий мазмуни тўғрисида сўз боришини, уни бошқа ҳамсанавис шоирларнинг асарлари билан қиёс қилинмаганини таъкидлайди. Бу эса ушбу дostonни кенг аспектда ўрганиш зарурати мавжудлигини кўрсатади. Мазкур тадқиқот мана шу илмий ва ҳаётий эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда диссертация ҳолида шакллантирилган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги.
Диссертация Навоий давлат педагогика институти илмий-тадқиқот ишлари

¹ Фитрат. Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри. – Т.: Муслмон Иштирокиюн фиркаларининг ўлка бюроси ҳузуридаги нашриёт шўъбаси, 1919. Қисқартирилган қайта нашри: Сирли олам. – 1991. – №2. – Б. 6-8; Саъдий А. Творчество Навои как высший этап узбекской классической литературы (Док.дисс.раб), – Т., 1945-1948; Ойбек. Ўн учинчи том. Ўн тўққиз томлик. МАТ. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972; Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том.– Т.: 1972; Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1971; Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Т.: Ўзбекистон, 1970; Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969; А.Ҳайитметов. «Хайрат ул-аброр»да услуб ранг-баранглиги // Навоийнинг ижод олами. – Т. Фан, 2001. – Б.27-45; Шу муаллиф. Навоийхонлик суҳбатлари. – Т.: Ўқитувчи, 1993; Қаюмов А. «Хайрат ул-аброр» талқини. Асарлар. 1-жилд. 1-китоб. – Т.: MUMTOZ SO'Z, 2008; Абдуғафуров А. Навоий сатираси. – Т.: Фан, 1968. Шу муаллиф. Буюк бешлик сабоқлари. – Т.,1995; Шу муаллиф. Навоий ижодида сатира. – Т.: Фан, 1972; Жалолов Т. Хамса талқинлари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968; Муҳиддинов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси. («Хамса»ларнинг биринчи дostonлари асосида). Филол.фан.док.дисс. – Т., 1995; Хидирназаров С. Алишер Навоий «Хайрат ул-аброр» дostonи: дostonда типология ва поэтик архитекtonика масаласи. Филол.фан.ном.дисс. – Т., 1990.

² Қаюмов А. «Хайрат ул-аброр» талқини. Асарлар. 1-жилд. 1-китоб. – Т.: MUMTOZ SO'Z, 2008. – Б.9

режасининг «Ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишнинг янгича тамойиллари» (№К–29, 2017–2020 йй.) йўналиши доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достони поэтикасини, шоирнинг ўз салафлари илк достонига муносабатини аниқлаш, дoston структураси, сюжети, композицияси, образлар ва ҳикоятлар генезиси, вазн ҳамда қофия масалалари, ғоявий-семантик, лексик-стилистик хусусиятларини илмий-назарий жиҳатдан очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

«Ҳайрат ул-аброр»нинг «Хамса» таркибидаги муқаддимавий дoston сифатида кейинги дostonларга таъсирини ҳамда Навоийнинг ўз салафлари илк дostonларига муносабатини ойдинлаштириш;

дoston структурасидаги ҳар бир боб ва мақолатларнинг вазифасини аниқлаш, ҳамд, наът, муножот ва ҳайратларнинг дostonдаги муҳим позициясини кўрсатиш;

дostonдаги образлар тизимини дoston сюжети ва композициясига боғлиқ ҳолда таснифлаш ва муаллиф образининг асардаги вазифасини аниқлаш;

«Ҳайрат ул-аброр»нинг вазн, қофия, тил ва услуб масалаларидаги шоир бадиий маҳоратини очиб бериш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Алишер Навоийнинг «Хамса» асари таркибига кирган «Ҳайрат ул-аброр» достони асос қилиб олинди ва қиёсий таҳлил учун Низомий Ганжавийнинг «Махзан ул-асрор», Хусрав Деҳлавийнинг «Матлаъ ул-анвор», Абдурахмон Жомийнинг «Тухфат ул-аҳрор» асарларига ҳам мурожаат этилди.

Тадқиқотнинг предметини «Ҳайрат ул-аброр» дostonининг поэтикаси, «Хамса»нинг кейинги дostonларига таъсири, структураси, образлар тизими, сюжети, композицияси, вазни, асардаги қофия турлари, ҳикоятларнинг ғоявий-бадиий моҳияти, асарнинг тил ва услуб жиҳатларида акс этган шоир бадиий маҳорати масалалари ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқотда тизимли ёндашув, таснифлаш, илмий шарҳ, тарихий-қиёсий ва қиёсий-типологик таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

«Хайрат ул-аброр»нинг муқаддимавий дoston сифатида «Хамса»нинг кейинги дostonларига очкич вазифасини бажаргани дoston таркибидаги кўнгил таърифидаги боб, хайратлар, мақолат, ҳикоятларда акс этган муқаддимавий ишоралар ва поэтик хусусиятларнинг кейинги дostonларда бадиий образлар моҳиятига сингдирилиб, мукамал ривожлантирилиши ҳамда кенг кўламли сюжет ҳосил қилиши далилланган;

ҳамд, муножот, наът ва хайратларнинг маърифий-ирфоний моҳияти, асар структурасидаги позицияси, шоир эстетик идеалини ифода этиш, дoston семантик қурилишини шакллантириш сингари муҳим функциялари аниқланиб, уларнинг «кириш боблар», «муқаддимавий боблар», «илова характеридаги боблар» эмаслиги, хусусан, *хайратлар* дostonда асосий семантик қатламни, ғоявий-бадиий марказни ташкил этиши исботланган;

дostonдаги барча образлар асар сюжети ва композициясига боғлиқ ҳолда таркиб топгани, асар сюжети таркибида иштирок этувчи қаҳрамонлар экани асосланиб, муаллиф образининг дoston умумий сюжетини шакллантириш, асар таркибий қисмларини бирлаштириш ва бошқаришда муҳим компонент эканлиги аниқланган;

Алишер Навоийнинг дoston бадиияти борасидаги маҳорати ва новаторлиги асарнинг қофия тизими, вазн хусусиятлари, асар тилининг ўзига хослиги ва услуб поэтикаси таҳлили орқали асослаб кўрсатилган ҳамда дostonдаги маърифий-ирфоний ғоялар ва бадиий-эстетик жиҳатлар Учинчи Ренессанс даври ёшлари маънавий тарбиясида бирламчи асосга эга эканлиги исботланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

тадқиқот натижасида чиқарилган илмий хулосалар адабиётшунослик фанини янги илмий-назарий билимлар билан бойитиши баробарида ўзбек

мумтоз адабиёт тарихи, ўзбек адабий танқиди тарихи, адабиёт назарияси ҳамда навоийшунослик каби фанлардан ишчи дастур, дарслик ва қўлланмаларнинг мукамал авлодини яратишга хизмат қилиши асосланган;

Алишер Навоий бой ижодий меросини тарғиб ва ташвиқ қилиш бугунги кунда долзарб вазифа эканлиги, дostonдаги маънавий-маърифий ҳамда ирфоний масалаларнинг бадиий қиммати, мақолат ва ҳикоятларда илғари сурилган умумбашарий ғояларнинг тадқиқи жамиятда маънан етук шахсни камол топтиришда муҳим аҳамият касб этиши асосланган;

«Ҳайрат ул-аброр» дostonи поэтикасини ўрганиш, дoston сюжети, композицияси, тили, услуби, образлари, бадиияти масалалари тадқиқи натижасида ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги тарихи учун зарур илмий тавсия ва таклифлар ишлаб чиқилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончилиги муаммонинг аниқ қўйилгани, таҳлиллар ва улардан чиқарилган хулосаларнинг қатъийлиги ва аниқлиги, ишончли илмий-назарий манбалардан фойдаланилганлиги, тадқиқотда қўлланилган усуллар, фикр ва назарий қарашларнинг тизимли ёндашув, қиёсий-типологик, таснифлаш, илмий шарҳ, тарихий-қиёсий методлар орқали асосланганлиги, илмий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти дoston поэтикасини тадқиқ этиш асносида чиқарилган илмий-назарий хулосалар Миллий адабиётшунослик, Мумтоз адабиёт тарихи, Адабиёт назарияси фанларининг тараққиёт йўналишларини белгилашда муҳим аҳамият касб этади, шунингдек, бу йўналишда амалга ошириладиган илмий-тадқиқот ишларида муҳим назарий манба вазифасини бажариш, хусусан, навоийшунослик борасидаги билимларни мукаммаллаштиришга, мумтоз адабий асарларни яхлит ва атрофлича таҳлил этиш кўникмасини шакллантиришга ёрдам бериши билан ифодаланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти Ўзбек мумтоз адабиёти, хусусан, «Хамса» дostonлари поэтикаси бўйича тадқиқотлар яратиш, олий таълимда ўқитиладиган Ўзбек адабиёти тарихи, Навоийшунослик, Адабиёт назарияси фанларига оид дарслик, электрон дарслик ва ўқув қўлланмаларини тузиш ва такомиллаштиришда, Навоий асарлари бўйича шарҳлар ёзиш, луғатлар тузиш жараёнида ва ихтисослик фанларини ўқитишда фойдаланиш мумкинлиги билаи изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» дostonи поэтикасини тадқиқ этиш бўйича олинган илмий натижалар асосида:

дostonнинг жанрий хусусиятлари, дoston таркибидаги ҳамд, муножот, наът ва ҳайратларнинг жанр поэтикасини махсус ўрганиш, сюжет ва композицион хусусиятларини образлар тизими билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этишга оид назарий хулосаларидан ФА-Ф1-Г002 рақамли «Қорақалпоқ фольклори ва адабиёти жанрларининг назарий масалаларини тадқиқ этиш» мавзусидаги фундаментал лойиҳада белгиланган вазифалар ижросида фойдаланилган (ЎзР ФА Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий тадқиқот институтининг 2021 йил 23 июлдаги 168/1-сон маълумотномаси). Натижада, лойиҳа ишининг мумтоз адабий жанрлар поэтикаси, сюжет ва композицияси таҳлилига доир янги илмий далиллар билан бойишига хизмат қилган;

дoston ҳикоятларида акс этган ғоявий-бадий, маърифий-ирфоний ғоялар ҳамда шоир поэтик маҳорати ва услубининг қорақалпоқ мумтоз адабиёти вакиллари ижодига таъсирига доир назарий хулосаларидан ФА-Ф-1-005 рақамли «Қорақалпоқ фольклоршунослиги ва адабиётшунослик тарихини тадқиқ қилиш» мавзусидаги фундаментал тадқиқот лойиҳада фойдаланилган (ЎзР ФА Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий тадқиқот институтининг 2021 йил 24 июндаги 142/1-сон маълумотномаси). Натижада, Шарқ мумтоз адабиётидаги ҳикоятларнинг маънавий илдизлари маърифий-ирфоний қарашлар билан боғлиқлиги ҳамда

Алишер Навоий услубининг қардош халқлар адабиётига таъсирини янада ойдинлаштиришга хизмат қилган;

достондаги илмий-назарий, маърифий-ирфоний, бадиий-эстетик ғоялар талқинига оид фикр-мулоҳазаларидан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Навоий вилояти бўлими томонидан ўтказилган «Навоийлик ёш навоийхонлар», «Навоий достонлари билимдони», «Ёш китобхон» каби турли танловларнинг сценарийсини шакллантиришда ҳамда бўлим тадбирларида фойдаланилган (Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Навоий вилояти бўлимининг 2021 йил 23 июндаги 23-сон маълумотномаси). Натижада, достонда ифода топган умумбашарий ғоялардан Учинчи Ренессанс даврида маънан етук авлодни тарбиялашда фойдаланишнинг илмий-педагогик мезонлари ишлаб чиқишига, ёш ижодкорлар қобилиятини ўстиришга, уларни маънавий рағбатлантиришга хизмат қилган; достон бадиияти, образлар тизими, тил ва услуб масалаларига доир назарий таҳлилларидан Навоий вилояти телерадиокомпаниясининг «Ассалом, янги кун», «Қадрият», «Адабий муҳит», «Назм ва наво», «Тарихдан сабоқлар» сингари телекўрсатув ва радиоэшиттиришлари сценарийсини тайёрлашда фойдаланилган (Навоий вилоят телерадиокомпаниясининг 2021 йил 18 майдаги 01-02/44-сон маълумотномаси). Натижада, томошабинларнинг достон бадиий қиммати ва маърифий аҳамияти борасидаги билимлари такомиллашувига, кўрсатувларнинг илмий далилларга бой бўлишига хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 3 та халқаро ва 6 та республика илмий-амалий анжуманларда муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 23 та илмий ишлар, жумладан, 2 та хорижий журналларда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш бўйича тавсия этилган илмий нашрларда 5 та илмий

мақола, 10 та республика, 6 та халқаро конференция тўпламларида нашр этилган.

Диссертациянинг ҳажми ва тузилиши. Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, ҳажми 165 саҳифани ташкил этади.

I БОБ. «ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР» ДОСТОНИ «ХАМСА» ТАРКИБИДА

I.1. «Ҳайрат ул-аброр» достонида муаллифнинг ўз салафларига муносабати

Ҳазрат Алишер Навоий «Хамса» ёзишга умр бўйи тайёргарлик кўради. Фирдавсий, Саъдий Шеъррозий, Фаридиддин Аттор, Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий каби даҳоларнинг асарларини кунт билан ўрганади, устози Абдурахмон Жомийдан сабоқлар олади. «Хамса» ёзишга қирқ ёшидан кейин киришгани шоир учун билим, маҳорат ва истеъдоддан ташқари бой ижодий тажриба ҳам муҳимлиги билан боғлиқдир. Бу «Ҳайрат ул-аброр» достонида шоир карашларининг теранлигида, ижтимоий-сиёсий масалаларга муносабатида, асарнинг долзарб фикр ва мушоҳадаларга бойлигида яққол кўринади.

Туркий «Хамса»нинг қисқа фурсатда яратилиши хусусида султон Ҳусайн Бойқаро «Рисола» асарида бундай дейди: «Вал-ҳақ (яъни, ҳақиқатан) чун бу Ҳумоюн фурсатта-ву бу рўзафзун давлатта (Навоий) «Хамса» (ижодкори Низомий) панжасига илиг (қўл) урдию, анинг итмомига жилд келтурди. Агарчи Шайх Низомий назм аҳлининг устодидур, озар «Хамса»син... ўттиз йилда такмил берибтур ва Мир Хусрав-ким, «Хамса» абйоти (байтлари) ададин 30 мингдин 18 мингга ихтисор (қисқариш) қилиб турур ва... 6-7 йилда тугатиб турур. Бу фасоҳат майдонининг сафдорию, бу балоғат бешасининг ғазанфари, балоғат ўрмонининг арслони Навоий «Хамса» сининг кўп афсоналарида дилпазир тафсирлар бердию таълиқсанд ислоҳлар (тузатишлар) қилди, бунёдининг ибтидосидан саводининг интиҳоси (қораламаси) битгунича ҳамоно икки йилдин ўтмади.¹

Султон Ҳусайн «Рисола»да Навоий «Хамса»си дostonларининг сюжети ва композицияси етук, пухталигини ҳам таъкидлайди: «анинг афсоналари ранггин абйоти (байтлари) сеҳр-ойинлигин ва тарокиби матонатину

¹ Ҳусайн Бойқаро. Рисола. – Т.: Шарқ-Нур, 1991. – Б.14.

маъонийси латофатин (семантикаси латифлигини) мутолаъа қилган киши билгай-у, мулоҳаза қилган киши фаҳм қилгай».¹

Султон Ҳусайннинг мазкур фикрларини уч маънода тушуниш мумкин:

– *Навоий бундай нодир асарни султон Ҳусайн подшоҳлиги даврида, ҳумоюн-бахтли вақтларда ижод қилди;*

– *Навоий бундай нодир асарни Ироқда ё Эронда эмас, Хуросонда, Ҳиротда – унинг давлатида бўлгани учун шундай тез фурсатда ёза олди;*

– *Бундай нодир асарни бошқа шоирлар (Жомий, Суҳайлий, Котибий...) эмас, балки Навоийдек даҳогина ёза олар эди.*

Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да «Рисола»даги фикрларни тасдиқлайди. «Султон Ҳусайн замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳирий шаҳри мамлу (фаровон) эди. Ҳиммати ва варази (мақсади) ул эдиким, ул ишни камолга тегургай».² Бобур бу фикрининг далили учун Мавлоно Жомий, Навоий, Шайхим Суҳайлий, Биноий, Осафий, Абдуллоҳ Хотифий, Аҳлий Бадахший, Юсуф Бадеий, Ҳилолий; мусаввирлардан Камолиддин Беҳзод; мусиқа устозларидан Хожа Абдуллоҳ Марворид, Ноий, Удий, Гижжакий; хаттотлардан Султон Али Машҳадий номларини келтиради. Султон Али Машҳадийни «Мирзо учун, Алишербек учун қалин (кўп) китоблар қилди»³, – дейди. Бобур Алишер Навоий хусусида сўз юритар экан, Навоийнинг ўз даврида беназир киши эканлиги, ҳеч ким унингчалик кўп ва хўп ижод қилмагани, олти маснавий китоб назм қилганлиги, уларнинг бештаси «Хамса» дostonлари ва олтинчиси Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» дostonига жавоб тарзида ёзилган «Лисон ут-тайр» эканлигини айтади.⁴

Бу даврда маданий алоқалар ҳам кучли ривожланган эди. Ҳиротда хуснихат билан кўчирилган Саъдий, Ҳофиз, Фирдавсий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий, Навоий асарлари нақшлар билан безатилган муқоваларда

¹ Ўша манба. – Б.14-15.

² Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. –Т.:Юлдузча, 1989. – Б.160-163.

³ Ўша манба. – Б. 164.

⁴ Ўша манба. – Б.153.

китобат қилиниб, қўшни давлатларнинг подшоҳларига совғалар қаторида жўнатилиши ҳам бу даврда маънавий тафаккурнинг юксак даражада гуллаб-яшнаганлиги, шунингдек, илм-фанга кўрсатилган юксак эҳтиромдан далолат беради. Хуросон мулкидаги маданий ҳаёт тараққий топгани хусусида Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида айтган қуйидаги сўзлар ҳам Бобур фикрларини тасдиқлайди: «Хуросон мулкиким, фазлу камол аҳлига олам мамолики (мамлакатлари)нинг Мисри муаззами ва саводи аъзамидур, бу мулкнинг жамъи назм аҳли, шуаройи ширинкаломи ва фусаҳойи вожибул ихтироми (хурматга сазовор фасихлари) варақ юзига не ёзсалар» Ҳазрат Навойдан кўриб беришни илтимос қилишгани, Анварий ва Салмон Соважий, Низомий ва Мир Хусрав Деҳлавий каби шоирлар ҳақида баҳслашиб, Навоийнинг фикрини сўраганлари ҳақида ёзади.¹ Бу маълумотлар Алишер Навоий ўз даври ижодкорлари орасида машҳурлиги, уларга раҳнамо, кўмакдош ва устоз шоир бўлганлигини далиллайди.

Ғиёсиддин Хондамир «Макорим ул-ахлоқ» асарида Навоий «Хамса»си ҳақида шундай дейди: «Гўзал сифатли Амир (Навоий)нинг манзум (тизма) асарларидан бири туркий «Хамса» бўлиб, 27 минг байтни ўз ичига олади. Шайх Низомийнинг «Панж ганж» муқобилида тузилган. Бу китобга нозик маънолар, гўзал фикрларни жойлаштирганлар»². Хондамир Навоий шеърларининг латифлик ва нозиклик шуҳрати ном қозонганини, (чет элларнинг) подшоҳлари пойтахт Ҳиротга элчи юбориб, санъат нишонли куллийётларини талаб қилганларини, шоҳ ва гадо, ёш ва қари, мусулмон ва кофир, яхши ва ёмон оғзида ул ҳазратнинг гўзал назмлари машҳурлигини таъкидлайди.³ Демак, «Хамса» яратилган йиллар маданий-маърифий ҳаёт гуллаб-яшнаган давр сифатида тарихга кирган.

«Ҳайрат ул-аброр» – «Хамса»нинг бошқа дostonларидан фарқли равишда бир неча қасидалар, ҳикоятлар мажмуасидир. Дostonда эпик тасвир эмас, фалсафий талқин устунлик қилади, муаллифнинг таъриф ва тавсифлари

¹ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Асарлар. Ўн беш томлик. 14 том. – Т., 1967. – Б.125-126.

² Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Форсийдан М.Фахриддинов ва П.Шамсиев таржимаси. – Т.1967. – Б.48.

³ Ўша манба. – Б.49.

етакчи рол ўйнайди, сюжет ва воқеалар баёнини шоирнинг фикру қарашлари бошқариб туради. «Ҳайрат ул-аброр»даги фикрлар кейинги дostonларда образлар воситасида бадиий талқин қилинади. Инсон кўнгли, уни барча мавжудотлардан азиз ва мукаррам қилиб турувчилар руҳий олами манзаралари, коинот ва инсон, жамият ва шахс муносабатлари, Тангри инсонга инъом этган ҳаёт ажойиботларидан ҳайратланиш – «Ҳайрат ул-аброр» дostonининг ғоявий-бадиий мазмунини ташкил этади.

Шарқ шеървати даҳолари Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Жомий, Навоий «Хамса»ларидаги биринчи дostonлар барча бешликларнинг кейинги дostonларига нисбатан калит, очкич вазифасини бажаради. Барча «Хамса»ларнинг биринчи дostonидан ҳар қандай замон ва макон учун аҳамиятли бўлган: оламнинг яратилиши, инсоннинг бу оламдаги ўрни, мавқеи, бурчлари, вазифаларига доир ижтимоий, ахлоқий, фалсафий фикрлар ўрин олган. Бу хусусият Навоий ва салафлари илк дostonлари учун муштарак, умумий бўлиб, Низомийда «Махзан ул-асрор» – «Сирлар хазинаси», Хусрав Дехлавийда «Матлаъ ул-анвор» – «Нурларнинг балқилиши», Жомийда «Тухфат ул-аҳрор» – «Ҳурларнинг ҳадяси», Алишер Навоийда «Ҳайрат ул-аброр» – «Яхшилар ҳайрати» етакчи ғоя бўлиши ҳар бир дostonнинг ўзига хослигини таъминлайди.

Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да тасаввуф босқичларини, тариқат аҳкомларини пухта эгаллаган мутасаввиф сифатида намоён бўлади. Бунда тасаввуф асосчиларидан, тариқат пири Абдуллоҳ Ансорийнинг «Манозил ус-сойирин», Фаридиддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё», Ҳужвирийнинг «Кашф ул-махжуб», Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс» асарларига суянади. Алишер Навоий уларнинг издоши сифатида, шунингдек, аввалги хамсанавис салафларининг анъанасига риоя қилган ҳолда ўз «Хамса»сининг биринчи дostonини «Ҳайрат ул-аброр» деб атайди. Дostonнинг асосий ўзақ ғояси сифатида унинг номланишидаги **аброр** тушунчасининг моҳиятини тўғри талқин этиш муҳимдир. Маълумки, **аброр** – (арабча: *барр* сўзининг кўплиги – яхши ахлоқлилар) [тасаввуф] – солиҳ амалларни бажарувчи

кишилар, ирфоний истилоҳда яхши фазилатли инсонлар; тариқатда Аллоҳнинг хос бандаларидирлар. Улар қалбни поклаш жараёнида Аллоҳ томон сайрнинг бир нечта мақомларини босиб ўтгандирлар.¹ Алишер Навоий «Хамса»нинг биринчи достонини «Хайрат ул-аброр» деб аташ билан бу мақомга оид ўзининг фалсафий қарашларини ифода қилган:

Хайрати аброр кўруб зотини

«Хайрату-л-аброр» дедим отини.²

Уларнинг аброрлик зотидан хайратланиб, (достоннинг) номини «Хайрат ул-аброр» деб қўйдим.

«Хайрат ул-аброр» – «Хамса»нинг илк достони бўлгани учун шоир унда «Хамса» ёзишдан мақсадини баён этган, уни бу йўлга йўллаган салафлари Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомийга махсус боблар бағишлаган, улар ижодини юксак баҳолаган, кўп жиҳатдан уларга суянган. Бироқ таъкидлаш ўринлики, Навоийнинг «Хайрат ул-аброр» достони туркий заминда яратилган ва туркона руҳ билан суғорилган, улут мутафаккирнинг ижтимоий-сиёсий муаммоларга муносабатини рўй-рост кўрсатган, бир сўз билан айтганда, салафларнинг илк достонларидан ҳар жиҳатдан фарқланувчи яхлит мустақил асардир. Академик А.Қаюмов Навоий «Хамса»си ҳам ўзининг адабий илдизларидан ўсиб чиққанлигини, ҳам ўзбек маданияти ва адабиёти тарихида янги истиқбол йўлларини очиб берганлигини ёзади. Олимнинг эътирофича, «Навоий «Хамса»си гарчи ўз адабий илдизлари билан мустаҳкам бирликни сақлаган бўлса-да, бу шоҳона асар аввалги «Хамса»ларнинг такрорий намунаси эмас. У ўзбек адабиётининг мустақил, Алишер Навоий дунёқараши, унинг ғоявий-мафкуравий мазмунини аниқ ва аён намоён этувчи эпик асарлар йиғиндиси.³

¹ Сажжодий С.Ж. Ирфоний истилоҳлар ва иборалар луғати // Сино. 2010. – № 37-40. – Б.174.

² Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. Ўн жилдлик. Олтинчи жилд. – Т.: Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.304. (Бундан кейин ушбу манбага мурожаат қилинганда қавс ичида асар номи ва саҳифасини кўрсатиш билан кифояланамиз.)

³ Қаюмов А. Ўзбек хамшанослигининг адабий илдизлари // Ўзбек адабиётшунослигида талқин ва таҳлил муаммолари // Илмий-назарий анжуман материаллари. – Т., 2014. – Б. 11-12.

Адабиётшуносликда хамасанависликнинг уч хусусияти ҳақида сўз боради¹:

1) «Хамса»нинг биринчи поэмаси муаллифнинг фалсафий, ахлоқий, ижтимоий-сиёсий қарашларини ифода этувчи асар бўлиб, бу қарашлар «Хамса»нинг кейинги поэмаларида образлар орқали кенгайтирилган тарзда кўрсатилади.

«Ҳайрат ул-аброр» «Хамса»нинг муқаддимавий достони сифатида кейинги дostonлардан фарқли равишда бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Айтиш мумкинки, илк дoston кейинги дostonларнинг аннотацияси, тезиси. Ундаги қатор масалалар кейинги дostonларда ривожланади. Илк дostonда муқаддимавий ишоралар кейинги дostonларда образлар ва масалалар талқинида бадиий ечим топади.

Мумтоз адабиётда ишқ – умумбашарий мавзудир. Илоҳий ишқ – комиллик белгиси. Дostonда энг муҳим масалалар қаторида Навоий ишққа ҳам махсус мақолат бағишлайди. Дostonнинг тўққизинчи мақолатида шоир бу илоҳий туйғуни ғоят улуғлайди, мислсиз қудратини эътироф этади. «Ҳайрат ул-аброр»да муаллифнинг ишқ изтироби дарди ва юки борасидаги қарашлари қуйидагича ибтидо топади:

Қайси кўнгулники, макон этти ишқ,

Ўтдин ани лаълга кон этти ишқ. [Ҳ.А. –Б.166]

Илк дostonда бошланган ишқ масаласи кейинги дostonларда узвий ривожлантирилади. «Фарҳод ва Ширин» дostonидан олинган қуйидаги мисраларда илк дostonдаги улуғвор ғоялар мантиқий давом эттирилганини сезиш қийин эмас:

Ки инсон кўнглин этти гулиани ишқ,

Бу гулианнинг ҳаримин махзани ишқ.²

¹ Валихўжаев Б. Хамсачилик традициясининг баъзи бир хусусиятлари ҳақида мулоҳазалар. // Ўзбек адабиётининг айрим масалалари. – Самарқанд, 1961. – Б.92-97.

² Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. Ўн томлик. Олтинчи том. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.308.

Шоир мазкур байтларда маром, оҳанг, ритм, ғоя ва мазмуний муштаракликни шунчалик мукаммал шакллантира олганки, бу байтларнинг мавзу, йўналиш, вазн жиҳатидан бир-биридан тамоман фарқланувчи турли дostonлардан олинганлиги сезилмайди.

Илк дostonдаги қуйидаги мисраларда шоир ҳақиқий ошиқ қандай бўлиши лозимлиги борасидаги ўз нуқтаи назарини баён этади:

Ошиқ ани билки, эрур дardнок,

Ҳам тили, ҳам кўзию ҳам кўнгли пок. [Ҳ.А. –Б.168]

“Ҳайрат ул-аброр”да Навоий сўз очган ҳақиқий ишқ ва чин ошиқлик мезонларига мос келувчи образ «Ҳамса»нинг кейинги дostonларидан бирига киритилиши табиий эди. Шу дostonда ибтидо топган ҳақиқий ошиқликнинг сифат ва нисбатлари масаласи Фарҳод образи тасвири ва талқинида тўлиқ бўй кўрсатади. Фарҳод – кўнглида илоҳий ишқ жилваланган ҳақиқий ошиқ эканлиги, мазкур образнинг руҳияти, теран қарашлари, тадбиру аъмоли воситасида намоён бўлади, илк дostonда кўзда тутилган шоир идеали – Фарҳод эканлиги илк дostonга ҳамоҳанг, «Фарҳод ва Ширин» дostonидан олинган қуйидаги мисраларда аёнлашади:

Демон, ҳам кўнгли поку ҳам кўзи пок,

Тили поку сўзи поку ўзи пок. [Ф.Ш. –Б.366]

«Ҳайрат ул-аброр»нинг Ўн тўртинчи мақолатида чархнинг осмон каби чиройли бўлса-да, иши макру-фусун эканлигини айтади. Навоий фикрича, чарх кўғирчоқбоз, у чодирхаёлида одамларни кўғирчоқдай ўйнатади. Сўнг истаган вақтда Хусрав ва Фарҳод каби зотларни йўқ қилади:

Хусравлар қатли учун тезҳуш,

Хусрави ҳам демаки, Фарҳодкуш...

...Салму Манучеҳр ила Навзар қани?

Баҳману Дорову Скандар қани? [Ҳ.А. –Б.215;221]

Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да Фарҳодни эсга олар экан, «Фарҳод ва Ширин»даги машаққатли саргузаштларига, ишқ йўлидаги фожеавий ҳаётига илк ишоралар беради.

«Ҳайрат ул-аброр»да одоб-тавозеъ масалаларида алоҳида мақолат киритилиши бежиз эмас. Чунки кейинги дostonлардаги барча бош қаҳрамонлар характерида шу фазилатлар мустаҳкам ўрин олган. Одob масалаларига бағишланган олтинчи мақолатда шоир одобнинг кичикларни саодатманд, улуғларни сарбаланд қилишини, нафсу ҳаво (такаббурлик) ўтларини ўчиришини тасвирлайди. Хусни таълил санъати орқали ҳилол (ярим ой)нинг ҳар куни эгилиб тургани учун камол топганини, юксакликка кўтарилганини таъкидлайди. Одobнинг беқиёс аҳамиятини шундай эътироф этади:

Элга шараф бўлмади жоҳу насаб,

Лек шараф келди ҳаёву адаб. [Ҳ.А. –Б.134]

Навоий «Фарҳод ва Ширин» дostonида Фарҳоднинг характери, таълим-тарбияси, камол топишида одобнинг мустаҳкам пойдевор эканлиги, бу дostonда маърифат масалаларининг биринчи ўринга кўтарилиши илк дostonдаги шу мавзудаги мақолатнинг бадий такомилдир. Илму адаб бобида кўп заҳматлар билан камол топган Фарҳод маъшуқаси васлига етолмаса ҳам Мажнун бўлиб, дашту саҳрода дарбадар кезмайди, тоғ кесиб, ариқ ўтказиб, элга нафъ етказди. «Ҳайрат ул-аброр»да Навоий шундай асл инсонларни – нафърасонлар, яъни элга фойда етказувчилар деб улуғлайди.

«Ҳайрат ул-аброр»даги ишқ мавзусидаги мақолатда акс этган ғоялар «Ҳамса»нинг учинчи дostonи «Лайли ва Мажнун»да ҳам ўз такомилига етади. Шоир ишқни таърифлаб, «ахгари (чўғи) болокаш кўнгул парголалари дурур ва меҳнат қаро шoми анинг тутуни» дея эътироф этар экан, бу ерда *меҳнат* сўзини машаққат маъносида қўллайди. Ишқ олий инсоний фазилат бўлиш билан бирга ошиқни ақлу-ҳушидан айириб, Мажнунга айлантириши, бу йўлда хавфу-хатар, синов ва кулфатларнинг кўплигини таъкидлаб ўтади:

Қайдаки ишқ ўти бўлуб шуълакаш,

Ақл ўлуб ул ўт уза хошоқваш. [Ҳ.А. –Б.166]

Мажнуннинг афтода ҳолати, руҳий изтиробларига ишора бериб, кўз олдимизда Мажнун сиймосини гавдалантиради:

*Дард юкидин бўлубон ҳам қади,
Дардадаги «дол» анинг ҳамқади...
...Нуктада мойил тили ҳар сўзга йўқ,
Жонида жонон ғамидин ўзга йўқ.
Балки бўлуб ўзлуги ҳам бартараф,
Кўзки солиб, ёр кўриб ҳар тараф. [Ҳ.А. –Б.168;169]*

Илк дostonда келтирилган ишқ ҳақидаги муқаддимавий фикрлар: ошиқнинг чексиз кўнгил изтироблари, ишқ йўлининг мислсиз машаққати ва уқубатлари «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун»да муайян сюжет ва образлар воситасида аниқ-равшан ривожлантирилади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг Ўн тўққизинчи мақолатида майпарастларни танқид қилувчи боб давомида шоҳ Баҳромнинг маишатпарастлиги сабабли мулки вайрон бўлгани ҳақида ҳикоят келтирилади. Бу мавзу шоирнинг салафларида ҳам мавжуд. Бироқ Навоий бу ҳикоятда шоҳ ва раият, ҳокимият ва халқ масаласини кескин қўяди. «Ҳайрат ул-аброр»да бу борадаги дебоча фикрларга ўрин ажратилиб, «Сабаи сайёр»да бадий такомилига етказилади. Икки дostonдаги шоҳ Баҳром образи муштарак хусусиятларга эга. Илк дostonда бир бобда сўз юритилса, «Сабаи сайёр»да яхлит дostonда фикр ривожлантирилади. «Ҳайрат ул-аброр»да Баҳром фуқаро аҳволидан огоҳ бўлиб, хатоларини тушунган ҳукмдор сифатида идеаллаштирилган бўлса, «Сабаи сайёр»да Навоий тарихий ҳақиқатни тасвирлаб, таъсир кучига эришди. Иккинчидан, агар подшоҳ хатоларини ўз вақтида англаб, тўғри йўлга юз бурса, саодатга эришишига («Ҳайрат ул-аброр»даги сингари – Н.Ш.); бунинг акси бўлса, ҳаёти фожеа билан якунланишига («Сабаи сайёр»даги сингари –Н.Ш.) зимдан ишора беради, огоҳлантиради.

Бундан ташқари, «Ҳайрат ул-аброр»даги бир қатор масалалар «Сабаи сайёр»даги ҳикоятларда ҳам ривожлантирилади. Ўнинчи мақолатдаги ростлик, тўғрилиқ ғоялари «Сабаи сайёр»даги Олтинчи иқлим йўлидан келган мусофир тилидан айтилган «Муқбил билан Мудбир» ҳақидаги

ҳикоятда давом этади. «Шер ва дуррож» ҳикоятида ёлғончилик дуррож умрига якун ясаса, «Сабъаи сайёр»да бу иллат Мудбир умрига нукта қўяди.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг Ўн тўртинчи мақолатида дунё қўғирчоқбоз эканлиги, унинг ишларида чалкашликлар кўплиги, Хусрав, Фарҳод ва Искандар сингари буюк шахсларга ҳам раҳм этмаслигини ёзади. Шу мақолат таркибида берилган ҳикоятда «Искандарнинг етти иқлим мамоликин панжайи тасарруфига кийургани ва холи илик (бўш қўл) била оламдин рихлат маркабин сургони» ҳақида ёзади. «Ҳайрат ул-аброр»да Навоий илгари сурган ғоя – жаҳон аҳлини ўзи тобеъ қилиб, ҳатто ўзини худога тенг деб, не-не халқларни урушларда ҳалок этиб, баъзи подшоҳларни тахтдан ағдарган буюк тарихий шахслар ҳам ўлим келганида ожизлиги ғояси «Садди Искандарий» достонида кенг қўламда талқин этилади.

2) хамсанависликнинг иккинчи хусусияти шундаки, кейинги поэмалар ғоявий-бадиий жиҳатдан биринчи поэма билан чамбарчас боғланган.

Бизнингча, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» дostonлари ишқий мавзуда бўлса-да, бир-бирига боғлиқ бўлмаган мустақил асарлардир. Бироқ кейинги дostonларнинг барчаси илк дostonдаги Олам, одам, иймон, ислом, вафо, сабру қаноат, ишқ, тўғрилиқ, ҳаё, дину диёнат, кўнгил поклиги сингари азалий ва абадий мавзулар билан ҳамоҳангдир.

3) хамсанависликнинг учинчи хусусияти – «Хамса»да қадимги тарихий шахслар ҳақида боблар бўлишидан ташиқари буюк тарихий шахс (Искандар) ҳақида алоҳида дoston мавжуд бўлишидир.

Бу фикрларга қўшилганимиз ҳолда, хамсанависликнинг яна бир неча хусусиятлари кузатилишини таъкидламоқчимиз:

– барча «Хамса»ларнинг биринчи дostonларида муножотлар ва наътлардан сўнг сўз санъати, шеърининг жамият маънавий ҳаётидаги ўрни, бадиият мезонлари ҳақида боблар бўлиб, биринчи дostonдаги бу эстетик қарашларга кейинги дostonларда ҳам амал қилинади. Шоир салафлари илк дostonларида ҳам сўз санъати, шеърининг ҳақида боблар бор;

– биринчи дostonларнинг мақолатгача бўлган қисмида маънавий устозларга мадҳиялар ёзиши, салафларга таъзим билдириш – хамсанависликнинг яна бир жиҳати бўлиб, кейинги дostonларда ҳам шу хусусиятлар акс этган.

Бизнингча, «Хайрат ул-аброр» дostonининг «Хамса» таркибига киритилишининг қуйидаги сабаблари бор:

биринчи сабаб – Низомий бошлаб берган, Хусрав Деҳлавий давом эттирган хамсанавислик тамойилига кўра, «Хамса»нинг биринчи дostonи – кейинги дostonларнинг фалсафий замини бўлишидир. Алишер Навоий «Хайрат ул-аброр»да шу анъанага амал қилади;

иккинчи сабаб – илк дostonда муаллифнинг коинот ва инсон, жамият ва шахс муносабатларига доир ижтимоий, ахлоқий, сиёсий, адабий-эстетик қарашлари кейинги дostonларда бадий акс эттирилиши;

учинчи сабаб – «Хамса»нинг биринчи дostonида мақолатлар, ҳайратлар, ҳикоятлар ва айрим бобларда илмий талқин этилган масалалар кенг қўламли бўлиб, уларнинг энг муҳимлари кейинги дostonларда бадий, поэтик талқин этилишидир. Хусусан, «Хайрат ул-аброр»да чуқур талқин этилган, инсон ақли идрок эта олмайдиган ҳайратлар, кўнгил (хожа)нинг ғайб оламига сайрлари кейинги, реал воқелик тасвирланган дostonларда мавжуд эмас. Бироқ қаҳрамонлар руҳияти, кўнгил кечинмалари ва ишқ ҳайратларида илк дostonда тасвирланган ҳайратлар теран ифода топади, ривожланади.

Адабиётшунос Иззат Султон фикрича, «Навоий «Хамса»ни яратишда икки мақсадни кўзда тутди. Буларнинг бири – «туркий»да, худди форс-тожик адабиётида бўлганидек, улуғ асар яратиш. Навоий ўзидан аввал яратилган «Хамса»ларни «туркийга» таржима қилмоқчи эмас. Аввалги намуналар билан тенг турадиган янги, оригинал асар яратиш – Навоийнинг «Хамса» ёзишдан иккинчи мақсади эди»¹. Навоий дostonчиликда салафлари

¹ Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2010. – Б.285-286.

анъаналарини давом эттириш билан бирга Шарқ халқлари маданиятидаги бадий, фалсафий, дидактик, маърифий-ирфоний ғояларни синтез қилди.

Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарида Навоий «Хамса»сини яратишда Низомий анъаналарига таянганини таъкидлайди: «Ул амирнинг латиф табъидан то бу кунгача содир бўлган туркийча ва форсийчадан маърифатли Шайх Низомийнинг «Хамса»сига туркийча қилган жавобидирким, бу яхши андешали амирдан аввал бирор киши бу қадар фазлга қойим бўлолмаган. Дарҳақиқат, ўша дostonда у фасоҳатнинг додини берган»¹. Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида «Хамса»нинг беш дostonини ёзишда руҳлантирган ижодкорлар ҳақида шундай дейди: «Аввалким «Ҳайрат ул-аброр» боғида табъим гуллар очибдур, Шайх Низомий руҳи «Махзан ул-асрор»идин бошимга дурлар сочибдур»². Шунингдек, шоир «Фарҳод ва Ширин»ни Хусрав Дехлавийдан, «Лайли ва Мажнун»ни Ҳимматийдан, «Сабъаи сайёр»ни Ашраф Мароғийдан, «Садди Искандарий»ни устози Жомийдан илҳомланиб яратганини ёзиб қолдирган. Демак, шоир «Ҳайрат ул-аброр»ни ёзишда кўп жиҳатдан Низомий Ганжавийга суянган. Адабиётшунослик илмида Низомий ва Навоий муносабатлари, қардош халқлар орасидаги адабий алоқа масалалари кенг ўрганилган.³ «Махзан ул-асрор» ҳам «Ҳайрат ул-аброр» сингари ахлоқий-таълимий, фалсафий-ирфоний дostonдир. Унда Низомийнинг кўп йиллик кузатишлари, тафаккур дунёсининг закosi, даҳо ижодкор сифатида теран қарашлари ўз ифодасини топган. Худди «Ҳайрат ул-аброр» сингари «масалалар алоҳида-алоҳида боб ёки бўлимларда баён этилади. Боб ва бўлимлар дostonнинг умумий мақсадда, ягона ғоявий концепцияси ҳамда бадий услуб ва поэтик шакл (қофия, вазн ва бошқалар) билан бир-бирига

¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. // Навоий замондошлари хотирасида. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1985. – Б.15-16.

² Алишер Навоий. "Муҳокамат ул-луғатайн". ТАТ. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.520.

³ Қаранг: Маллаев Н. Низомий Ганжавий мероси ва унинг маърифий тарбиявий аҳамияти. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985; Шу муаллиф. Низомий Ганжавий. – Т.: А.Навоий номидаги Ўз.миллий кутубхонаси нашриёти, 2015. Эркинов С., Ғанихонов М. Низомий Ганжавий. – Тошкент: Фан, 1992; Ҳомидий Ҳ. Ганжалик пир \\\ "Сино" журнали, 2002 йил, Куз (№ 7), – Б.31–35; Низомий ва ўзбек адабиёти (Илмий анжуман материаллари). – Тошкент: Ислom университети, 2007; Ўрдубодий М.С. Қилич ва қалам. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.

боғланади, уланади, бир-бирини ривожлантириб боради ва шу йўл билан дostonнинг умумий – ягона композициясини вужудга келтиради».¹

Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» достонида «Хамса» анъанасини бошловчи Низомийни маънавий устоз деб билиб, «Махзан ул-асрор»нинг вазни, ғоявий йўналиши, бадиий қурилиши – структурасини қабул қилиб, ривожлантирди. Шу ўринда Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомий анъаналарига ҳам ҳурмат билан қаради, маълум маънода ва муайян ўринларда салафларига эргашиди ва улардан ўрганди-ўзлаштирди. Бироқ Навоий тақлидчи шоир бўлмаган, у ҳамиша янгиликка интилан ва ўзидан аввалги асарларга танқидий муносабатда бўлган – уларнинг ютуқларини ривожлантириб, хато-камчиликларини бартараф этган. Ойбек туркий тил мавқеини кўтаришда Навоийнинг буюк жасорати, мислсиз хизматларини тавсифлар экан, шоирнинг ўз салафларига муносабатини шундай изоҳлайди: «Классикларга тақлидгина эмас, балки мустақил ижодиёт асарларини ҳам уларнинг номи билан боғлаш традиция эди, яъни устод шуҳратини қозониш учун ўзини уларга шогирд кўрсатиш керак эди».²

Туркий «Хамса»нинг биринчи достони – «Ҳайрат ул-аброр» салафлари илк дostonлари билан қиёсан таҳлил қилинса, унинг қатор ўзига хосликлари кўзга ташланади:

Низомий Ганжавий илк достонида мақолатгача 18 та боб ажратилган³, мақолатлар 19 бобдан бошланади, мақолат ва унинг ғоясини тўлдирувчи ҳикоятлар жами 40 бобдан ўрин олган ҳамда сўнгги боб хотима боб ҳисобланади. Навоийда эса мақолатларгача бўлган боблар сони 21 та бўлиб, «Ҳайрат ул-аброр»даги биринчи мақолат 22 бобдан бошланади. Низомий Ганжавийнинг «Махзан ул-асрор» асари билан «Ҳайрат ул-аброр» боблари

¹ Маллаев Н. Низомий Ганжавий. – Т.: А.Навоий номидаги Ўз.миллий кутубхонаси нашриёти, 2015. – Б.22-23.

² Ойбек. МАТ. Ўн тўққиз томлик. Ўн учинчи том // Хамсанинг асосий образлари. – Тошкент. 1979. – Б.159.

³ Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор. Форсийдан Жамол Камол таржимаси. – Тошкент, 2016; Низомий Ганжавий. Сирлар хазинаси. («Махзан ул-асрор»). Аслиятдан Олимжон Бўриев таржимаси. – Тошкент: CHASHMA PRINT, 2013.

муқояса қилинса, уларнинг ўзаро муштараклиги ва ўзига хослиги қуйидаги ўринларда ҳам аниқ кўринади:

Ўхшашлик: Ҳар иккала достонда анъанавий дебоcha (басмала боб), муножот, наът, сўз фазилати (иккала ижодкорда ҳам иккитадан боб сўз таърифига аталган), замона султониға аталган боб, кўнгил таърифига бағишланган боблар мавжуд; ҳар иккала достонда 20 мақолат ва уни тўлдирувчи 20 ҳикоят ўрин олган.

Тафовут: Иккала достондаги боблар сони (Низомийда 59 боб, Навоийда 63 боб), муножотлар сони (Низомийда 2 та муножот, Навоийда 4 та муножот), наътлар сони (Низомийда 4 та наът, Навоийда 5 та наът) турлича. Низомийда пайғамбаримиз(с.а.в.)га бағишлаб наътдан ташқари қўшимча 2 та боб: Расули акрам (с.а.в.) васфида (3-боб) ҳамда Меърож кечаси тасвирида (4-боб). Замона ҳукмдориға аталган боблар миқдори ҳам бир хил эмас (Низомийда замона шоҳи Малик Фаҳруддин Баҳромшоҳ ибни Довудга 2 та боб бағишланса, Навоийда ҳукмдор Ҳусайн Бойқароға 1 боб бағишланган); Низомий «Ҳамса»нинг илк яратувчиси сифатида салафлариға боб киритмаган, Навоийда эса икки салафи Низомий ва Деҳлавийға бир боб ажратган, шунингдек, Навоий пирлари Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Аҳрор Валийға бағишлаб бир боб киритган (21 боб). Низомийда «Бу номанинг мақоми ва мартабаси баёнида» - достоннинг аҳамияти хусусидаги боб мавжуд, Навоийда эса бу мавзуда боб учрамайди. Низомийда икки хилват ва унинг самараси 4 бобда берилса, Навоий достонида уч ҳайратға 3 боб ажратилган. Айтиш жоизки, «Ҳайрат ул-аброр»даги ҳайратлар достоннинг асосий ғоявий йўналишини, муаллиф бадий концепциясини белгилаши нуқтаи назаридан Низомий достонидаги хилватлардан тубдан фарқ қилади.

Амир Хусрав Деҳлавий «Матлаъ ул-анвор»да¹ Низомий Ганжавий ва Алишер Навоийдан фарқли равишда мақолатларгача 14 боб ажратади, достон

¹ Хусрав Деҳлавий. Матлаъ ул-анвор. – Москва: Наука, 1975; Хусрав Деҳлавий. Матлаъ ул-анвор. Осори мунтахаб. Дар чаҳор чилд. Чилди якум. – Душанбе: Ирфон, 1971;

асосий воқеалари 15 бобдан бошланади. «Матлаъ ул-анвор» достони билан Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достони композицияси ва ғоявий, семантик структурасидаги ўхшашликлари ва фарқлари қиёсий таҳлил қилинса:

Ўхшашлик: Бу дostonларда анъанавий дебоча (басмала боб), муножот, наът, сўз шарафи, салафларга аталган боб (Дехлавий Низомийга атаб бир боб киритган, «Ҳайрат ул-аброр»да Низомий ва Дехлавийга аталган бир боб бор), ҳукмдорга аталган боб, 20 мақолат, 20 ҳикоят мавжуд.

Фарқлари: «Матлаъ ул-анвор»да 53 боб, «Ҳайрат ул-аброр»да 63 боб мавжуд. Навоийда муножот ва наътлар кўпроқ (Дехлавийда 3 та муножот, 3 та наът; Навоийда 4 та муножот, 5 та наът), сўз таърифи ҳам Амир Хусравда бир боб (Шоир учинчи мақолатини сўз мадҳига бағишлайди), Навоийда сўз таърифи икки бобдан иборат, Дехлавий мақолат қисмигача Султон Алоуддиндан ташқари яна бир султонга боб бағишлаган (Мадҳи боз як султон), бундан ташқари «Оид ба тартибу таркибу дoston» –Дostonнинг таркиби ва тузилишига бағишланган қўшимча боб мавжуд, шунингдек, Навоийдаги уч ҳайратдан фарқли равишда уч хилват берилган. Дехлавийда Низомийга эргашиб дostonнинг яратилиши, тузилиши хусусидаги махсус бобнинг мавжудлигида, кўнгил сайру сулукига бағишланган бобларнинг хилватлар деб номланишида кўринса, Навоийда новаторлик айнан шу икки хусусиятда кўринади. Яъни, Навоийда дostonнинг яратилиши, тузилиши, таркиби хусусида махсус боб мавжуд эмас. Дostonнинг тузилиши ва таркиби китобхонга аниқ, равшан бўй кўрсатиб турганини инобатга олган шоир шу хусусида махсус боб киритишни жоиз топмаган. Кўнгил таърифига бағишланган боблар ҳам дostonнинг ўзак ғояси ва номланишидан келиб чиққан ҳолда Навоийда ҳайратлар дея аталган.

Абдурахмон Жомийнинг «Тухфат ул-аҳрор»¹ асари композицион қурилиши ва боблар сонига кўра «Ҳайрат ул-аброр»га бирмунча яқин.

¹ Абдурахмони Чоми. Тухфат ул-аҳрор. Ҳафт авранг. Чилди сеюм. – Душанбе: Ирфон, 1964.

Ўхшашлик: Жомий достонида ҳам худди Навоийники сингари бир хамд, тўрт муножот, беш наът, сўз фазилати ҳақидаги боб, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Убайдуллоҳ дуоси, 20 мақолат ва 20 ҳикоят мавжуд.

Фарқи: «Тухфат ул-аҳрор»да мақолатгача 19 та боб мавжуд бўлиб, дostonнинг асосий воқеалари 20 бобдан бошланади. Жомий достонида «Ҳайрат ул-аброр»даги мавжуд уч хайрат ўрнига уч суҳбат келтирилган, Навоий Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Убайдуллоҳга битта боб бағишласа, Жомий ҳар бирига алоҳида боб атайди; Жомийда Низомий, Деҳлавий, Навойдан фарқли равишда замона ҳукмдорига аталган боб мавжуд эмас. «Тухфат ул-аҳрор»да сўз фазилатига бағишланган бобдан сўнг шоирлар (сўз санъаткорлари–Н.Ш.) ҳақидаги бобнинг келтирилиши Навоийнинг сўз таърифидаги бобидан сўнг «Сўзда маъно масаласи» хусусидаги бобнинг келтирилишига бевосита ҳамоҳанг. Достон боблари сони ҳам ижодкорларда турлича (Жомийда 60 боб, Навоийда 63 боб).

Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да ҳамсачилик анъанасининг асосчилари сифатида Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавийни улуғлайди, уларга эҳтиром билдириб, ўзини шулар бошлаган анъананинг давомчиси сифатида кўради. Бироқ қиёсий-типологик таҳлилдан кўриниб турибдики, Навоийнинг илк достони салафлариникидан ғоявий-семантик, композицион-структуравий жиҳатдан тубдан фарқ қилади. Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да барча салафларидан андоза олган ва аини пайтда ғоя, мазмун, ҳажм, образлар нуқтаи назаридан уларникига ўхшамаган оригинал муқаддимавий дostonни яратган. Мақолатлар сони ҳар бир ижодкорда 20 та бўлиб, шу жиҳатдан илк дostonлар бири иккинчисига ўхшайди деб бўлмайди. Чунки ҳар бир ижодкорда мақолатлар мазмун-моҳияти тубдан фарқ қилади. Навоий мақолатларида тасаввуфий-маърифий моҳият кучли. Шунингдек, ҳар бир мақолат замирида давр нуқтаи назаридан келиб чиқиб, ижтимоий-сиёсий муаммоларга реал муносабат акс этган. Шу жиҳатдан Навоий илк дostonи билан бир даврда яратилган Абдурахмон Жомий «Тухфат ул-аҳрор»и архитектуроник-семантик жиҳатдан қисман ўхшайди. Бироқ Навоий дostonи

навоиёна услуб («навоийёна услуб», «олий услуб» – Ё.Исҳоқов талқини)да битилган, дoston давомида шоир сифатида тафаккур закosi, мутафаккир сифатида теран қарашлари, давлат арбоби сифатида салбий тоифа вакиллариға ўткир истехзо ва танбеҳлари, буюк олим сифатида тенгсиз назарий таҳлиллари, халқ раҳнамоси сифатида халқона панд-насихатлари ўз ифодасини топган. Бу дostonда Навоий шахси ҳам шоир, ҳам адабиётшунос олим, ҳам давлат арбоби, ҳам халқ вакили сифатида намоён бўлади.

«Хамса»ларнинг илк дostonларида Низомийда икки хилват ва унинг самараси, Амир Хусравда уч хилват, Жомийда уч суҳбат, Навоийда эса уч ҳайрат келтирилган бўлиб, булар номланишдагина эмас, муаллифларнинг ижтимоий, сиёсий, ахлоқий, фалсафий, ирфоний қарашлари кўлами ва теранлиги даражаси билан ҳам фарқланади. Навоий салафларидан фарқли равишда ўз дostonида ҳақиқий ишқ кўнгилда нақшланишиға, ғайб олами сирларига ақл билан эмас, кўнгил билан эришиш мумкинлигига, инсон, энг аввало, покланишни кўнгилдан бошлаши лозимлигига асосий эътиборни қаратди. Барча шоирлар дostonида ҳам инсон мавжудлиги ёки беш сезги аъзолари солимлиги билан эмас, балки Тангри уни оқил ва иймонли қилиб, кўнглини коинотдан кенг ва инсонға хос фазилатларға бой қилиб яратгани учун азиз ва мукаррамдир, деган ғоя етакчилик қилади. Низомий, Деҳлавий, Жомийда 20 мақолат ва унга илова қилинган 20 ҳикоятдан сўнг хотима боб келтирилса, Навоий бу борада ҳам ўзгача йўл тутган. Шоир йигирма мақолатдан сўнг бир хулосавий боб ҳамда «Оёғи тойиб йиқилган кул» ҳикоятини келтиради. Бу ҳам Навоий илк дostonининг ўзига хослигини белгилайди.

«Хамса» ёзиш жараёнида Навоий хамсачилик адабий анъанасига риоя қилганлиги илк дostonнинг ном, вазн ва структурасида намоён бўлади. Бироқ, «Хамса» дostonлари, шу жумладан, «Ҳайрат ул-аброр»нинг ҳар бир сатри ижтимоий-сиёсий вазият ва ҳодисалар таъсирида яратилганини, дostonларнинг юзаға келиши реал ижтимоий-тарихий муҳит билан боғлиқлигини ёдда тутмоқ

лозим.¹ Шарқ адабиётида маълум ижодкор қайсидир жанрда қалам тебратиши жараёнида ўзидан олдин шу жанрда ижод қилган адибларни эътироф этиш анъанаси мавжуд бўлган. Асар мустақил яратилса-да, анъана давом эттирилмаса-да, шоир ёки адибнинг новаторлиги яққол сезилса-да, бу эътироф Шарқ аҳлига хос ҳурмат ва эҳтиромдан далолат берган.

I.2. «Ҳайрат ул-аброр» достонининг структураси

Хамсанависликда анъанага айланган адабий қонун-тамойилларга мувофиқ Навоий «Хамса»сининг ҳам биринчи достони бошқа достонларидан мутлақо фарқланувчи ахлоқий, фалсафий, ирфоний-тасаввуфий панднома характердадир. «Ҳайрат ул-аброр»нинг бошқа пандномалардан фарқи, унда «Синдбоднома», «Тўтинома», «Калила ва Димна», «Чор дарвеш» каби саргузашт, авантюра сюжет йўқ. Бу достонда бош қаҳрамоннинг характерлари, фалсафий қарашлари асосий ўрин тутди. Адабиёт назарияси қонуниятларида айтилган жанрлардан ҳам бирортаси «Хамса»нинг биринчи достонига тўғри келмайди. Лекин айтилган вақтда «Ҳайрат ул-аброр» каби биринчи достонларда ҳикоя, қисса, мадҳия, масал, ҳажвия, қасида жанрларига хос унсурлар ҳам учрайди.

Тадқиқотчи С.Хидирназаров Навоий ва салафлари «Хамса»ларининг биринчи достонлари учун умумий бўлган, анъанага айланган хусусиятларни композицион жиҳатдан қуйидаги қисмларга бўлади:

- биринчи достонларда номларнинг ўхшашлиги: «Махзан ул-асрор», «Матлаъ ул-анвор», «Тухфат ул-аҳрор», «Ҳайрат ул-аброр»;
- тўрт достон ҳам арузнинг сарий баҳрида ёзилиши;
- биринчи достон ягона сюжет чизиғига эга эмаслиги. Композицион жиҳатдан уч қисмдан иборат: а) илова характердаги боблар; б) мақолатлар; в) ҳикоятлар.

Тадқиқотчининг бу фикрларида эътироф этиш лозим бўлган жиҳатлар бор. Бироқ айрим фикрларга муносабат билдириш ўринли.

¹ Бу ҳақда қаранг: Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – Б.164.

Тадқиқотда «Ҳайрат ул-аброр»нинг илова характеридаги боблари сирасига дostonдаги 23 та боб киритилади. Булар: икки ҳамд (1-2 боблар), 4 муножот (3-6 боблар), беш наът (7-11 боблар), салафлари Низомий ва Деҳлавий таърифига бағишланган боб (12), Жомийга бағишланган боб (13), сўз таърифи (14), сўздаги маъно ҳақидаги боб (15), Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳияси (16), кўнгул таърифи (17), уч ҳайрат (18-20), Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳақидаги боб (21), Хожа Муҳаммад Порсо ҳақидаги боб (61), ожизлик ва синиқлик ҳақидаги боб (62), Оёғи тойиб йиқилган кул ҳикояти (63) кабилар.¹

Бизнингча, тадқиқотда дostonнинг кўнгил сайри ва иймон фалсафасига доир бобларининг «Илова характеридаги боблар» деб таснифланиши тўғри эмас. Чунки илова бирор ишга кўшимча қисмни билдиради. Хусусан, «Ҳайрат ул-аброр»нинг ғоявий асосини белгиловчи ҳайратлар дostonнинг илова қисмида эмас. Дostonда ҳайрат тушунчаси асосий семантик қатламни ташкил этади. Шунингдек, мазкур тадқиқотда Хожа Муҳаммад Порсо ва унинг ўғли Абу Наср ҳақидаги ҳикоят келтирилган 61 боб ҳам илова боблар сирасига киритилган. Ваҳоланки, бу ҳикоят йигирманчи мақолат таркибида. Адабиётшунос А.Эркинов хотима бобдан кейинги Оёғи тойиб йиқилган кул ҳикояти ҳам кўпгина қўлёзма нусхаларда учрамаслигини таъкидлайди: «Навоийдек саройга яқин бўлмаган котиблар XIX асрдаги ўз шароитларида бундай ҳикоятни ўзлари кўчирган нусхаларга киритмай қўя қолганлар».²

Дostonнинг асосий қисми дейилганда фақат мақолатларни назарда тутиш ўринли эмас. «Ҳайрат ул-аброр» структурасида ҳар бир бобнинг муҳим ўрни мавжуд. Бу жиҳат Навоий дostonининг ўзига хослигини таъминлайди. Бир-бири билан узвий алоқадорликдаги боблар муаллиф бадиий нияти нуқтаи назаридан тартибланган ва ҳар бир боб ўзидан кейинги бобга фалсафий замин ҳозирлайди. Бизнингча, маърифий-ирфоний моҳият

¹ Қаранг: Хидирназаров С. Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» дostonи. Дostonда типология ва поэтик архитектоника масаласи. Фил.фан.ном.дисс. – Т., 1990. – Б.23.

² Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқинининг XV-XX аср манбалари. Филол.фан.док.дисс. – Т.1998. – Б.186

етакчи ўрин тутган дoston бобларининг ҳеч бирини кириш боб ёки илова характеридаги боб деб бўлмайди.

Мустақилликкача «Ҳайрат ул-аброр»нинг қатор нашрларида бу асарнинг аввалги ўн бир боби киритилмаган, дoston воқеалари ўн иккинчи бобдан бошлаб берилган. Шоирнинг диний-маърифий қарашларини ўзида сингдирган, дostonда кўзда тутилган муҳим масалалар изчиллигида ўз ўрнига эга бўлган мазкур боблар: басмала, бир ҳамд, тўрт муножот ва беш наът, табиийки, дoston юзасидан амалга оширилган муҳим тадқиқотларда ҳам адабиётшунослар эътиборидан четда қолган. Дoston ўзак фалсафасини ўзида мужассам этган ҳайратлардан бири – Аввалги ҳайрат бошланмасида келтирилган насрий дебочадан *малаklar* ва *масбеҳ* сўзлари ўчирилиб, табдил қилинган. Баъзи тадқиқотларда эса дostonнинг асосий моҳиятига бирёқлама ёндашиш, унда мадҳ этилган тавҳид фалсафаси; Аллоҳ → Олам → Одам бирлиги моҳиятини тушунмаслик ҳолатлари кўзга ташланади.

Дostonнинг структуравий-композицион қурилишини ўрганиш ва тўғри таҳлил этиш – «Ҳамса» таркибидаги кейинги тўрт дostonнинг бошланғичи ҳисобланган «Ҳайрат ул-аброр»нинг ғоявий-семантик хусусиятларини мукамал англаш борасидаги муҳим қадамдир.

Асарнинг композицион қурилишидан келиб чиқиб, дostonнинг таркибий асосларини белгилаб олиш муҳим. Унинг архитектоникасида басмала (1 боб), ҳамд (2 боб), 4 муножот (3-6 боб), 5 наът (7-11 боб), салафларига муносабат (12-13), сўз таърифида (14-15 боб), ҳукмдор мадҳи (16 боб), кўнгил таърифи (17 боб), уч ҳайрат (18-20), Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Аҳрор мадҳи (21 боб) каби манбалардан сўнг мақолотлар (22-61) келтирилиб, алоҳида боб (62) доирасида хулосавий талқин берилади. Унда «Ҳақ маъмурайи эҳсонидан маскани афв тиламак» ва сўнгги бобда (63) «Қул ҳикояси» келтирилган бўлиб, бу дostonнинг структуравий асосларини ташкил этади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг биринчи бобида Навоий муқаддас Қуръони каримдаги бош илоҳий жумла «Бисмиллоҳир-рахмонир раҳим»ни поэтик шарҳлайди. Басмала боб ҳақидаги назарий маълумотлар А.Рустамий, Ҳ.Кароматов, Р.Воҳидов, М.Муҳиддинов, М.Имомназаров, О.Давлатов каби олимлар тадқиқотларида учрайди.¹

Бу боб нафақат «Ҳайрат ул-аброр» учун, балки бутун «Хамса» учун муҳим аҳамиятга эга муқаддимавий бобдир. Чунки кейинги тўрт дostonда бундай боб учрамайди. Демак, шоир «Хамса» яратишга «Бисмиллоҳир-рахмонир раҳим» деб қадам қўйишни «Ҳайрат ул-аброр»дан бошлаган. Дostonнинг қолган 62 бобининг барчасида бобнинг тезиси сифатида сажънинг нодир намуналаридан ташкил топган дебочалар мавжуд, фақат илк бобдагина насрий дебоча келтирилмаган. Басмала боб салафларнинг илк дostonларида ҳам мавжуд. Бироқ Навоий дostonидаги бу боб композицион мукамал шаклланган. Навоий биринчи бобда «Бисмиллоҳир-рахмонир раҳим» жумласининг ҳар бир ҳарфига алоҳида маъно юклаб, туркий «Хамса»нинг илк бобидаёқ ўз услубининг етук қирраларини кўрсата олди. Китобат санъатидан унумли фойдаланиб, ҳар бир буюк ишнинг ибтидоси шу муқаддас калом билан бошланса, хайрли якун топишига эътибор қаратди. Шоир наздида, бу муқаддас калом ягоналик хазинасига олиб борадиган энг яқин йўл:

Йўқки, эрур махзани ваҳдатқа йўл,

Йўлу не йўл, асру яқин йўлдур ул. [Ҳ.А. – Б.6]

¹ А.Рустамий. Бисмиллоҳнинг маъноси. – Т.: Фан, 1999; Кароматов Ҳ. Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари (адабий-тарихий таҳлил). Филол.фан.док.дисс. ... автореф. – Т., 1999; Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Б. Бухоро, 1994; Имомназаров М. Навоийшуносликка кириш. – Т., 2015. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Т.: Маънавият, 2005; О.Давлатов. Алишер Навоий шеъриятида Қуръон оятлари ва ҳадисларининг бадий талқини. Филол.фан.буйича фал.док.дисс. ... автореф. – Самарқанд, 2017.

Илк достонидаги басмала бобда мураккаб рамз ва ташбеҳлар қўллаб, бетакрор поэтик тасвир яратган шоир бу мисралар орқали муножот ва наътларга ҳам замин тайёрлайди.

Бисмиллоҳир-рахмонир раҳим,

Риштага чекти неча дурри ятим. [Ҳ.А. – Б.6]

Байтдаги «ришта» ва «дурри ятим» сўзлари чуқур рамзий маъноларни ифодалайди. Бу ерда «дурри ятим» (ягона ўхшаши йўқ дур) сўзи Муҳаммад пайғамбарга нисбатан қўлланилган бўлиб,¹ «ришта» олам яралишидан то охиратгача бўлган узун ҳаёт йўлидир. Шоир «ар-рахим» иборасида қатнашадиган алиф ҳарфини жаннат ариғи ёқасида ўсган мевали дарахтга, илоҳий хазинани кўриқловчи аждаҳога ўхшатади. Бироқ бу ташбеҳдан ҳам кўнгли тўлмай, янги ташбеҳга мурожаат қилади: илонга ўхшаган ришта, арқон – Тангрига яқинлаштирувчи йўлга ўхшайди. Лекин бу йўл: «ҳам қаттиғу, ҳам махуф(хавфли)». Навоий фикрича, инсонга бу қийин йўлни босиб ўтишга инсоф, тавфиқ ёрдам беради. Ганжи илоҳий – инсоний фазилатларни қўлга киритиш учун инсон ўзидаги нафс аждаҳосини ўлдириши кераклиги таъкидланади.

Қилғувчи бу бодия қатъига майл,

Аҳли қабулу рад эрур икки хайл. [Ҳ.А. -Б.7]

Шу ўринда Навоий Қуръони карим ва ҳадисларга таяниб Ҳаққа етиш йўлини босиб ўтувчиларни икки гуруҳга ажратади: аҳли қабул (қабул қилувчилар) ва аҳли рад (рад этувчилар). Араб алифбосидаги ҳарфлардан фойдаланиб, китобат санъатининг гўзал намуналарини яратар экан, «аҳли рад» ва «аҳли қабул»га бу ҳарфларнинг шакли ва кўринишидан келиб чиқиб, алоҳида-алоҳида тасвир яратади. Бу ўринда оламнинг азалдан икки асосдан иборат эканлиги, турли замонларда эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий кураш ғоялари акс этган. Рад қилувчиларга муносабат билдирилаётганда «син» ҳарфининг шакли наҳанг балиғининг умуртқа суягидаги аррага, «мим»

¹ Қаранг: проф. У. Жўрақуловда ҳам шу фикр учрайди: Алишер Навоий “Ҳамса”сида хронотоп поэтикаси. Филол.фан.док.дисс. – Т., 2016. – Б.66.

ўт сочувчи илон нафаслига ўхшатилса, қабул қилувчиларга бўлган муносабатда бу ҳарфларнинг ижобий маънолардаги тасвирига гувоҳ бўламиз: «син» саломатлик зинасига, «мим» эса мақсад манзилидаги булоқ бошига ўхшатилади. Боб сўнгида шоир нафақат «Ҳайрат ул-аброр», балки бутун «Хамса»га доир эстетик қарашларини ифода этади, бу бобнинг яхлит «Хамса» учун мўлжалланганлиги яққол аёнлашади:

Йўл ёмон-у яхшисидан ема зам,

Бисмиллоҳ, дегил-у қўйғил қадам. [Ҳ.А. -Б.9]

«Хамса» ёзиш машаққати, заҳмати бир ёнда, уни китобхонга тақдим этишдаги ҳадик ва ҳаяжон бир томонда. Шоир улкан мақсад ва муддао рўёби учун Тангри марҳаматига умид боғлаб, буюк обидасини илоҳий жумла «Бисмиллоҳир-раҳмонир раҳим» билан бошлаётганлигини таъкидлайди.

Адабиётшунослар «Ҳайрат ул-аброр»нинг басмала бобини шарҳлар экан, мусулмон оламида ҳар бир ишни меҳрибон ва шафқатли Аллоҳ номи билан бошлаш одат тусига кирганини, барча мазмун, мавқе ва тоифадаги асарларнинг туғриси муқаддас илоҳий Китобнинг илк табарруқ жумласи билан безалишини, Навоий «Бисмиллоҳир-раҳмонир раҳим» замирида инсон яшашининг ўзак фалсафаси яширинганини илғаб, кўрсата олганини таъкидлашади.¹ «Ҳайрат ул-аброр»нинг басмала боби Низомий ва Амир Хусрав дostonларидан кўра Жомийнинг «Тухфат ул-аҳрор»ига яқин услубда яратилган. Бунда Навоий ва Жомийнинг бир даврда яшаб, тасаввуфий илмларда ҳам ҳаммаслақ бўлганликлари муҳим рол ўйнайди.

Холиқ ҳамди (2-боб). «Ҳайрат ул-аброр»нинг иккинчи боби Аллоҳ ҳамдига бағишланган. Ҳамд – арабча, мадҳ, мақтов, васф дегани.² «Ҳайрат ул-аброр»нинг иккинчи бобида шоир барча нарсани яратган Холиқни осмону қуёшдан тортиб ҳар бир заррани, ўсимликлар ва ҳайвонот оламини, бутун коиноту табиатни боғлаб, ҳаракатлантириб турувчи буюк қудрат соҳиби эканлигини чексиз ҳайрат ва юксак маҳорат билан тасвирлайди. Бу бобда

¹ Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Б. Бухоро, 1994. – Б. 46-47.

² Алишер Навоий–Қомусий луғат. Иккинчи жилд. – Т.:Sharq, 2016. – Б.240.

Қуръони карим оятлари таъсири сезилади: «Осмонлардаги ва Ердаги бор нарсалар ёлғиз Аллоҳникидир»¹, яна бир оят: «Ер юзидаги барча жонзот фонийдир. Буюклик ва карам соҳиби бўлган Парвардигорингиз ўзигина боқий – мангу қолур».²

Шоир жисм осмонини сайргоҳга айлантирган, руҳ қуёшини ёруғ қилган, осмоннинг фируза гулшанини баланд қилиб яратган Парвардигори оламга ҳамд айтар экан, шу бобнинг ўзидаёқ бутун олам Яратувчисининг энг буюк инояти – Инсоннинг яратилиши, унга ўзга мавжудотлардан фарқли тарзда ақл тақдим этилиши, ишқ, вафо, жафо масалаларига махсус тўхталади. Холиқ ҳамдига бағишланган илк бобдаёқ муаллифнинг инсон ҳақидаги маърифий қарашлари ўрин олиши илк дostonнинг марказида Инсон ва унинг кўнгли асосий ўрин тутишини англатади. Академик А.Қаюмов Навоий бу муқаддимани илоҳ номига қуруқ мақтов ва таъриф билан эмас, балки ўзи ва инсонни ҳаяжонга солиб келаётган муҳим масалалар билан бошлаганини айтади.³

«Ҳайрат ул-аброр»да ҳам анъанага биноан аввал Ҳақ таолога ҳамдлар ва муножотлар, кейин пайғамбарга наътлар, сўнгра набийларнинг ворислари бўлган пири муршидларнинг сифатлари келади. Биринчи дostonнинг бундай композицион структураси диний эътиқод ва тасаввуф тариқати талаблари, тамойилларига асосланади. Муножотларда барча оламларни яратган Ҳақ таолонинг тавҳиди, яккалиги, барча моддий мавжудотлар, жонли ва жонсизлар фоний эканлиги, фақат Аллоҳ абадий, боқийлиги ҳақида фикр юритилади. Илк дostonнинг ҳамд ва муножотларида Қуръон оятлари асосида самовий мавжудотларнинг ажойиб манзаралари тасвирланади. Иккинчи бобда юлдузли осмон, кеча ва кундузни тасвирлар экан, инсон тақдирини нард ўйинига, инсон умри давомида қиладиган савоб ва гуноҳларини эса шу тақдир тахтасининг нақшларига ўхшатади:

Кўргузубон нақши хасису шариф,

¹ Қуръони карим. “Ва-н-Нажм” сураси, 31-оят. Алоуддин Мансур таржимаси. – Т.:Шарқ, 1993.

² Қуръони карим. “Раҳмон” сураси, 26-27-оят. Алоуддин Мансур таржимаси. – Т.: Шарқ, 1993.

³ Қаюмов А. “Ҳайрат ул-аброр” талқини // Асарлар. 1 жилд, 1 китоб. – Т.: MUMTOZ SO'Z, 2008. – Б.11

Мисли қазову қадар икки ҳариф. [Ҳ.А. -Б.10]

Бу мисраларда шоир инсон тақдирига битилган ёзуқлари ҳамда ҳаётнинг тасодифларга бисёрлигини назарда тутди. Тақдир ва тасодифни бир-бирига зид қўяди.

Ҳамд, муножот ва наътлар таркибида айтилган кўпгина ғоялар улардан кейин келувчи мақолатларнинг ҳам мавзуларини белгилайди. Шоир таъкидича, ҳидоят нури инсон ақлига чироғ ёқади-ю, лекин ишқ ели ақл олачуғини вайрон қилади. Аллоҳ ишқ елини кучайтирса, оқибат аянчли: ақл чайласи парча-парча бўлади, тоат-ибодат ва парҳезкорлик хирмани учурилади, ҳар қандай сабр ва осойишталик совурилади, бало денгизининг мавжларидан тўлқинлар юзага келади. Шоир бу ўринда ишқнинг ҳадди аълоси инсон ақлидан устун туришини таъкидлар экан, бу ишқ хослар ишқи – ҳақиқий ишқ эканлигига, илк дostonнинг ўзак ғоясида ҳам асли шу масала асосий ўрин тутишига дostonда асосий образлар сифатида суфийлар, мутасаввифлар ва тариқат пирлари танланиши орқали ишора қилади:

Ишқ елин етқурибон тунду тез,

Ақл алочугин этиб рез-рез.

Ҳам учуриб зуҳду вараъ хирманин,

Ҳам совуриб сабру суқун масканин. [Ҳ.А. -Б.11]

Бу шундай ишқки, унинг висоли йўлида хавф-хатар бисёр. Бу йўлда ҳақиқий ишқ йўлидаги солиққа тариқат босқичларини босиб ўтишда қатор азоб-уқубатлар раво кўрилишига ишора учрайди:

Ишқни жон риштасига банд этиб,

Васл кўнгил ториға пайванд этиб.

Водийи ҳажр ичра солиб кўп хатар,

Хору-ғиёҳини қилиб ништар.

Лоласини шуълаи оҳ айлабон,

Сабзасини захргиёҳ айлабон. [Ҳ.А. -Б.12]

Ишқ ўти ҳақидаги бу ғояларни Навоий мақолатларида ҳам давом эттиради ва «Хамса»нинг кейинги дostonларида бадий такомилга етказди.

Муножотлар. «Фунун ул-балоға»да ҳамд ва муножот тушунчасига шундай таъриф берилади: «...агар Тенгри аза ва жаллаға ҳамд этсалар, они тавҳид дерлар. Агар Тенгри ҳазратинда тазарруъ қилсалар, муножот ўқурлар».¹ «Хайрат ул-аброр»нинг иккинчи бобида асосан Аллоҳнинг яккаю ягоналиги, бутун оламни яратувчи қудратли куч эканлиги, зотий сифатлари мадҳ этилса, 3-6 бобларда келтирилган тўрт муножотда Аллоҳ сифатларининг васфи келтирилиши билан бир қаторда унинг марҳаматига умид боғлаш, Аллоҳдан мадад ўтиниш ғоялари етакчилик қилади.

Ўзбек адабиётшунослигида Навоий муножотларининг Қуръони карим суралари ва оятлари асосидаги талқинлари², шоир муножотларида акс этган баъзи диний-тасаввуфий қарашлар ва уларнинг таҳлили,³ муножот бобларнинг «Хамса» семантикаси ва структурал тизимидаги поэтик вазифаси,⁴ Навоий ҳамд ғазаллари ва «Рух ул-қудс» дostonининг поэтикаси;⁵ «Хамса» дostonларида илоҳий оят ва набавий ҳикматларнинг роли ҳамда аҳамияти;⁶ Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» куллиёти, «Хамса», «Лисон ут-тайр» дostonлари, шунингдек, бошқа асарлари таркибидаги муножотлар; «Муножот» асарининг ғоявий-бадий хусусиятлари;⁷ шоирнинг ҳамд ва наът ғазалларининг турлари; жанрий, мавзуий жиҳатлари ва таснифоти⁸ ўрганилган. Мазкур тадқиқотларда шоирнинг ҳамд ва муножот ғазаллари, баъзи асарларидаги муножот боблар; айрим тадқиқотларда эса «Хамса»,

¹ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға. Нашрга тайёрловчи: А.Ҳайитметов. – Т.: Ҳазина, 1996. – Б.24

² Кароматов Ҳ. Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари. Филол.фан.док.дисс. ... автореф. – Т., 1993.

³ Муҳиддинов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси. Филол.фан.док.дисс. ... – Т., 1995; Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Б.: Бухоро, 1994.

⁴ Жўракулов У. Эпик композиция хронотопи: дебача поэтикаси // Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. Фил.фан.док.дисс. – Т., 2016 – Б.65-136.

⁵ Бекова Н. Алишер Навоийнинг ҳамд ғазаллари ва “Рух ул-қудс” қасидасининг бадиияти. Филол.фан.ном.дисс. – Тошкент, 2003.

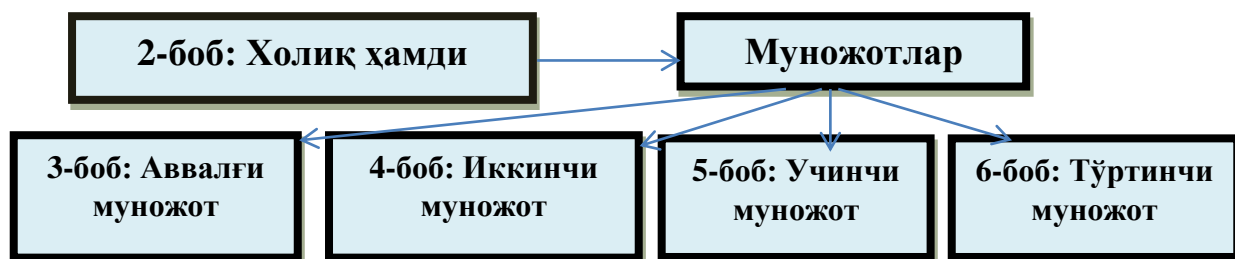
⁶ Давлатов О. Алишер Навоий шеъриятида Қуръон оятлари ва ҳадисларининг бадий талқини. Филол.фан.буйича фал.док.дисс. ... автореферати. – Самарқанд, 2017.

⁷ Эркабоева Н. Алишер Навоий ижодида муножот. Филол.фан.ном.дисс. ... автореф. – Тошкент, 2008.

⁸ Ғафорова З. Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадий таҳлили. Филол.фан.ном.дисс. ... автореф. – Самарқанд, 2018.

хусусан, «Ҳайрат ул-аброр» муножотларига оид баъзи мулоҳазалар кўзга ташланади.

«Хамса»да жами саккизта муножот мавжуд бўлиб, илк достоннинг 3-6 бобларида тўрт муножот келтирилган, кейинги тўрт достоннинг ҳар бирида биттадан муножот мавжуд.

«Ҳайрат ул-аброр» муножотларида «Хамса»нинг барча достонлари учун замин бўлган муҳим ижтимоий, фалсафий, эстетик, тасаввуфий-ирфоний қарашлар тасвирланган. Навоий бу достоннинг кўп ўринларида Қуръон оятлари ва ҳадисларига суяниш билан бирга тасаввуф таълимотига хос, тариқат ва маърифат йўлининг марҳала – манзил ва мақомлари ҳақида илҳом ва ҳайрат билан ёзади. Бу жиҳат муножотларда ҳам кўзга ташланади. Муножотларда Қуръон оятларидан жуда кўп иқтибослар олинган бўлиб, тасаввуф илмининг тамал тоши бўлган тавҳид илмининг асослари бадийлик ва илмийлик қўшилган ҳолда баён қилинади.

«Ҳайрат ул-аброр» муножотлари достон композициясида ўзига хос ўрин тутди. Кириш ҳамда Аллоҳ ҳамдига бағишланган иккинчи бобдан сўнг наът боблардан олдин тўрт муножот келиши анъана талаби бўлиш билан бирга Аллоҳнинг чексиз қудрати ва буюклигини эътироф этиш, буюк бешликнинг асосий ғояси – Аллоҳ → Олам → Одам бирлиги тушунчасининг моҳиятини асослаш, шунингдек, туркий тилдаги илк мукаммал «Хамса»ни туркий китобхонга тақдим этиш жараёнида Аллоҳнинг марҳаматига умид боғлаш масалалари билан ҳам боғлиқдир.

«Ҳайрат ул-аброр»даги тўрт муножотнинг умумий ҳажми – 167 байт. Улар орасида учинчи муножот 50 байтдан иборат бўлиб, қолганлари ҳажман жиддий тафовутга эга эмас: биринчи муножот – 42 байт; иккинчи муножот –

37 байт; тўртинчи муножот – 38 байтдан ташкил топган. «Ҳайрат ул-аброр» муножотлари Навоийнинг диний-ирфоний илмларни чуқур эгаллаганини кўрсатади. Тўрт муножот тўлиғича Қуръони карим ва ҳадиси шариф маърифати нури билан йўғрилган.

Биринчи муножотда шариат ва тариқат учун ҳам, калом илми уламолари – мутакаллимлар учун ҳам асосий, ўзак масала бўлган тавҳид илмига тааллуқли Ҳақнинг аввалияти ва бирлиги (*хирад анга соний билмас-А.Н.*), тавҳид фалсафасига кўра, Ҳақ таоло азалий ва абадий мавжуд бўлиб, охирда ҳам фақат Ўзи қолиши, якка Ўзи мавжудлигида ҳали Қуёш, Ой, кеча ва кундуз, замон ва макон ҳам яратилмагани бадий талқин этилади.

Жилвайи ҳуснунгга чу йўқ эрди ҳад,

Кўзгу керак бўлди анга беадад. [Ҳ.А. -Б.14]

Шоир илк муножотда беадад кўзгу – тўққиз қават осмон, Қуёш, Ой, юлдузлар, дарёлар, тоғлар, гулзорлар, боғлар, умуман, табиат ва коинотнинг яратилишини юксак поэтик маҳорат билан тасвирлайди. Шоирнинг ҳамд бобда тасвирланган маърифий қарашлари биринчи муножотда янада ривож топади, оламни яратган қудратли Тангри таоло унга турфа гўзалликларни бахш этгани, бироқ барчасидан энг шарифи қилиб инсонни яратгани, инсон Яратганнинг энг буюк инъоми эканлиги таъкидланади:

Ганжинг аро нақд фаровон эди,

Лек боридин гараз инсон эди.

Турфа каломингга доғи комил ул,

Сирри ниҳонингга доғи ҳомил ул. [Ҳ.А. -Б.15]

«Ҳайрат ул-аброр»нинг мана шу етакчи ғояси «Ҳамса»нинг кейинги достонлари учун ҳам асос – лейтмотив вазифасини ўтайди. Достон бобларида шоирнинг инсон, унинг кўнгли, маънавий оламига оид қарашлари ўз аксини топиши ва поғонама-поғона теранлик ва мукаммаллик касб эта бориши илк достонда асосий ғоя инсон ва унинг кўнгли билан боғлиқ эканлигини янада аёнлаштиради. Шоир Тангри таоло бутун оламни инсон туфайли бунёд этганини, Унинг яратиклари орасида энг мукаммали инсон эканлигини,

оламни инсонга билим, илоҳий маърифат бериш учун яратганини, унга илм берилиши аввало Тангри маърифатини таниш учун эканлигини маҳорат билан ёзади:

Маърифатинг ким қила олмай сифат,

Қилдинг ани орифи ул маърифат.

Илмига ҳар зотни хайл айладинг,

Зотиға оламни туфайл айладинг. [Ҳ.А. -Б.15]

Таъкидлаш жоизки, дostonнинг илк муножоти Яратган номига қаратилган бўлса-да, бутун мазмун ва мақсади инсонни, инсон зотиға мансубликни улуғлашдан иборатдир.¹

«Ҳайрат ул-аброр»нинг **иккинчи муножоти**да Навоий олам махлуқоти: зеболари, гўзаллиги; фоний, йўқолувчи («ходисаи футури»); оламнинг тугаши, қиёмат манзараларини усталик билан тасвирлайди. Мақсад: Холиқнинг қаҳр-ғазаби келса, нималар бўлишини тасвирлаб, олам аҳлини огоҳлантиришдир. Аллоҳнинг қаҳри келса:

Соврилибон кўк бир этак кул киби,

Кўзгалиб анжум бир овуч гул киби. [Ҳ.А. -Б.17]

Зухал, Муштарий, Баҳром, Зухра каби сайёралар «адам даштига майл қиладилар» – йўқоладилар. Навоий мазкур муножотда талмеҳ, ийҳом, ғулув санъатларини қўллаб, қиёмат куни тасвирини яратишда мислсиз санъаткорлигини кўрсатади, мазкур бобда шоирнинг ижодий тасаввури бойлиги, чексизлиги кўринади. Бу манзаралар талқинида шоир Қуръон оятларига таянади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг **учинчи муножоти** иккинчи муножотнинг мантиқий давоми бўлиб, унда диний-маърифий ғоялар узвий давом этади. Қиёмат манзаралари тасвири юксак бадий маҳорат билан ривожлантирилади: тоғ-тоғ гуноҳлари бўлган гуруҳ-гуруҳ гуноҳкорлар, дод-фарёди осмон-фалаккача чиққан қиёмат аҳли сингари тасвирларда шоир

¹ Қаранг: Қаямов А. «Ҳайрат ул-аброр» талқини // Асарлар. 1 жилд, 1 китоб. – Т.:MUMTOZ SO'Z, 2008. – Б.13.

калами ҳаққонийлик касб этади. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг қиёмат кунида инсонларни ҳимоя қилиши, Аллоҳдан бандаларнинг гуноҳларидан кечишини сўраши ва Аллоҳ фақатгина Расулининг айтганларини қабул қилиши сингари тасвирлар ҳам табиий ва ўзига хос. Шоирнинг мақсади: инсонни ёмонликдан огоҳлантириш, куфр ишлардан қайтариш. Қудратли Аллоҳ оламни яратиб, коиноту фалакиёт, ҳайвоноту набототга гўзаллик инъом этар экан, тафаккур ва лисоний қудрат берган инсонни барчасидан азизу макаррам айлади:

Борчасини гарчи латиф айладинг,

*Борчадин **инсонни** шариф айладинг.* [Ҳ.А. -Б.19]

«Ҳайрат ул-аброр»нинг **тўртинчи муножотида** Тангри карами кенглиги, инояти чексизлиги, Аллоҳнинг қудрати олдида гуноҳ тоғи бир дона пат ёки сомон парчадек эканлиги тасвирланади:

Жумла жаҳон аҳли хато қилсалар,

Журм билан нома қаро қилсалар.

Номани оқ айламак осон санга,

Ким йўқ ўшул амрда нуқсон санга. [Ҳ.А. -Б.23]

Қуёш нури билан тун зулматини ёритишининг ўзи ҳам Ҳақ таолонинг карами кенглигидандир. Навоий шу муножотда баъзи зоҳидларни танқид қилади:

Зухд ила қавмеки вараъ қилдилар,

Қилгон учун музд тама қилдилар.

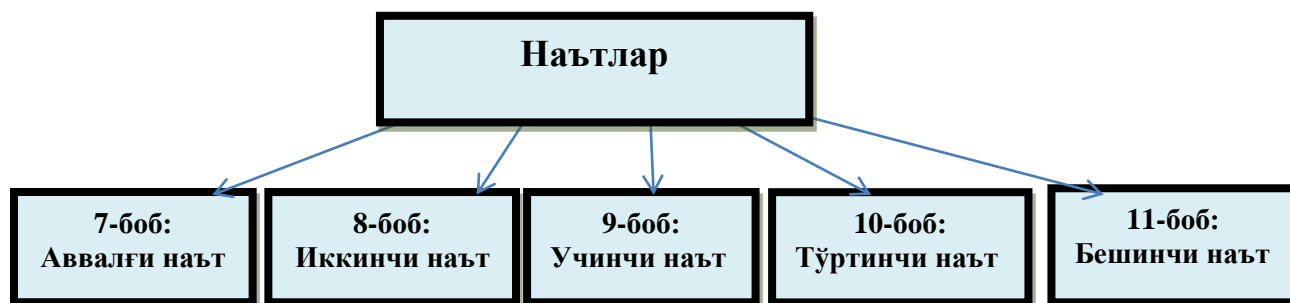
Ҳар амалеким, киши хайр айлагай,

Коми буким равзада сайр айлагай. [Ҳ.А. -Б.24]

Тўртинчи муножотдаги бу ғоя дoston давомида Робиаи Адвия, Абдуллоҳ Ансорий ҳақидаги бобларда муҳим ўрин эгаллайди. Муножотда ҳам шу ғояга – Тангрига тамасиз ибодат қилиш ғоясига катта эътибор берилади. Аслида бу ғоя шариатда унчалик маъқулланмайди. Чунки Қуръон оятларида гуноҳлардан сақланиб, вараъ–парҳез билан, яхши хайрли иш-амаллар билан яшовчи кўнгли пок инсонларга жаннат боғлари, равзалари

ажр-мукофот сифатида берилиши кўп марта такрорланади. Навоий тўртинчи муножотда айтган ғоя эса тариқат аҳлига, азиз-авлиёларга, аброрларга тааллуқлидир.

«Ҳайрат ул-аброр» достонидаги тўрт муножотда шоир қарашлари Аллоҳ→Олам→Одам бирлиги доирасида баён этилиб, Аллоҳнинг чексиз қудрати туфайли Оламнинг яратилиши, турфа гўзалликлари ҳамда унинг жами ажойиботлари орасида энг буюги ва мукаммали Одам эканлиги, аслида бутун олам инсон туфайли яратилгани, унинг хатти-ҳаракатлари, одамийлиги, маърифати дунёни меъёрга солиб турувчи чексиз қуч эканлиги муножотларнинг асосий ғояси саналади.

Наътлар. «Хамса»да жами 13 та наът боб мавжуд бўлиб, «Ҳайрат ул-аброр»да 5 та, «Фарҳод ва Ширин»да 2 та, «Лайли ва Мажнун»да 2 та, «Сабъаи сайёр»да 2 та, «Садди Искандарий»да 2 та наът боб келтирилган. Кейинги достонлардан кўра илк достонда наът бобларнинг кўплиги достондаги мазкур бобларнинг бутун «Хамса» учун мўлжалланганлиги билан изоҳланади. Адабиётшунос У.Жўрақулов «Хамса»даги барча наътларнинг поэтик асоси «Ҳайрат ул-аброр» таркибида келган беш наътда ўз ифодасини топганини, «Хамса» умумконтекстидаги наътларнинг асл моҳиятини англаш учун биринчи достоннинг наът қисми хусусида аниқ хулосага эга бўлиш назарий жиҳатдан муҳимлигини таъкидлайди.¹ «Ҳайрат ул-аброр»даги бешта наътнинг тўрттаси (7-10 боблардаги) Расулulloҳ (с.а.в.) ҳаёт йўли, таърифига бағишланган бўлиб, 11 бобдаги битта наътда Меърож туни таърифи келтирилган. Барча «Хамса»ларнинг биринчи достонларида ҳамд ва

¹ Жўрақулов У. «Ҳайрат ул-аброр»да наът // Алишер Навоий ва XXI аср мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Т.:MASHHUR-PRESS, 2020. – Б.78.

муножотлардан сўнг наътлар келиши ижодий анъана талаби бўлиш билан бирга, исломий иймон-этикоднинг бутун инсоният ҳаётида буюк бурилиш ясаганлиги, жоҳилиятга, бутпарастликка, сохта «худолар»ни кўпайтириб олган мажусийликка қарши тинимсиз, машаққатли курашларга етакчилик қилган пайғамбарларни эъзозлаш билан ҳам боғлиқдир. Тарихдан маълумки, ҳақ дин – исломий цивилизация ғалаба қилгунича Ҳақ таоло кўп пайғамбарларни юборган. Бироқ мажусийлар, мушриклар, жаҳолат етакчилари, баъзан оддий қавмлар ҳам набийлар, расулларнинг пайғамбар эканига ишонмаганлар. Шу сабабли Ҳақ таоло ўз элчилари бўлган пайғамбарларга турли мўъжиза ва кароматлар қилиш иноятини берган. Қуръони карим оятлари бошидан охиригача пайғамбарлар тарихидан иборат, баъзи суралар пайғамбарлар номи билан ҳам аталади («Иброҳим», «Юнус», «Юсуф», «Лукмон», «Муҳаммад», «Нух» суралари). Бошқача номланган сураларда ҳам Аллоҳнинг пайғамбарларга ваҳий қилинган сўзлари, ҳукмлари ҳикоя қилинади. Қуръони каримда бошқа пайғамбарларнинг қиссалари ҳам Муҳаммад (с.а.в.)га эслатиш учун («Эсланг» деб) айтилади.

Ўзбек адабиётшунослигида Алишер Навоий ижодида учрайдиган Муҳаммад мустафо (с.а.в.) тимсоли ҳамда у зотга бағишланган наътлар моҳияти ва бадиияти атрофлича тадқиқ этилган. Адабиётшунос М.Муҳиддинов докторлик диссертациясининг «Ҳазрати пайғамбар тасвири» номли бобида «Ҳайрат ул-аброр»даги наътларни «Матлаъ ул-анвор»даги наътлар билан қиёслаб таҳлил этади. Олимнинг фикрича, Амир Хусрав «Матлаъ ул-анвор»даги наътларда пайғамбар ҳақидаги умумий йўсинда фикр юритса, Навоий пайғамбар сиймосини тарихий воқеалар ичида гавдалантиради, тадрижий тус беради.¹ Адабиётшунос У.Қобиловнинг «Ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлари талқини» (XIV-XV асрлар) мавзусидаги тадқиқотида ўзбек мумтоз адабиётида нубувват мотиви ва образлари орқали ифодаланган маърифий ғоя ва мазмун, жанрий ва шаклий

¹ Муҳиддинов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси («Хамса»ларнинг биринчи дostonлари асосида). Филол.фан.док.дисс. ... автореф. – Т.,1995. – Б.21.

ранг-баранглик илмий асосланган.¹ Тадқиқотчи О.Давлатов тадқиқотидаги «Навоий шеърятда Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) сиймоси» номли учинчи бобда пайғамбаримиз Муҳаммад мустафо (с.а.в.)нинг Қуръонда зикр этилган ва ўзгаришсиз келган исм ва сифатлари, Навоийнинг Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) сиймосини тасвирлашда ҳадислардан фойдаланиш маҳорати, шунингдек, Расули Акрамнинг энг улуғ мўъжизаларидан бири – Меърож ҳодисаси бадиий талқин этилган.²

Ўзбек адабиётшунослигидаги баъзи тадқиқотларда наът ғазаллар мавзуйий йўналишига кўра икки гуруҳга ажратилган: а) васф наът ғазаллар; б) меърожнома наът ғазаллар.³ Навоий ғазаллари хусусида сўз борганда юқоридаги тасниф ўринли. Бироқ муайян сюжет линиясига эга дoston бобларида фақат таъриф-тавсифлар берилмасдан, муайян сюжет ва воқеалар ривож шакллантирилиши табиий. «Хайрат ул-аброр»нинг 7-10 бобларидаги наътларда «Нури Муҳаммадия»нинг яралиши, Расули Акрамда нубувват нишонларининг юз бериши, ислom динининг пайдо бўлиши, бутпарастларга қарши кураш, пайғамбарлик мўъжизалари, ислomнинг қудрати, Қуръони карим ва ҳадиси шарифнинг шуҳрати, халифалар ибрати хусусида сўз боради. Бу бобларда ўрни билан пайғамбар алайҳиссалом мадҳ этилиб, комиллиги бот-бот таъкидланса-да, Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳаёти, фаолияти хусусида муайян тарихий воқелик ва ҳақиқат вақт ва замон контекстида тадрижий акс эттирилган. Буни тарихий ҳақиқатнинг адабий воқеликка айланиши сифатида таърифлаш ўринли. Адабиётшунос У.Қобилов ўз тадқиқотида Навоий ижодининг асосини Муҳаммад (с.а.в.) маърифати ташкил этишини, Муҳаммад алайҳиссалом бадиий сиймоси барча ифодалари

¹ Қобилов У. Ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлари талқини (XIV-XV асрлар). Филол.фан.док.дисс. ... автореф. – Самарқанд, 2019.

² Давлатов О. Алишер Навоий шеърятда Қуръон оятлари ва ҳадисларининг бадиий талқини. Филол.фан.буйича фал.док.дисс. ... автореферати. – Самарқанд, 2017.

³ Қаранг: Ғафорова З. Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадиий таҳлили. Филол.фан.буйича фал.док.дисс. ... автореферати. – Самарқанд, 2018. – Б.17.

билан шоирнинг бутун ижодида тўлиқ акс этганини ҳақли таъкидлайди.¹ Бу жихат «Ҳайрат ул-аброр» наътларида ҳам ўз ифодасини топган.

Аввалги наътда биринчи инсон – Одам Атодан ҳам аввал Муҳаммад пайғамбарнинг нури – «Нури Муҳаммадия» яралгани ғояси тасвирланган (Бу ҳақда «Тарихи анбиё ва ҳукамо»асарида ҳам сўз юритилган – Н.Ш.). Профессор М.Муҳиддинов «Нури Муҳаммадия» тушунчасига таъриф берар экан, ислом уламолари бу тушунчани тез-тез тилга олишини, Тангри таоло оламларни яратишдан олдин Муҳаммад нурини яратган бўлиб, шу нур туфайли оламларни ва одамларни халқ этганини, бу нур «Ҳақиқати Муҳаммадия» деб ҳам юритилишини айтади.² Навоий тасвирича, бу нур зуҳур қилганида на соя, на нур бор эди. Олам яралмаган, уни зулмат маҳв этган эди. Пайғамбар нури туфайли юз минг чироғлар равшан нур соча бошлади:

Топти азал субҳи чу базминг чароғ,

Не тонг агар ёруса юз минг чароғ. [Ҳ.А. -Б.26]

Бу нур пайғамбардан Одам Атога, сўнг Момо Ҳаввога, кейин уларнинг фарзанди Шисга, сўнгра бутун инсониятга кўчади. Оламни зулмат тарк этиб, мунавварлик қамраб олади:

Ғам тунини нурсириш аилади,

Ер юзини боғи биҳиш аилади. [Ҳ.А. -Б.28]

Иккинчи наътда Расули Акрамнинг болалик йиллари, шахсиятидаги мукамал фазилатлари, пайғамбарлик белгилари, ташқи кўринишидан бола, бироқ ҳар бир сўзи даҳоларники сингари пурмаъно эканлиги; комиллиги ва буюклиги олдида осмон ҳам сажда қилиши; вафо қутисининг гавҳари, ҳаё буржининг юлдузи эканлиги; бундай юлдуз бағрида эканлигидан Қуёш ҳам бахтиёрлиги, янги Ой ҳам, тўлин Ой ҳам унга хизмат қилишга тайёрлигини ташхис, ташбеҳ, ружуъ санъатларидан унумли фойдаланган ҳолда поэтик мукамал тасвирлайди. Мазкур наътда Муҳаммад мустафо (с.а.в.)нинг

¹ Қобилов У. Ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлари талкини (XIV-XV асрлар). Филол.фан.док.дисс. ... автореф. – Самарқанд, 2019. – Б.27-28.

² Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. –Т.: Маънавият, 2005. – Б.37

«Амин» – сақловчи, омонатга хиёнат қилмовчи лақаби борлигига ҳам урғу берилган:

Деб лақабин аҳли тажаммул Амин,

Андин ўлуб ҳамдами Рухул-амин. [Ҳ.А. -Б.29]

Учинчи наътда ислом динининг ғалабаси, пайғамбаримизнинг мўъжизалар кўрсатиши, шариат илмининг шаклланиши ёритилган. Шоир бу ўринда олдинги ўтган барча пайғамбарларни пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг куёшидан чиққан зиёлари, соялари деб таърифлаб, Муҳаммад алайҳиссаломнинг муқаддас ислом дини расули сифатида инсоният тарихидаги муҳим ўрнини эътироф этади. Шоир шафоатли пайғамбаримиз (с.а.в.)ни Аллоҳ ва инсониятни бирлаштирувчи буюк қудрат эканлиги, инсонларга ҳамиша ҳамдаму ҳамроз бўлишига урғу беради:

Ҳақ азалий раҳмати жовиди сен,

Нома қаро қилгон эл уммиди сен. [Ҳ.А. -Б.32]

Тўртинчи наътда эса, пайғамбарлик қудрати, унинг саҳобалари, Худонинг китоби – Калимуллоҳнинг Муҳаммад алайҳиссаломга нозил бўлиши бетакрор санъаткорлик ва юксак шоирона дид билан ифода этилган:

Буки каломуллоҳ ангадур насиб,

Ким йўқ анга мўъжиза андин ғариб. [Ҳ.А. -Б.34]

Шоир Муҳаммад (с.а.в.)ни фасоҳатда – маъноли ва қоидали сўз сўзлашда тенгсизлигини таъкидлар экан, илоҳий калом эгаси пайғамбар алайҳиссаломнинг аслини жавоҳирларга бой денгиз деб атайди. Шу наътда пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг бошидан кечирган изтиробли кунлар, душманлар хужумидан ғорда яшириниб жон сақлаганлари, сўнг буюк ғалабанинг қўлга киритилиши, Ҳазрати Умар (р.а.)нинг Қуръони карим бўлақларини йиғиб, яхлит китоб ҳолатига келтириши, Ҳақ уйи – муқаддас Каъбанинг мушриклардан тозаланиши ва макон тутилиши сингари муҳим тарихий фактлар муаллифнинг дoston воқеалари талқинида тарихийлик принципи асосида иш кўрганини, тарихий ҳақиқатни бадиийлик мезонлари асосида

моҳирона акс эттирганини кўрсатади. Бобда саҳобалар садоқати алоҳида эътироф этилади:

Рух эди ул баҳри нубувват дури,

Тўрт рафиқи танининг унсури. [Х.А. -Б.35]

Бешинчи наът Меърож кечаси тасвирига бағишланган бўлиб, унда шоир бетакрор сўз санъаткори ва пейзаж устаси сифатида намоён бўлади. Наътларда пайғамбар (с.а.в.) ҳаётини босқичма-босқич тасвирлаган Навоий дostonдаги сўнгги наътни буюк ҳодиса – Меърож кечаси тасвирига бағишлагани, бу наътга бошқаларига қараганда кенгрок ўрин ажратгани (ҳажм жиҳатидан энг катта наът 5-наът ҳисобланади: 53 байт; солиштиринг: 1-наът – 26 байт, 2-наът – 28 байт, 3-наът – 32 байт, 4-наът – 34 байт) Меърож кечасининг исломият тарихидаги буюк ҳодиса эканлиги ҳамда пайғамбаримиз ҳаётида ўта муҳим босқич ҳисобланишини эътироф этиш билан бевосита боғлиқдир. Адабиётшунос М.Муҳиддинов кўп меърожомаларда Муҳаммад алайҳиссалом кўкка сафар қилишдан олдин Ҳарам масжиди (Макка масжиди) ва Ақсо масжиди (Байтул муқаддасдаги масжид)ни зиёрат қилиб, намоз адо этгани баён қилингани, Хусрав Деҳлавий ҳам шу йўлдан борганини таъкидлайди.¹ Бироқ «Ҳайрат ул-аброр»да бу тасвирлар учрамайди. Бобдаги тасвир ҳайратланарли: Тун қоровули Ой, қалам эгаси Аторуд, хурсандчилик танбурини чертиб турган Зухра, ўз сояси билан жамолини тўсиб турган Қуёш, шуъла остига бекинган Ҳилол, кўзгусифат Зухра, яқинликдан мартаба орттирган Муштарий, қоронғуликни ёритиб турган Зухал, жонини қурбон қилаётган Ҳамал ва Сарв, хизматига, бир имосига мунтазир турган Жавзо, Саратон, Асад, Сунбула, Ақраб, чиллада дуо қилиш пайида бўлган Қавс, бир қарашига мушток Далв ва Ҳут. Навоий пейзаж устаси сифатида Меърож кечаси тасвирини шунчалик мукаммал яратдики, бу тасвирдаги ҳар бир жонсиз предметнинг жонли тасвири табиий, такрорланмас. Шоир ташхис, ташбеҳ, тазод санъатларидан

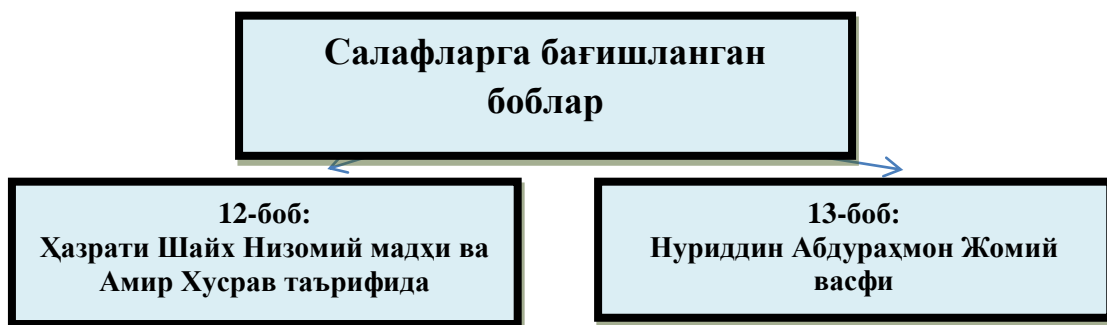
¹¹ Муҳиддинов М. “Ҳамса”ларнинг биринчи дostonларида Ҳазрати пайғамбар сиймоси тасвири // Темурийлар даврида яратилган “Ҳамса”ларнинг компаративистик тадқиқи ва уларнинг Шарқ адабиёти тараққиётидаги ўрни мавзuidaги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Самарқанд, 2020. – Б.16.

унумли фойдаланган ҳолда тасвирда табиийликка эришган. Навоий таъкидича, пайғамбар алайҳиссаломнинг меърож сафари бир онда мўъжиза каби содир бўлдики, ақл бунинг замирига етмоққа ожиз:

Борғонию – келгани бир он ўлуб,

Ақл бу мансубада ҳайрон ўлуб. [Ҳ.А. -Б.39]

«Ҳайрат ул-аброр» наътлари – Муҳаммад (с.а.в.)нинг болалигидан тортиб Меърож кечасида буюк мақсадининг ҳосил бўлишигача бўлган буюк даврни ҳаққоний ёритиб берувчи муҳим тарихий-бадний манбалардир.

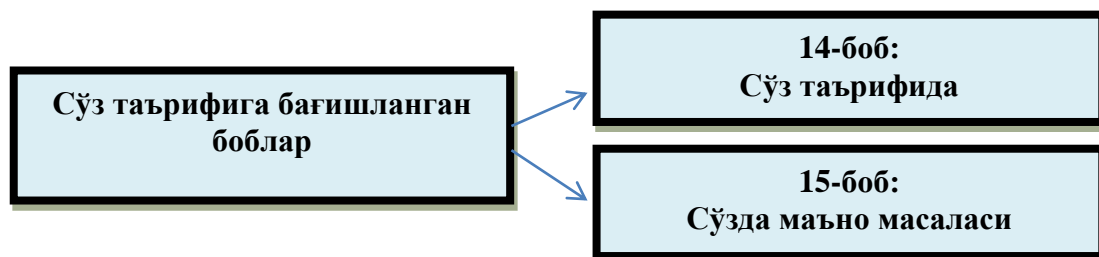
Достоннинг 12-13 боблари шоир салафлари мадҳига бағишланган. Алишер Навоийнинг фалсафий билим, маърифат ва илҳом бахш этган маънавий устозлари Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомийга буюк ҳурмати ифодасидир.

Навоийнинг салафларига эҳтироми беқиёслиги достонда уларга бағишланган бобларнинг Аллоҳ ҳамди ва пайғамбаримизга бағишланган наътлардан кейин келганида ҳам кўринади. Бу бобларнинг Муҳаммад мустафо (с.а.в.)га аталган наътдан кейин келиши Низомий, Деҳлавий ва Жомийнинг шунчаки хамсанавис эмас, балки суфий шоир; авлиёсифат, дину диёнатли, покдомон шахс эканликлари билан ҳам алоқадордир.

Олимлар Навоий нега ўша даврларда анча жонланган йўналиш – Низомий «Хамса»си достонларини янгилаш йўлидан бормай, балки Низомий ва Хусрав Деҳлавий асарларини – хамсатайинни ўз «Хамса»сини яратишда мезон – илҳом манбаи қилиб олди? – деган саволни ўртага ташлашади. Академик Б.Валихўжаев фикрича, «Бу масалада Алишер Навоий, бир томондан, Низомий ва Хусрав Деҳлавий «Хамса»ларининг моҳиятини чуқур

тушунган ҳолда уларни ҳимоя қилишга чоғланди. Иккинчидан, ва энг муҳими, анъанавий мавзу ва қаҳрамонларни янги давр ва талаблар асосида янгича талқин қилиш, шаклан ўхшаш, аммо оригинал, мазмунан ҳамоҳанг, аммо янги асарга, янги қаҳрамонларга айлантириш мумкин, яъни *назираи беназирни* майдонга келтириш лозим, деган ақидадан келиб чиққан эди».¹ Чиндан ҳам, Навоий бундан-да юксак савияда, ғоявий-бадiiй жихатдан фарқланувчи, янги сюжет линиясига эга «Хамса» яратиш салоҳиятига эга эди. Салафларга бўлган чексиз эҳтиром, хамсанавислик анъанасига садоқат, хамсанависларга жавоб бериш вазифаси шоирдан шу композиция ва сюжетга асосланган ўз тили ва услубидаги асар ёзишни талаб этди.

Достон структурасида салафлар мадҳига бағишланган *ўн иккинчи ва ўн учинчи боблар* басмала, ҳамд, муножот, наът сингари шоирнинг анъана талаби билан киритган ва диний-маърифий қарашларини акс эттирган боблар билан муаллифнинг «Хамса» поэтикасига оид фикрларини ифода этган сўз таърифига бағишланган бобларни ўзаро боғлаб турувчи ўзига хос кўприк саналади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг 14-15 боблари Сўз таърифи, унда маъно масаласи, сўзнинг буюк қудратини эътироф этишга ҳамда сўзда бадiiйлик масалаларига бағишланган.

«Хамса»нинг илк достонида сўз санъати ҳақида боб киритиш анъана талаби бўлгани боис Алишер Навоий ҳам «Ҳайрат ул-аброр»га салафлари, устозлари мадҳидан сўнг бу сўз усталарининг наср ва назм ҳақидаги фикрларини давом эттириб, ривожлантиради. «Хамса» достонларида сўз таърифига махсус боблар бағишланишининг яна бир неча сабаблари бор:

¹ Валихўжаев Б. “Хамса” ёзиш анъанасига Алишер Навоийнинг муносабати // Темурийлар даврида яратилган “Хамса”ларнинг компаративистик тадқиқи ва уларнинг Шарқ адабиёти тараққиётидаги ўрни. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Самарқанд, 2020. – Б. 9

- *Қуръон оятлари ва пайғамбар ҳадислари сўз воситасида айтилгани ва халқларга етказилгани;*
- *жоҳилия даврида шоирларнинг сўз санъати мусобоқаларидан қабилалараро низо, жанжал, қирғинлар чиқаришда фойдаланиб, мукофотлар олиб, мақтанганлиги;*
- *Қуръони каримнинг «Шуаро» сурасида ана шундай зараркунанда шоирлар қоралангани;*
- *исломият даврида шоирларнинг вазифаси – сўз ёрдамида адолатни, ҳақиқатни, турли ижтимоий тоифаларнинг аҳиллигини, тинч-тотувлигини ҳимоя қилиш бўлиши зарурлиги ва ҳ.к.*

Сўзнинг муқаддаслиги, илоҳий қудратини таъкидлаб, талмеҳнинг нодир намуналарини ҳосил қилади. Исо пайғамбар каломи билан ўликка жон бағишлагани учун Масих – жонбахш эътирофига сазовор бўлгани, худонинг сўзларини барчага тарқатган Жаброил пайғамбар ҳам сўзнинг ҳаммоли бўлгани, унинг қудрати туфайли имтиёзга эга эканлигини келтиради.

Тенгрики, инсонни қилиб ганжи роз,

Сўз била ҳайвондин анга имтиёз. [Ҳ.А. -Б.48]

Шу бобда шоирнинг бадиий асардаги мазмун ва шакл мутаносиблиги масаласидаги назарий қарашлари акс этган. Муаллифнинг адабиёт назариясидаги бу долзарб муаммога муносабати бугунги давр адабиётшунослиги учун ҳам муҳим мезон саналади:

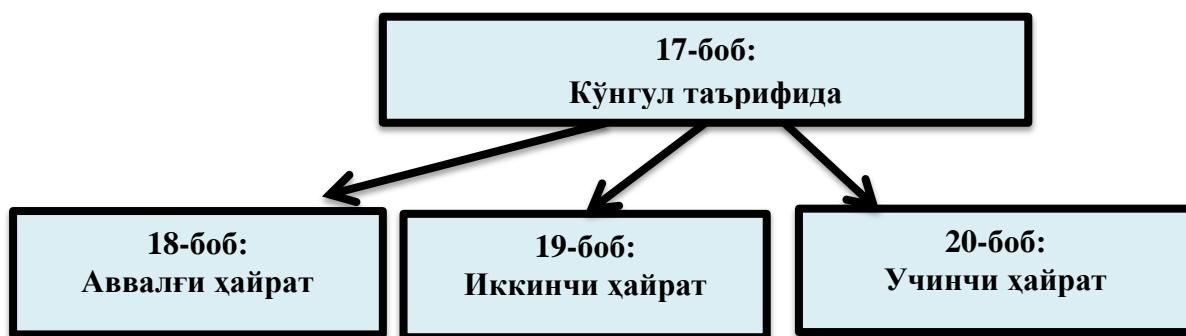
Назмки, маъни анга марғуб эмас,

Аҳли маоний қошида ҳўб эмас.

Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,

Зимнида маъни доғи дилкаш анга. [Ҳ.А. -Б.51]

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»да назмий сўзнинг насрий сўздан афзаллиги ҳақидаги адабий-эстетик фикрлари «Хамса» поэтикасини ўрганишга ҳам ёрдам беради. Бу бобларда шоирнинг «Хамса» насрий эмас, назмий йўлда ёзилиши унинг юксак бадиий баркамоллигини таъминлаган деган қарашлари ҳам ўз ифодасини топган.

«Ҳайрат ул-аброр»да ҳайратлардан аввал кўнгил таърифи келиши бежиз эмас. Чунки шундан кейин келадиган уч ҳайрат аброр – комил инсон кўнгли ҳайратларидир. Кўнгил олами тавсифи Навоийнинг фақат бу достони учунгина эмас, «Хамса»нинг бошқа дostonлари учун ҳам, умуман, тасаввуф таълимотида ҳам салмоқли муҳим ўрин эгаллайди. Кўнгил юрак, дил, қалб сўзлари билан маънодош ҳисобланса-да, уларга нисбатан кенгроқ поэтик маъно ифодалайди. «Алишер Навоий–Қомусий луғат»да кўнгил лирикада кўп ҳолларда шахслантирилиши, лирик қаҳрамон унга дўст каби мурожаат қилиши айtilган. Навоий ижодида кўнгилнинг *қалб, дил; рафиқ, дўст; ошиқ, лирик қаҳрамон; хотир, ёд, фикр, ихтиёр, хаёл* маънолари мавжудлиги, шунингдек, кўнгил «*Ҳайрат ул-аброр*»нинг бош қаҳрамони – *Хожа* эканлиги таъкидланган.¹ Баъзи тадқиқотларда кўнгилнинг оддий сўз чегарасидан ўтиб, инсон маънавий-руҳий ҳаётининг маркази ва ўзликнинг бош асоси сифатида образ даражасига кўтарилгани айtilади.²

Жон ва нафс, озиқланиш ва ўсиш қуввати, беш сезги аъзоларининг соғломлиги барча жониворларда мавжуд. Лекин Ҳақ таоло инсонга кўнгил неъматларини, бу неъматларнинг энг яхшилари бўлган вафо, ҳаё, сабр-қаноат, меҳр-шафқат, саховат, шукр каби фазилатларни ато қилди, инсонни барча жонзотлардан афзал қилувчи кўнгулни берди, тупроқдан бўлган инсон танасига руҳ киритди ва инсон руҳий оламини гул, райҳон, сунбуллар ўсган бўстонга айлантирди. Шоир эътирофича, инсон танасида қонли ғунча – юрак муҳим аъзо бўлса ҳам, у кўнгул эмас. Чунки юрак ҳамма жониворларда бор:

¹ Алишер Навоий–Қомусий луғат. Биринчи жилд. – Т.: Sharq, 2016. – Б.244.

² Бозорова Н. Алишер Навоий ғазалларида кўнгил образи. – Т.: Фан, 2009. – Б.18.

Гар бу дурур ҳар нимаким жони бор,

Жисмида бу ғунча сифат қони бор. [Ҳ.А. -Б.61]

Инсон бадани ҳаётийлигини таъминловчи юрак бошқа, кўнгил бошқалигини англатиш учун Навоий яна тазод санъати билан ҳаяжонли ўткир ташбеҳларни ишлатади:

Ҳам они дажжол топиб, ҳам наби,

Исо билан тенгми бўлур маркаби?

Гар бу эса Хожа, ўзин муттасил –

Қайси кўнгул бирла дегай аҳли дил? [Ҳ.А. -Б.61]

Демак, сўз кўксида юраги тепган ҳар кимнинг бу дунё истаклари билан ифлосланган кўнгли ҳақида эмас, балки руҳий олами, инсоний фазилатлар билан зийнатланган аҳли дилларнинг кўнгли ҳақида боради. Навоий кўнгулни вужуд, жисм истакларини назорат қилиб турувчи Хожа деб айтади. Шоир кўнгилга ташбеҳни энг пок ва муқаддас нарсалардан излайди. Жаннатнинг муаттар иси, илоҳий жилва чироғининг нурига менгзаб, бундай пок кўнгил аҳли диллардан бўлган инсонга берилишига зимдан ишора беради:

Кўнгул эрур булбули бўстони роз,

Қудс ҳаримида бўлиб жилвасоз.

Ройиҳаи жаннати аъло ҳам ул,

Партави мисбоҳи тажалло ҳам ул. [Ҳ.А. -Б.62]

Кўнгул оламидаги ажойиботлар Тангри яратган бу оламдаги ажойиботлардан ҳам гўзалроқ бўлиб, суфийлар уни *олами кубро* дейдилар. Хожа – Кўнгулнинг сирли оламларга сайри ҳайратлар ҳақидаги бобларда очилади. Абдурахмон Жомий «Тухфат ул-аҳрор» достонида кўнгил ҳақидаги бобларида хилватлар ва ҳайратлар ўрнига уч пир суҳбатини келтиради. Биринчи пир суҳбати – илмул яқин (мантиқий фикрлаш илми) ҳақида. Иккинчи пир суҳбати – айнул яқин (ҳақиқат булоғи) ҳақида. Учинчи пир суҳбати – ҳаққул яқин (илоҳий ҳақиқат) ҳақида. Жомий кўнгил ҳақидаги бобда «Кўнгил ҳақиқати юзида пардани кўтариш ва соҳибдиллар кўнгли

ҳақида» айtilган ғояларни уч пир суҳбатида кенгайтириб шарҳлайди. Жомий «Тухфат ул-аҳрор»да тариқат йўлчисининг манзил ва мақомлари ҳақида уч пир суҳбати тарзида ҳикоя қилиб, тасаввуфий қарашларини дунёвий ҳаётга, жамият тараққиётига боғлиқ ҳолда тушунтиради.¹ Жомий «Тухфат ул-аҳрор» («Хурлар тухфаси»)да «Дар кашфи парда ва ҳақиқати дил» («Парданинг очилиши ва дил ҳақиқати») бобида Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий «Хамса»ларининг биринчи дostonларига нисбатан анча мухтасар шакл ва мазмунда кўнгил ҳақиқатини халқона, жонли тил билан тасвирлайди. Низомий кўнгулни табиат, коинот хожаси деб тасвирлайди. У биринчи хилватда кўнгил тарбияси ҳақида, иккинчи хилватда сайёралар қатнашган тунги базм ҳақида сўз санъатлари билан ҳикоя қилади.² Агар бу хилватларни Навоий дostonидаги ҳайратларга қиёсласак, Навоий ҳайратлари мазмун ва ғояда ҳам, шакл ва санъаткорликда ҳам юксак даражада эканлиги билинади.

Достон сюжетида энг муҳим ўрин эгалловчи ҳайратларда ижтимоий, сиёсий, ахлоқий, диний, маърифий масалаларни ўзида жамловчи инсонийлик мезони – кўнгил оламининг сифатлари очилади. Адабиётшунос У.Жўрақулов «ҳайрат» феноменининг «Хамса» бадий хронотопидаги ўрни ҳамда вазифаси муайян мақсаддан келиб чиққанини таъкидлайди.³ Низомийнинг «Махзан ул-асрор»ига жавоблар шу ердан бошланади. Мавзу боб сарлавҳасида берилади. Навоий сарлавҳада кўнгил таърифини кўнгил тилаганидек ҳеч ким қилолмаслигини ва унинг васфини соҳибдиллардан ўзга киши билмаслигини айтади. Навоий фикрича, инсон не чоғли кўп хаёл қилса ҳам кўнгул сирини кашф этолмайди, охири ожизлигини тан олиб таҳайюрда – ҳайратларда қолди. Бу орқали Навоий ўз дostonи нима учун «Ҳайрат ул-аброр» деб аталганига ишора қилади. Низомий ва Амир Хусрав дostonларида хилват – суфийнинг ғайб олами сирларини идрок этиб, қалби нурланиши

¹ Абдурахмон Жомий. Тухфат ул-аҳрор. Душанбе: Ифрон, 1972. – Б.179-206.

² Ганжавий. Махзан ул-асрор. Жамол Камол таржимаси. –Тошкент, 2016. – Б.46-61

³ Қаранг: Жўрақулов У. Навоийда “Ҳайрат” тушунчаси // Алишер Навоий ва ХХI аср номли мақолалар тўплами. – Т.: Tamaddun, 2016. –Б.88.

бўлса, Навоий ҳайратларида Хожа – кўнгилнинг ғайб оламларига сайри ва бу олам ажойиботларидан ҳайратланиши муқаддиманинг семантик структурасини ташкил этади. Бу ҳайратлар кўпроқ «Сабъи сайёр»даги етти мусофир-сайёҳнинг қиссаларида равшан юз кўрсатади. «Лайли ва Мажнун»да илоҳий ишқ, вафодорлик, жунунлик ҳайратлари, «Фарҳод ва Ширин»да ҳақиқий ишқ, ёр васлига етиш учун чекиладиган риёзатлардан ҳайратланиш асарнинг ғоявий-семантик марказини ташкил этади.

«Ҳайрат ул-аброр»даги уч ҳайрат боби ўзбек адабиётшунослигида А.Қаюмов, М.Муҳиддинов, М.Имомназаров, У.Жўрақуловлар томонидан илмий тадқиқ этилган.¹

Адабиётшунос И.Ҳаққулов ҳайрат тушунчасига шундай таъриф беради: «Ҳайрат – кутилмаган ғаройиботлар, фавқулодда тилсимли ҳодисалардан ақлнинг ажабланиши. Ҳайрат – инсон руҳининг ҳудудсиз коинот асрорларидан таажжубланиши. Ҳайрат – кўнгул тилсими».² «Ҳайрат ул-аброр» ҳайратлари Хожа – кўнгилнинг Ҳақ таоло яратган олам ажойиботларидан ҳайратланиши беғараз, илоҳий манзаралар тажассуми бўлгани учун иймон-эътиқодда чин истаклар самарасидир. Навоий талқинича, мавжудотлар ва ҳодисаларнинг моҳиятини билиш учун ҳайвонларга хос беш сезги билан чекланмай, ақл ва дил зиддиятларини ҳал этиш учун илоҳий маърифат ҳосил қилиш, ўткинчи ва зарарли иллат, одатлардан воз кечиш керак. Ҳайратланиш ақлга эмас, кўнгилга хосдир. Алишер Навоий ҳайратларда Хожа – кўнгилнинг сайрларини тасвирлар экан, бунда илк сайргоҳ – мулк олами, иккинчи сайргоҳ – малакут (фаришталар) олами, учинчи сайргоҳ – инсон вужудидир.

¹ А.Қаюмов. Уч ҳайрат // “Ҳайрат ул-аброр” талқини. Асарлар. 1-жилд. 1-китоб. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2008. – Б.36; М.Муҳиддинов. Достонларда кўнгил тимсоли (“хилват”дан “ҳайрат”гача) // Комил инсон – адабиёт идеали. – Т.: Маънавият, 2005. – Б.52; Имомназаров М. Кўнгил ҳақида тўрт достон шарҳи (Низомий, Деҳлавий, Жомий, Навоий достонларининг қиёсий таҳлилига муқаддима) // Навоийшуносликка кириш. –Т., 2015. – Б.78; Жўрақулов У. “Хамса” композициясида “уч ҳайрат” хронотопининг ўрни // Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. Филол.фан.док. ... дисс. –Т., 2016. – Б.142.

² Ҳаққулов И. “Хамса” бадииятига доир // Алишер Навоий “Хамса”си. (тадқиқотлар). – Т.: Фан, 1986. – Б.122.

Навоий *биринчи ҳайратда* ёзишича, инсон ақли ҳайратининг аввалги сабаби – бу олам гулистонини ким пайдо қилди, бу олам ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаган-ку? – деган масала эди. Бу бобда кўнгилнинг мулк оламига сайри ва ҳайрати тасвирланган. Нури ҳидоят билан Хожанинг басират кўзи очилгач, кўрдик, бу оламдаги барча мавжудотлар қумридан булбулгача, дарахт япроғидан гулгача Яратганга зикр қилувчи, ҳар бири Унинг шукрига шокир эди. Навоийнинг бу тасвирлари барча обидлар, зоҳидлар ва орифлар учун ҳам вожиб бўлган шариат риояси – тамойилига мувофиқ келади. Бу оламни тасвирлар экан, уч ўринда боғи Эрам, уч ўринда Исо Масих, бир ўринда Хизр пайғамбарни эслаб, талмеҳ санъати воситасида оламдаги нарсаларнинг гўзаллиги, барҳаётлиги ва абадийлигига ишоралар беради. Илк ҳайратда Тангри яратган бу оламнинг тасвирини чизишда Навоий пейзаж устаси сифатида кўринади. Бу ўринда бадий-ғоявий таъсирчанликни оширувчи ташбеҳ, ташхис, антитеза, ружуъ, муболаға, таносубдан фойдаланиб, Тангрининг чексиз қудрати ва У яратган оламларнинг беҳад мукамаллигини маҳорат билан ифода этади. Хожа барча мавжудотларнинг зикр ва шукрона овозларини эшитиб, ҳайратлар ичра қолганини таъкидлайди:

Барчаси қайюмига зокир эди,

Ҳар бир анинг шукрига шокир эди. [Ҳ.А. -Б.69]

«Ҳайрат ул-аброр»нинг *иккинчи ҳайратида* инсон кўнгилнинг малакут – фаришталар оламига сайри ва ҳайрати ёритилади. Етти осмон, етти сайёрадаги етти жаннат боғлари, гулзорлар, сабза, райҳонлар, турли дарахтлар, ҳовуз ва анҳорлар, соялар ва нурлар, сувлар ва ўсимликларга ҳаёт берилишидан ҳайратлари тасвирланади. Тунги коинот тасвири ҳам Тангри таолонинг чексиз қудратини кўрсатади. Бу ҳайратда тасвирланган сайёралар ва юлдузлар – фаришталар тимсоли бўлиб, барчалари Тангри Таолога тасбиҳ, сано айтиб, ўз вазифаларини бажараётганлари, Худо тайин қилган доирада айланаётганлари гўзал тасвир этилган. Бутун оламни Яратган Сарвари

коинотнинг нақадар қудратли куч эканлиги шоир қарашларида босқичма-босқич, байтма-байт қуюқ ифода топа боради:

Шоҳид ўзи эрди, навосоз ўзи,

Соқий ўзи, замзаманардоз ўзи. [Ҳ.А. -Б.72]

Учинчи ҳайрат Хожа – кўнгилнинг инсон вужуд оламига сайри ва ҳайратларини акс эттирган. Шоир Тангри таоло инсон вужуди, жисмини мукаммал, ажойиб санъаткорлик билан яратганини таъкидлайди. Бобдаги «қуёш тобидан хожанинг сесканиб уйғониши» ақлнинг уйғониши эмас, кўнгилнинг маърифат офтобидан уйғонишидир. Хожа-кўнгил ватанини, яшаш жойини кўришни истайди. Яна сафар ранжини чекиб, «Манзили азмига нузул айлади» – самодан Ер юзига тушди. Унга бир ғаройиб шаҳар кўринди. Бу – вужуд шаҳри эди. Тўрт зид, тўрт унсурдан ташкил топган бу шаҳарда масжиду бозор, маҳаллоту кўча, бўстону харобот бор эди. Навоий фикрича, бу «шаҳар»нинг суви латофатда зулоли беҳишт, тупроғи гул, нафҳаси (шабадаси) анбарсиришт. Ақл вазири, олам хабарларини етказувчи беш хизматчиси – беш ҳис-туйғу Хожага хизматда бўладилар. Учинчи ҳайратда санъаткорона тасвирланган манзаралар, вужуднинг улвий ва сифлий (тубан) истаклари «Хамса»нинг кейинги достонларида аниқ-равшан, сюжетли мустақил асарлар бўлиб шаклланади.

Олимлар таъкидича, Халлоқи олам яратган табиат, коинот, инсон вужуди, доирасидаги чексиз мўъжизалардан ҳайратга тушиб, «бақо биллоҳ» мақомига етишган кўнгил энди якка инсон кўнгли эмас, балки маънавий камолот касб этган инсоният кўнглининг рамзидир, Навоийнинг келажак орзусидир.¹ Навоий ҳайратларидаги ирфоний, тасаввуфий ғоялар унинг шу руҳдаги достон мақолатларининг нозик маъноларини тушунишга ҳам ёрдам беради. Лекин ҳар қандай инсон эмас, фақат маърифат ва тариқат йўлига кирган, фано ва бақо ҳақида ўйлайдиган инсон кўнглигина бундай сайр қила олади. Навоий илк достонида инсон Кўнгли Аллоҳ яратган ажойиб оламларга сайр қилишини юксак бадиият билан тасвирлар экан, достоннинг асосий

¹ Имомназаров М. Навоийшуносликка кириш. –Т., 2015. – Б.124.

ғоявий мазмунини ана шу ҳайратлар қисмида кўтаринки, юксак услубда, бадий ва рухий кашфиётлар даражасида ёритади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг композицион-структуравий хусусиятлари ҳақида сўз кетганда, профессор М.Муҳиддинов мақолатларгача бўлган бобларда муаллифлар ўзларини бироз «эркинроқ» ҳис этганларини, нечта муножот ёки наът ёзишни ихтиёрий танлаганларини, фақат мақолатлар қисмига келганда, мақолатлар сони йигирмата бўлишига қатъий амал қилинганини таъкидлайди.¹ Мақолатлар сони ҳамсачилик анъанаси талаби билан тенг бўлса-да, ғоявий-йўналиши, мазмун моҳияти, муаллиф концепциясини акс эттириши нуқтаи назаридан бир-биридан тубдан фарқ қилади. «Ҳайрат ул-аброр» мақолатларида Навоий яшаган давр руҳи ва ижтимоий ҳаёт муаммолари теран ифода топган. Мақолатларда Навоийнинг масала ечимига доир кўрсатмалари, йўриқномаси, маълум муаммога муносабати аниқланади.

«Ҳайрат ул-аброр»да *биринчи* ва *иккинчи мақолатлар* иймон ва ислом қоидаларини шарҳлашга бағишланиши бежиз эмас. Инсон учун энг муҳим фазилат иймонли бўлишни назарда тутган шоир ҳалоллик, тўғрилиқ, раҳмдиллик, инсонпарварлик хислатлари бош мезон саналган ислом динининг улуғлигига ҳам асосий эътиборни қаратди.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг *учинчи мақолати*да Навоий Ҳақ таолонинг шоҳларга, султонларга раиятни бошқаришда қандай вазифалар юклангани, уларга рифъат, баланд мавқе, тожу тахт нима учун берилгани ҳақида ижтимоий, сиёсий, фалсафий қарашларини ифодалайди. Илк дostonдаги шоирнинг *одил ҳукмдор ↔ идеал жамият* борасидаги қарашлари шу бобдан ибтидо топади.

*Тўртинчи мақолат*да «Риёи ҳирқапўшлар» бобида айрим риёкор шайхларнинг, сохта дин вакиллариининг чиркин кирдикорларини аёвсиз фoш этади. Иймон ва исломнинг мустаҳкам асосига қурилган дostonда дин

¹ Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. –Т.: Маънавият, 2005. – Б.87.

пешволари, азиз авлиёлар хусусида сўз юритиши билан бирга, табиийки, сохта дин вакиллари ҳам эътибордан четда қолдирмаган.

*Бешинчи мақолати*да карам, бағрикенглик, саховат мактови, бахиллик танқиди ҳақида сўз боради. Баъзи бойларнинг муҳтожларга эмас, мулкдорларга хайр-эҳсон қилиши қораланади.

Одоб, тавозеъ ҳақидаги *олтинчи мақолат* дostonда жуда муҳим ўрин эгаллайди. Шоир бу ерда қандай тоифадаги одамларга қандай иззат – ҳурмат кўрсатиш зарурлиги ҳақида маслаҳат, тавсияларини беради.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг *еттинчи мақолати* қаноатнинг иймон сифатларидан бири эканлиги, Қониъ (қаноатли) ва Томиъ (тамагир) ҳикоятида шахслантириб тасвирланади.

Навоий *саккизинчи мақолат*да вафо фазилатини улуғлайди, соҳибқирон Амир Темурнинг урушлари тарихидан бир ҳикоя келтиради. Навоий вафо фазилати ҳақида фикрларини кейинчалик, «Маҳбуб ул-қулуб» асарида ривожлантиради.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг *тўққизинчи мақолати* ишқ мавзуида бўлиб, бу мавзу Навоий тасаввуфий-фалсафий дунёқарашининг асосини ташкил этади. Шу мақолатда шоир «Ҳайрат ул-аброр»нинг асосий ғояси, маърифий-ирфоний қарашларини ифода этган.

Ростгўйлик, тўғрилик фазилати – иймон, эътиқод шартларидан бири. Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг *ўнинчи мақолати*да ростгўйлик ва тўғрилик тушунчаларини барчага, хусусан, ёш авлод тарбиясига таъсир қилувчи ҳаётий мисоллар билан далиллайди.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг *ўн биринчи мақолати*да Навоий илм фазилати ва олимлар аҳволи, олимни оёқости қилувчиларнинг жоҳиллиги ҳақида ёзади. Навоий жамиятнинг ҳар бир аъзоси илмга интилиши лозимлиги, илмсизлик, илмни қадрламаслик жамият таназзулининг асосий сабабчиси бўлиши мукинлигини ҳақли эътироф этади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг *ўн иккинчи мақолати*да қалам аҳли, котиблар, китобат қилувчиларнинг қадри баландлиги, лекин баъзи котибларнинг

тамагирлиги тасвирланган. Шу мақолатда Навоий «Тазкират ул-авлиё», «Ҳадойиқ ул-ҳақойиқ», «Маориф», «Нафоҳат ул-унс» асарларидан нусха кўчирувчиларни маърифат тарқатувчилар деб мақтайди. Шу мақолатдаги фикрларини «Мажолис ун-нафоис»да қалам аҳлини бир неча тоифаларга бўлиб таърифлаб, янада ривожлантиради.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг *ўн учинчи мақолати*да ҳам Навоий жамиятнинг маънавий мусаффолиги учун жуда муҳим бўлган яхшилик ва ёмонлик масалалари ҳақида қимматли фикрларини айтади. Эл-юртга, барча одамларга яхшилик қилувчиларни, эл ғамини еб, ҳамдард, жонкуяр бўлгувчиларни мақтайди. Шоир фикрича, элпарварлик – одамийликдир. Шоирнинг халққа яхшилик қилувчи, халққа фойда келтирувчи инсонларни эъзозлаши, биринчидан, шоирнинг ўзи ҳам ҳамиша халққа мадад кўрсатувчи, халқпарвар эканлигидан далолат берса, иккинчидан, буни шоирнинг жамиятдаги бошқа инсонларни ҳам халқ манфаатига камарбаста бўлишга чорлови деб тушуниш тўғри бўлади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг *ўн тўртинчи мақолати*да Умар Хайём рубоийларининг таъсири сезилади. Навоий тасвирича, бу дунё кўғирчоқбоз, одамлар кўғирчоқ. Чарх чодир ҳаёлида турли томошалар кўрсатади. Бу мақолатдаги шоир қарашларида Имом Ғаззолий фикрларига ҳамоҳанглик сезилади: «Бу дунё ёш, чиройли нозанин бўлиб кўринади, аммо бу алдов, ҳийла. Аслида у зол, қари кампир, ялмоғиз. Аввал эркалатади, кейин ўлдиради. У Хусравни, Фарходни, Искандарни ҳам гўрга киритган.¹

Алишер Навоий *ўн бешинчи мақолат*да майпарастларни, ичкиликка ружу қўйган шахсларни аёвсиз танқид қилади. Алишер Навоий *ўн олтинчи мақолати*да такаббур, худбин, олифталарни қаттиқ қоралайди.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг *ўн еттинчи мақолати*да умрнинг баҳори бўлган йигитлик фаслини қадрлаш, қарилик машаққатлари ҳақида сўз боради. Навоий *ўн саккизинчи мақолат*да фалак ғамхонасида ўлим ҳақлиги,

¹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. – Т.: Адолат, 2005. – Б. 89-90.

аммо ўлимдан ташвишланиб, бир ғамни икки қилмаслик, ҳар нафасга шукр қилиб яшаш зарурлиги ҳақида ёзади.

Алишер Навоий *ўн тўққизинчи мақолати*да туғилиб, ўсган ватани Хуросонни, пойтахт Ҳиротни меҳр ва фахр билан тасвирлайди. Бу мақолат шоирнинг Ватан ҳақидаги тасаввурларини теран англатувчи мақолат ҳисобланади, шоирдаги ватансеварлик, ватанпарварлик туйғулари бевосита китобхонга юқади:

Аллоҳ-Аллоҳ, не Ҳири, бу Ҳири.

Бир-биридин турфа анинг ҳар бири. [Ҳ.А. -Б.272]

Навоий *йигирманчи мақолат*да бутун дostonда тасвир ва талқин этган барча масалаларга якун ясайди. Бу мақолатда шахзода Бадиуззамонга насихатлари чоғида Навоийнинг давлатни бошқариш, мамлакатни адолатли идора қилиш борасидаги йўл-йўриқлари, маслаҳат ва тавсиялари Амир Темурнинг бу борадаги қарашларига ҳамоҳанг тарзда баён этилади.

«Ҳайрат ул-аброр» достонидаги мақолат ва ҳикоятлар структураси

I БОБ ЮЗАСИДАН ХУЛОСАЛАР:

1. Алишер Навоий «Хамса»нинг илк достони «Хайрат ул-аброр»ни дўсти Султон Хусайн Бойқаро ҳукмронлигида Ҳиротда маданий ҳаёт гуллаб-яшнаган бир даврда яратди. Навоийнинг «Хамса» ёзишга қўл ургани, хусусан, унинг илк достонини яратган фурсатдаги қулай тарихий шароит ва кизгин илмий-ижодий муҳитни шоирнинг ўз асарларидан ташқари Бобур «Бобурнома», Хондамир «Макорим ул-ахлоқ», Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарлари орқали ҳам тасдиқлайди.

2. Инсон кўнгли, уни барча мавжудотлардан азиз ва мукаррам қилиб турувчилар руҳий олами манзаралари, коинот ва инсон, жамият ва шахс муносабатлари, Тангри инсонга инъом этган ҳаёт ажойиботларидан ҳайратланиш – «Хайрат ул-аброр» достонининг ғоявий-бадий мазмунини ташкил этади. Мазкур достондан ҳар қандай замон ва макон учун бениҳоя аҳамиятли бўлган – буюк Холиқ томонидан бу оламнинг яратилиши, инсоннинг бу оламдаги ўрни, мавқеи, бурчлари, вазифалари ҳақида ижтимоий, ахлоқий, фалсафий фикрлар ўрин олган. Бу достонда шоирнинг фалсафий-тасаввуфий қарашлари Аллоҳ → Олам → Одам бирлиги доирасида талқин этилади.

3. «Хайрат ул-аброр» «Хамса» достонлари учун ўзига хос пойдевор вазифасини бажарган. Худди мақоланинг тезиси каби бутун «Хамса» моҳияти аслида жавҳар сифатида илк достонда мужассам. Бу ерда «Фарҳод ва Ширинг»га ҳам, «Лайли ва Мажнун»га ҳам, «Сабъаи сайёр»га ҳам, «Садди Искандарий»га ҳам ишоралар мавжуд. Илк достондаги муқаддимавий ишоралар кейинги достонларда образлар ва масалалар талқинида бадий ривожлантирилади, мукаммал ечим топади,

4. «Хайрат ул-аброр»ни Низомий, Деҳлавий ва Жомий «Хамса»лари илк достонлари билан қиёсий ўрганиш жараёнида шундай хулосага келиндики, Навоий анъанага ижобий муносабатда бўлган, салафларига баъзи ўринларда (достоннинг сариъ баҳрида ёзилиши, мақолатлар сони жиҳатидан) эргашган ва улардан қисман ўрганган-ўзлаштирган. Айни пайтда достоннинг

ўзига хослиги ва янгилиги унинг ғоявий-семантик, композицион-структур қурилишида яққол кўринади. Алишер Навоий тақлидчи шоир бўлмаган, ҳамиша янгиликка интилган ва ўзидан аввалги асарларга танқидий муносабатда бўлган, уларнинг ютуқларини ривожлантириб, хато-камчиликларини бартараф этган.

5. Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» структурасида ҳар бир бобнинг муҳим ўрни, дostonга киритилиш сабаби, дoston семантик қурилишида муҳим вазифаси мавжуд. Мақолатларгача бўлган бобларни «кириш боблар», «муқаддимавий боблар», «илова характеридаги боблар» сифатида баҳолаш тўғри эмас. Чунки худди шу бобларда дostonнинг ўзак ғоясини ташкил этадиган – муаллифнинг маърифий-ирфоний қарашлари, тавҳид фалсафаси ўз аксини топган. Шу боблар таркибидаги *ҳайратлар* дoston негизини, асосий семантик қатламни ташкил этади, муаллиф бу тушунчани дoston марказига олиб чиққан.

2- БОБ. ДОСТОННИНГ СЮЖЕТ ВА КОМПОЗИЦИОН ЖИҲАТЛАРИ

1. Достоннинг сюжети ва ундаги образлар тизими

«Ҳайрат ул-аброр»да «Хамса»нинг кейинги тўрт достонидаги каби асарнинг бошидан охиригача ҳаракат қилувчи бош қаҳрамонлар мавжуд эмас (муаллиф образидан ташқари – Н.Ш.). Илк достонда асарнинг умумий сюжетида ташқари кўнгил сайрлари, мақолат ғояларини тасдиқловчи ҳикоятларнинг алоҳида сюжетлари мавжуд. Шу алоҳида сюжетларда қаҳрамонларнинг характерлари ҳам, муаллифнинг ахлоқий, ижтимоий, фалсафий ғоялари ҳам очилади.

«Бадий асар сюжетида инсонлараро муносабатлар, уларнинг характерлари ва тақдирларининг ўзгаришлари акс этади. Сюжетда қаҳрамонларнинг ҳаётида ва уларнинг ўзаро муносабатларида юз берган ўзгаришлар ҳаёт мантиғидан келиб чиқиб, тасвирланиши керак».¹ Маълумки, бадий асар сюжети муаллифнинг дунёқарабини акс эттиради. Бадий сюжет реал воқеликдан танлаб олинган адабий воқеликдир. Йирик адабий жанрларда (эпосда, романда) воқелик, ҳаёт манзаралари кенгроқ қамраб олинади. Кичик жанрларда ҳаётнинг бир куни ёки бир лаҳзаси акс этади, вақт ва макон (М.Бахтин иборасича – *хронотон*) чекланган бўлади. Реал ҳаёт, воқеликда инсонлар ўртасида, жамият ва инсон, турли тоифа вакиллари ўртасида тўқнашувлар кўп бўлгани каби бадий асар воқелигида ҳам тўқнашувлар, конфликтлар сюжетни ҳаракатга келтиради. Конфликтларга кўп ҳолларда инсонларнинг характерлари сабабчи бўлади, ўз навбатида шу тўқнашувларда, ҳаёт воқеасида қаҳрамонларнинг характерлари аниқланади. Шундай қилиб, бадий сюжет муаллиф ғоясига боғлиқ, ундан келиб чиқади. Ғоянинг қандайлиги эса, адиб, шоирнинг дунёқараши, яъни маърифати, маънавий камолоти билан боғлиқдир. Биз тадқиқ этаётган даҳолар Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий ва Навоий дунёқараши кенг, тараққийпарвар, адолат ва ҳақиқат тантанаси учун курашчилар ҳисобланган. Уларнинг «Хамса»лари илк достонларида илгари сурилган ғоялар жуда юксак ва

¹ Щепилова Л.В. Введение в литературоведение. – М.: Учпедгиз, г. 1956. – С.82-83.

улуғвор бўлгани сабабли кейинги достонларда кенг кўламли сюжетларни ва характерларни вужудга келтиради.

Адабиётшунос Н.Маллаев «Ҳайрат ул-аброр»нинг жанр хусусиятлари унда катта эпик образлар яратиш имкониятини бермаслигини, лекин шунга карамай, муаллиф «Ҳайрат ул-аброр»га жуда кўп ва хилма-хил образлар, турли ижтимоий табақаларга мансуб, турли характердаги ижобий ва салбий, ҳажвий ва мажозий образларни киритганлигини ёзади¹. Достон таркибида катта эпик образларнинг учрамаслиги унинг композицион қурилиши билан боғлиқ. Бироқ «Ҳайрат ул-аброр»да хилма-хил юзлаб образлар мавжуд. Улар орасида пайғамбарларни, машҳур суфийларни, тариқат пирларини, шоирнинг устозларини, давлат ҳукмдорларини, оддий инсонларни, шунингдек, жониворлар образини ҳам учратиш мумкин. «Ҳайрат ул-аброр»нинг мавзу кўлами бениҳоя кенглиги достонга бир-бирига ўхшамаган кўплаб образларнинг олиб қилиниши ва шу орқали мақолат ва ҳикоятларда ифодаланган масала моҳиятининг мукаммал ечим топишида муҳим омил бўлади. Достондаги ҳар бир образ ўзининг чуқур генезисига эга бўлиб, аксарияти бошқа салафлари илк достонларида учрамайдиган, баъзилари Навоийгача халқда мавжуд бўлган, салафлари ижодида сайқалланган ва «Ҳайрат ул-аброр»да оригинал тарзда ифода топган образлар саналади.

«Ҳайрат ул-аброр»да тилга олинган образлар жамиятдаги турли табақаларга мансуб шахслар. Фақат «Ростлик ҳақидаги» ўнинчи мақолатга илова қилинган масалгагина шоир жониворлардан шер ва дуррожни образ сифатида танлайди. Бу ҳол ҳамсачилик анъанасини бошлаб берган Низомийда сал ўзгачароқ. «Махзан ул-асрор»нинг иккинчи мақолатига «Нўширавон, унинг вазири ва икки бойқуш», олтинчи мақолатига «Сайёд, унинг ити ва тулки», еттинчи мақолатига «Фаридун ва оҳу», саккизинчи мақолатига «Мевафуруш ва тулки», йигирманчи мақолатига «Булбул ва лочин»² масаллари илова қилинганидан Низомий Шарқ дидактик адабиётида

¹ Қаранг: Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б.151.

² Шайх Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор. Форсийдан Жамол Камол таржимаси. – Тошкент, 2016.

бўлганидек, долзарб фикр ва муҳим хулосаларини кўпроқ мажозий образларда бериш анъанасига суянганлигини кўриш мумкин.

Таъкидлаш ўринлики, Навоий «Ҳайрат ул-аброр» достонининг марказида инсон образи туради ва бу жиҳат унинг ҳикоятларида ҳам яққол намоён бўлади. Асосан уч масалани марказга қўйишимиз мумкинки, йигирмата мақолатдаги ҳамма фикрлар бу асосий масалалар атрофида жамлашадилар: 1) *инсон ва Тангри*; 2) *инсон ва жамият*; 3) *инсон ва унинг ўзлиги (виждон)*.¹ Фақат мақолатларда эмас, мақолатларгача бўлган бобларнинг барчасида, хусусан, илк басмала бобдан бошлаб (бу бобда инсониятнинг икки тоифаси – «аҳли қабул» (қабул қилувчилар) ва «аҳли рад» (рад этувчилар) хусусида фикрлар мавжуд. – Н.Ш) шоирнинг фикру-қарашлари, талқин ва таҳлиллари, достонда кўтарилган барча масалаларнинг асоси Инсон ва унинг кўнгли билан боғланади.

«Ҳайрат ул-аброр» композициясидан келиб чиққан ҳолда, шунингдек, проф. Н.Маллаев тадқиқотларига таяниб, асардаги образларни достондаги масалаларнинг ривожланишида ва асар қурилишида тутган ўрнига қараб уч гуруҳга ажратиш мумкин:

биринчиси – достоннинг бош қаҳрамони Навоийнинг ўзи;

иккинчиси – мақолатгача бўлган боблар ва мақолатлардаги тавсифий образлар – портрет ва характерлар;

учинчиси – ҳикоят ва масаллардаги эпик образлар.

Учинчи гуруҳга достоннинг йигирмата мақолатига илова қилинган ўн тўққиз, хотима қисмидаги бир ҳикоят ва достоннинг ўнинчи мақолатидаги бир масал жами 21 ҳикоят ва масаллардаги образларни киритиш мумкин.

Образсиз, қаҳрамонсиз бадий асар вужудга келмаслигини таъкидлаган профессор Н.Маллаев, жумладан, шундай дейди: «Хамса» қаҳрамонлари тарихий ёки ярим тарихий – ярим афсонавий шахслар номи билан боғлиқ, шу билан бирга, улар соф афсонавий, хаёлий бадий тўқима образлардир.

¹ Қаранг: Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1972. – Б.127.

«Хамса» қаҳрамонлари эпик, лирик, эпизодик, «қистирма» ва тавсифий; романтик, реалистик, кўпинча эса, романтик ва реалистик анъаналарнинг бирикуви билан вужудга келган образлардир. Улар ижобий, салбий ва «мураккаб» образлар»¹. Адабиётшунослигимизда «Ҳайрат ул-аброр»даги суфийлар, шоҳлар, шоирнинг устозлари, шайхлар, ҳажвий образлар хусусида баъзи фикрлар билдириб ўтилган. Бироқ мазкур дostonдаги барча образлар кенг миқёсда таҳлилга тортилиб, тасниф этилмаган, дoston сюжетиға боғлиқ ҳолда ўрганилмаган.

Дostonдаги образлар тизимининг асарда ғоявий-бадий иштирокиға кўра таснифи:

I. Муаллиф образи. «Ҳайрат ул-аброр» дostonи «Хамса»нинг кейинги ягона эпик сюжетға эға бўлган дostonларидан композициявий структураси ва сюжет қурилиши жиҳатидан буткул фарқ қилади. Кейинги дostonларнинг барчасида муайян сюжетдан келиб чиққан ҳолда қатор қаҳрамонлар линияси мавжуд. «Ҳайрат ул-аброр»нинг мақолат ва ҳикоятларида ҳам бир қатор қаҳрамонлар гуруҳи кўзға ташланишини таъкидлаб ўтдик, бироқ дoston муқаддимасидан хотимасиғача турли масалаларда китобхонға доимий ҳамроҳлик қиладиган, уни образлар оламиға олиб кирадиган, мақолат ва ҳикоятлар моҳиятиға ошно этадиган бош қаҳрамон – шоирнинг ўзи. «Ҳайрат ул-аброр»да Навоий фикру қарашлари дostonни боғлаб, бирлаштириб, бошқариб, ўзаро алоқаға киргизиб туради. Дostonға ошно бўлган китобхон дoston марказида шоир шахси турганлигини, барча мақолат ва ҳикоятлар унинг маънавий олами билан боғлиқлигини яққол идрок этади.

«Ҳайрат ул-аброр»да муаллиф образи дostonда тасвирланаётган воқеаға ёки ахлоқий, ижтимоий, фалсафий масалаға шоирнинг муносабатида, эзгулик, яхшилик, адолат, вафо ва ҳаёни мақташида, эл-юртға зарар қилаётган золимларға, риёкор мунофиқларға нафратида намоён бўлади. Адабиётшунос А.Эркинов ўз тадқиқотида муаллифнинг дostonларда

¹ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б.150-151.

тасвирланаётган воқеликка муносабатини автоинтерпретация (авто талқин) деб атайди, Навоий «Хамса»си герменевтикаси учун дастлабки маълумот берувчи нарсани унинг ўз талқинлари эканлигини айтади.¹

Проф. Н.Маллаев «Ҳайрат ул-аброр» образлар тизимининг характери дostonнинг жанр хусусиятлари ва композицион тузилиши билан боғлиқлигини, дostonдаги масалалар воқеавий сюжет баёни орқали ёритилмаслигини, шу жиҳатдан дoston «Хамса» дostonларидан тубдан фарқ қилишини таъкидласа,² проф. А.Ҳайитметов «Ҳайрат ул-аброр»нинг бош қаҳрамони ўзи яшаган ижтимоий-тарихий муҳитни кўп жиҳатдан реал ва конкрет тасвирлайдиган шоирнинг ўзи эканлигини ҳақли эътироф этади.³ Кейинги дostonларда илгари сурилган барча масалалар хусусида шоир мазкур дostonда дебоча фикрларни билдириб ўтади, аслида китобхонни улкан обиданинг буюк воқеотларига тайёрлайди.

Муаллиф образининг бадий асарда тутган ўрни ва асар воқеалар ривождаги позицияси хусусида тасаввур ҳосил қилиш учун айрим тадқиқотларга мурожаат қилиш муҳим.

Проф. У.Жўрақулов «Хамса» дostonларидаги муаллиф образи хусусида махсус тўхталар экан, бу образни метафориклаштирилган тарихий образлар гуруҳига киритади. Муаллиф образи муайян биографик қирраларга эга эканлигини, «Хамса» дostonлари композицияси, дебоча ва хотима қисмларида, боблар ичидаги лирик чекинишлар, соқийномаларда айнан бўлмаса ҳам тарихий Навоий ҳаётига оид воқеа-ҳодисаларни, биографик унсурларни, индивидуал табиат қирраларини кузатиш мумкинлигини айтади.⁴ М.Бахтин роман жанридаги муаллиф образини тавсифлар экан,

¹ Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари. Филол.фан.док.дисс. – Т., 1998. – Б.83-84.

² Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б.20

³ Ҳайитметов А. “Хамса”қаҳрамонларининг ижтимоий муҳитга муносабати масаласи // Навоий даҳоси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1970. – Б.26.

⁴ Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. Филол.фан.док.дисс. – Т., 2016. –Б.379.

муаллифга хос ёзиш, асар бўлакларини жамлаш, баён этиш, муносабат билдириш, бетараф туриш хусусиятларини таъкидлайди.¹

Адабиётшунос У.Жўракулов муаллиф образининг қуйидаги шакллари фарқлайди: а) ҳар бир дoston асосий бобларида, қаҳрамонлари ҳаёти тасвирида баёнчи, кузатувчи, йўналтирувчи, баҳоловчи муаллиф образи; б) воқеа рўй беришидан олдинги табиат, интерьер ва руҳий ҳолатни тасвирловчи муаллиф образи; в) бевосита «Хамса»нинг майдонга келиши билан боғлиқ тарихий воқеа-ҳодисалар таркибидаги муаллиф образи.² Олим биринчи гуруҳга «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий» дostonларининг асосий бобларидаги қаламқаш, рақамқаш ва ҳ.к.ларни, иккинчи гуруҳга дostonлардаги кун, тун, шом, субҳ, уруш, ғалаба, мағлубият, изтироб, қувонч ва ҳ.к.лардаги муаллиф характери, учинчи гуруҳга эса Жомий билан учрашув, охириги дostonдаги туш ҳолатида қўрилган воқеадаги муаллиф образини киритади. Бизнингча, «Ҳайрат ул-аброр»нинг турли ўринларидаги муаллиф образида олим келтирган таснифнинг барчасига оид қирралар, характер-хусусиятлар учрайди. Илк дostonнинг бошидан охиригача китобхонга ҳамроҳлик қилувчи дoston бош қаҳрамонида *ҳар бир дoston асосий бобларида, қаҳрамонлари ҳаёти тасвирида баёнчи, кузатувчи, йўналтирувчи, баҳоловчи муаллиф образи* хусусиятлари яққол акс этса, дostonнинг бир қатор ўринларида *воқеа рўй беришидан олдинги табиат, интерьер ва руҳий ҳолатни тасвирловчи муаллиф образини* кузатамиз. «Хамса»нинг яратилиши билан боғлиқ тарихий воқелик, шунингдек, Жомий билан учрашув тафсилотлари ҳам айнан илк дoston сифатида «Ҳайрат ул-аброр»да тўлиқ акс этгани учун шу тафсилотлардаги муаллиф образи олим таснифлаган *бевосита «Хамса»нинг майдонга келиши билан боғлиқ тарихий воқеа-ҳодисалар таркибидаги муаллиф образига* айнан мос келади.

¹ Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар. – Т.:Akademnashr. 2015. – Б. 253-256.

² Жўракулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. Филол.фан.док.дисс. – Т., 2016. – Б.380.

XX аср сўнги чорагидаги ўзбек қиссачилигининг тараққиёт тамойиллари бўйича тадқиқот олиб борган филология фанлари доктори А.Холмуродов қисса жанрида қиссанавис образининг аҳамияти катталигини, уни асардаги бошқа образлардан ажратиб бўлмаслигини, у асардаги барча қаҳрамонларни бирлаштириб туриши, ҳамиша қаҳрамонлар орасида бўлиб, уларнинг хатти-ҳаракатларини кузатиши, баҳо бериши, хулоса чиқаришини ўринли таъкидлайди.¹ Рус олими В.Виноградов эса, бу образни «асар моҳиятининг жамланган тарзда намоён бўлиши»² дея эътироф этса, Л.Тимофеев «...асардаги барча лисоний элементларни бир бутунликда жипслаштириб туради»³ деб ёзади. Тадқиқотларда ҳикоячи – асарнинг психологик ва баён маркази эканлиги, унинг асарда тасвирланаётган воқеаларга муносабати шахсиятли, туйғули, фактлар ва кишиларга ёндашиши субъективлиги, ҳикоячида муаллифнинг маънавий шахсиятига яқинлик бўлиши тўғри таъкидланган.⁴ Бироқ ҳикоячи-ровия айнан муаллифнинг ўзи бўлса-чи? Эпик ва драматик жанрдаги асарлардан фарқли равишда лирик турдаги асарларда лирик қаҳрамон образи ўзгача кўринишда намоён бўлади. Чунки лирикада воқеликка оид тафсилотлар кам учраб, асосан кечинмаларни ифодалаш, уни юзага келтирган, ҳаракатлантираётган омилларни кўрсатиш муҳим ўрин тутди.⁵ Адабиётшунослигимизда кўпинча лирик қаҳрамон ва муаллиф образи масаласи атрофида баҳс-мунозаралар кечади. Назариётчи олим Д.Қуронов лирик жанрлардаги лирик қаҳрамон деганда кўпинча шоирнинг ўзи тушунилишини ва бу у қадар тўғри эмаслигини ёзади. Олим шоир ўз кечинмаларини тасвирлаши ҳам, гўё ўзганинг руҳига эврилган ҳолда «ўзга шахс» кечинмаларини тасвирлаши ҳам мумкинлигини, ҳатто шоир ўз кечинмаларини тасвирласа ҳам, лирик қаҳрамон ва реал шоир орасига тенглик аломати қўйиб бўлмаслигини

¹ Холмуродов А. Ўзбек қиссачилиги: тараққиёт муаммолари (XX аср сўнги чораги). Филол.фан.док.дисс. – Т., 2008. – Б.57

² Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М.: Высшая школа, 1971. – С.118

³ Тимофеев Л.И. Речь повествователя // Основы теории литературы. – М.: Учпедиз, 1963. – С.187.

⁴ Холмуродов А. Ўзбек қиссачилиги: тараққиёт муаммолари (XX аср сўнги чораги). Филол.фан.док.дисс. – Т., 2008. – Б.60

⁵ Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: “Navoiy universiteti”, 2018. – B.383

айтади.¹ Бу ўринда олим айнан лирик дoston муаллифи ва лирик қаҳрамони масаласига эмас, лирик шеърлардаги лирик қаҳрамон ва муаллиф образига эътибор қаратганлигини таъкидлаш жоиз.

Навоий лирикаси, ундаги образлар тизими юзасидан қатор тадқиқотлар олиб борган порф. А.Ҳайитметов Навоий ғазалларидаги лирик қаҳрамон мавзусида фикр юрита туриб, лирик қаҳрамоннинг қалби шоир қалбидан ҳарорат олишини, лирик қаҳрамоннинг ақли шоир ақли билан фикр юритишини айтади.² Олимнинг эътирофича, Навоий лирикада «лирик қаҳрамон» образини яратиш билан чекланмайди. Навоийнинг таржимаи ҳол мавзуидаги ғазалларида тўқима образ қаҳрамон эмас, шоирнинг ўз образи гавдаланади, бунда шоир шахсан ўз кечинмалари ҳақида сўзлайди.³ «Ҳайрат ул-аброр»даги муаллиф образи ҳам Навоийнинг таржимаи ҳол характеридаги ғазалларида учрайдиган муаллиф ва лирик қаҳрамон бирикувидаги яхлит образга хос хусусиятларнинг айрим қирраларини акс эттиради, дейиш мумкин.

Профессор Д.Қуронов лирик кечинмани эгасига кўра таснифлаб, *автопсихологик, ижровий, персонажли лирика* сингари турларга бўлади. Шунингдек, лирик қаҳрамон ва шоир шахсияти мос тушгандек кўринадиган, шоир кўпроқ ўз қалбига мурожаат этадиган, ўз-ўзини, кўнглидагини ифодаладиган шеърларни автопсихологик лириканинг намуналари дейди.⁴ Кўриниб турибдики, «Ҳайрат ул-аброр»даги лирик чекинишлар, муаллифнинг аралашуви кечадиган ва шоир ўз қалб кечинмаларига имкон берган ўринларда автопсихологик лириканинг айрим хусусиятлари намоён бўлади.

«Ҳайрат ул-аброр» достонида басмаладан бошлаб хотимагача, ҳамд, наът, салафлар, сўз, кўнгил таърифидаги боблар, уч ҳайрат, мақолатлар ва ҳикоятларнинг барчасида муаллифнинг аралашуви, муносабати, кечинмалари

¹ Ўша жойда.

² Ҳайитметов А. Навоий лирикасидаги асосий образлар // Навоий лирикаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2015. – Б.170.

³ Ўша манба. – Б.171.

⁴ Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Т.: “Navoiy universiteti”, 2018. – Б.386.

аниқ, равшан ўз аксини топган. Хусусан, ҳар бир бобнинг аввалида келтириладиган дебочалар муаллиф «мен»ини тўла акс эттириши эътиборлидир. Адабиётшунос У.Жўрақулов муайян поэтик бутунлик (девон, дoston, ҳамса) таркибидаги дебoча қисми кейинги бўлимлар учун калит вазифасини бажариши билан бирга, муаллиф шахсияти, эътиқоди, унга хос дунёқараш ва истеъдодни намоён этишини, бутун асар, жумладан, «Хамса» бадий тизимида «муаллиф образи» ўта ёрқин ва кенг кўламда намоён бўладиган хронотоп шакли ҳам айнан «дебoча хронотопи» эканлигини таъкидлайди.¹ Чиндан ҳам, «Хайрат ул-аброр»даги ҳар бир бобнинг бошланишида келтирилган дебoча – шу бобнинг моҳияти учун очкич вазифасини ўташи, боб юзасидан муаллиф нуқтаи назарини, позициясини ўзида тўла-тўқис намоён эттириши жиҳатидан ҳам характерлидир. Шунингдек, ҳар бир бобнинг сўнгида бир неча байтларда шоирнинг ўзига, соқийга мурожаатларида ҳам муаллиф образининг бадий концепцияси, қиссадан ҳисса тарзидаги теран қарашлари, ўткир даъват ва чақириқлари ўз аксини топганки, бу ўринларда муаллиф шахсияти китобхон тасаввурида янада аниқроқ гавдаланади.

Адабиётшунос Н.Маллаев «Хайрат ул-аброр»нинг образлари таснифи бўйича ўз қарашларини баён этиб, дostonнинг бош қаҳрамони Навоийнинг ўзи эканлигини таъкидлайди. Бош образнинг китобхонга қалбан яқинлигини, ҳамиша ёнма-ёнлигини ўринли эътироф этади.² Чиндан ҳам, «Хайрат ул-аброр» улуг мутафаккирни китобхонга ҳар жиҳатдан яқинлаштиради, «Хамса»нинг бошқа дostonларидан кўра илк дostonдаги Навоий шахсияти китобхонга ҳар жиҳатдан яқин ва ҳамнафасдир.

II. Кириш боблар ва мақолатлардаги тавсифий портретлар:

1) кириш бобларда қуйидаги портрет ва характерлар учрайди: салафларнинг тавсифий портрети (XII, XIII боблардаги Ганжавий, Деҳлавий,

¹ Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. Филол.фан.док.дисс. – Т., 2016. – Б.96

² Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. – Т.:Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б.21

Жомий портрети); султонлар портрети (XVI бобдаги Ҳусайн Бойқаро портрети); суфийлар портрети (XXI бобдаги Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Убайдуллоҳ портрети).

2) дoston мақолатларида учрайдиган портрет ва характерлар: султонлар портрети (учинчи мақолат); риёкор шайхлар портрети (тўртинчи мақолат); сахий ва саховатсиз кишилар портрети (бешинчи мақолат); адабли ва адабсизлар портрети (олтинчи мақолат); қаноатли ва қаноатсиз кишилар портрети (еттинчи мақолат); вафоли ва вафосиз кишилар портрети (саккизинчи мақолат); ҳақиқий ошиқлар портрети (тўққизинчи мақолат); тўғрисўз ва ёлғончилар портрети (ўнинчи мақолат); олим ва жоҳиллар портрети (ўн биринчи мақолат); мақбул ва номақбул котиблар портрети (ўн иккинчи мақолат); булутдек фойда келтирувчи инсонлар портрети (ўн учинчи мақолат); хунасаифат олифталар портрети (ўн олтинчи мақолат).

Салафларнинг тавсифий портрети. Шоир «Ҳайрат ул-аброр»да устозлари Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий портретини бенуқсон, мукаммал чизади. Болалигиданоқ устозлари эътирофига сазовор бўлган Навоий «Ҳамса» ёзиш учун умрининг айнан бой ҳаётий тажрибага эга бўлган даврини танлаши «Ҳайрат ул-аброр»даги теран фалсафий мушоҳадаларида, жамиятдаги муаммо ва зиддиятлар борасидаги мулоҳазаларини очиқ-ойдин ва реал билдира олишида яққол кўринади. Шундай бўлса-да, шоир ўта камтарона мулоҳаза юритиб, Низомий ва Деҳлавийнинг руҳи покига умид боғлайди, Жомийнинг маънавий мададига эҳтиёж сезади:

Ботин ила қилмаса ул икки рад,

Зоҳир ила бу бири қилса мадад.

Менки талаб йўлида қўйдум қадам,

Бордур умидимки, чу тутсам қалам,

Йўлдаса бу йўлда Низомий йўлум,

Қўлдаса, Хусрав била Жомий қўлум. [Ҳ.А. –Б. 46]

Олимларимиз Навоий салафлари меросидан ўрганиб, улардан олган сабоқларини ўз даври адабиётига татбиқ қилганини, уларни ривожлантирганини, фаолияти давомида ўз салафлари томонидан олға сурилмаган бир қатор илғор ғояларни ҳам олға суриб, қатор бадий, фалсафий ва илмий асарлар яратиб, ўз замонида юксак даражага кўтарилиб, адабиёт оламида улкан сўз усталари қаторидан муносиб ўрин олганини ёзишади.¹

Шоир салафларига меҳр қўйиши баробарида уларнинг ижодини пухта ўзлаштирди, устозлари кўтарилган маънавий юксакликка астойидил интилди. Навоийшунос А.Ҳайитметов Навоий ва унинг салафлари муносабати масаласига эътибор қаратар экан, жумладан, шундай таъкидлайди: «У эпик поэзияда Фирдавсий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомийни, лирик поэзияда Ҳофиз, Хусрав Деҳлавий, Жомий, Лутфийни тан олар ва бутун ҳаётида улар билан тенглашишга интилган эди. Шунинг учун уни Шарқ шоирларидан фақат шу гигантлар билан, айниқса, маснавийда Низомий, ғазалда Ҳофиз билан тенглаштириш тўғри бўлади».² Чиндан ҳам, ҳамсачилик анъанасида, Шарқ адабиётида яратилган машхур «Хамса»ларнинг барчасида, шу жумладан, Навоийда ҳам Фирдавсий «Шоҳнома»сининг таъсирини инкор этиб бўлмайди. Навоий «Хамса»даги Хусрав, Баҳром, Искандар образларини яратишда, айниқса, «Шоҳнома»дан эскиз олади. Навоий салафлари масаласига эътибор қаратилса, «бошқа салафлар ҳақидаги гаплар жуда кам бўлиб, Навоийда бу кўпроқ «аввалги ёзганлар» (ФШ, СС) – Ашраф Мароғий бўлиши ёки айрим асар муаллифи «роқим» (бунда «роқим» сўзи остида Ориф Ардабалий ва унинг «Фарҳоднома»си кўзда тутилган деган фикрлар бор (қ.: С.Эркинов, 1971; Арасли, 1969, 24) асар яратувчиси деб атаб кетилган³. Бироқ Ганжавий ва Деҳлавий хусусида бундай эмас. «Хамса»

¹ Шодиев Э. Алишер Навоий ва унинг салафлари. – Л., 1967. – Б.10.

² Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1963. – Б.166.

³ Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари. Филол.фан.док.дисс. – Тошкент, 1998. – Б.87.

достонларининг барчасида икки устозига махсус боб бағишлайди, уларнинг «Хамса»ларини «хамсатайн» деб юқори баҳолайди.

Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг XII бобида Низомий Ганжавийнинг чексиз маҳорати ҳақида сўз юритиб, уни «камолот дарёсининг қимматбаҳо инжуси» деган юксак номга сазовор кўради:

Хайли фасоҳат бошининг афсари,

Ганжи яқин афсарининг гавҳари.

Кони фазилат гуҳарига амин,

Баҳри балогат аро дурри самин. [Ҳ.А. –Б. 39]

Атоқли навоийшунос Н.М.Маллаев «Низомий Ганжавий мероси ва унинг маърифий-тарбиявий аҳамияти» номли рисоласида Низомийнинг ахийлар тариқатига, футувватга алоқадорлиги ҳақида ёзади. У академик Воҳид Зоҳидовнинг «Дунё адабиётининг нуроний сиймоси» асаридан элдигизлар сулоласи вакили Ширвоншоҳ Оҳистон жабр-зулмини тортган буюк шоир Афзалиддин Ҳоконийнинг Илёс ибн Юсуф Низомийга ёзган мактуб-насихатини келтиради. Бу мактубдаги фикрлар Низомий яшаган давр муҳитининг ҳурфикрли ижодкорлар учун жуда оғирлигини билдиради.¹

Илк достоннинг ўн иккинчи бобида Низомий ва Деҳлавий «Хамса»ларининг илк достонлари ҳақида алоҳида тўхталади. Низомий маснавий йўлини ўзига бўйсундирган бўлса, Деҳлавий ҳам унга эргашиди, унга монанд иш тутди дея Шарқ хамсачилигида Низомийнинг алоҳида ўрни борлигига зимдан ишора қилади. «Ҳайрат ул-аброр»нинг Абдурахмон Жомийга бағишланган XIII бобида ҳам устози билан кечган суҳбатлари кўп бора Низомий ва унинг «Хамса»сига бориб тақалганини шоирнинг «Гавҳаре йўқ «Махзан ул-асрор»дек» сингари иқрорида ҳам яққол намоён бўлади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг ўн иккинчи боби жами 37 байтдан иборат бўлиб, Навоий бобда икки салафи учун деярли тенг ўрин ажратган. Биринчи қисмида Низомий хусусида фикр юритса, иккинчи қисмида Деҳлавийни мадҳ

¹Маллаев Н. Низомий Ганжавий. Масъул муҳаррир Ҳамиджон Ҳомидий. – Т.: А.Навоий ном. Ўзбекистон миллий кутубхонаси. – Т., 2015, – Б.9-15.

этади. Навоий «Насойим ул-муҳаббат» асарида машҳур шайх ва суфийлар катори уч салафини номини ҳам тилга олади. Аввал Низомий (722), ундан сўнг Хусрав Дехлавий (723), кейинроқ Жомий (735) хусусида махсус тўхталади. «Насойим ул-муҳаббат»да Низомий хусусида сўз юритар экан, унинг художўй ва суфийтабиат ижодкор эканлигини, «Панж ганж»и машҳурлигини, 592 йилда унинг сўнгги китоби «Искандарнома» ёзилганини айтади ҳамда Низомийнинг поктийнат инсон эканлиги исботи сифатида шундай дейди: «Аларга зоҳирий улуми ва расмий истилоҳотдин баҳраи тамом бор эрмиш. Аммо барчадин илик тортиб Ҳақ с.т.ға юз келтурубдурлар».¹ Бу асарида кўпроқ Низомийнинг суфий шоирлигига эътибор қаратса, «Ҳайрат ул-аброр»да шу фазилатлари қаторида илк «Хамса» яратувчиси сифатида чексиз истеъдоди ва маҳоратини юксак баҳолайди:

Хони латойифқа сўзи мунқасим,

Дурри маонийға тили мунтазим. [Ҳ.А. –Б. 40]

Алишер Навоий учун Низомий Ганжавий хамсанависларнинг биринчиси, бошловчиси, даҳо шоир, донишманд, мутафаккир сифатида азиз ва қимматлидир. Навоий бу бобда бадий нафосат ва фалсафий теранлик билан Низомийни «фасоҳат хайли» нафис, гўзал санъат ижодкорларининг бошидаги тож, «ганжи яқин» – ҳақиқат тожининг гавҳари дейди.

Туғилган юрти, «Панж ганж»ининг шуҳрати, таҳаллусининг фазилати хусусида сўз юритар экан, фазилат кони гавҳарларининг қўриқчиси, камолот дарёсининг қимматбаҳо инжуси дея эътироф этади. Низомийнинг Ганжа юртидан эканлигини таъкидлар экан, шу байтда ўзакдош сўзлардан маҳорат билан фойдаланиб, иштиқоқ санъатининг гўзал намунасини яратади:

Ганжа ватан, қўнгли анинг ганжхез,

Хотири ганжуру тили ганжрез. [Ҳ.А. –Б. 40]

¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.477.

Шоир илк салафига муқаддас Байтуллоҳдан ҳамиша бир эшик очиклигини, ибодат чоғида унга бу эшик меҳроб вазифасини ўташини тасвирлаб, Низомийнинг суфий-шоир эканлигига бир неча ишоралар беради:

Масжиди қандили сипеҳри асир,

Шуъла бу қандил аро меҳри мунир.

Каъба уйидин бир очуқ боб анга,

Сажда чоғи ҳайъати меҳроб анга. [Ҳ.А. –Б. 39;40.]

Бу бобда илк салафини мақташдан ташқари озорбойжон шоирининг шахсий, руҳий, маънавий оламининг баркамоллиги ҳақида ҳам ғоявий ва бадиий юксак фикрларини айтади. Навоий фикрича, Низомий жуда камтаринлиги сабабли молу жоҳга қизиқмай, оддий кулбада яшайди, халқона тилда айтганимизда кичик кўнгил оддий кулбани ихтиёр этган:

Гарчи кўнгул кулбасидек мухтасар,

Икки жаҳон анда бўлуб жилвагар. [Ҳ.А. –Б. 39]

Низомий Ганжавий сарой, девон мансабларида ишлашга қизиқмай, узлатда яшаб, ижод қилган. Узлатда, хилватда яшаш азиз авлиёлар одати ҳисобланган. «Ваҳдат гуҳарин қўлга олди» дегани калом илмида ҳам, тариқатда ҳам юқори мақомга етишди, деган маънони билдиради. Низомий таърифидаги бобда шоир ташбеҳ, китобат, муболаға, иштиқоқ, ружуъ, ийҳом, талмеҳ санъатларидан моҳирона фойдаланиб, поэтик тасвирда мукамалликка эришган.

Ўн иккинчи бобнинг иккинчи қисмини шоир иккинчи салафи Амир Хусрав Деҳлавий таърифига бағишлайди. Низомий мақтовида шоир юксак ташбеҳларни бағишласа, Деҳлавий таърифида шоир муносабати кўпроқ Низомийнинг давомчиси доирасида ифодаланади. Бироқ, таъкидлаш жоизки, бу издошлик Деҳлавий шуҳратини асло сусайтирмайди. Маълумки, Деҳлавийнинг Низомийга нисбатан ҳурмати кейинчалик ҳамсанависликда Деҳлавийнинг ўзини ҳам салаф ёки устоз сифатида тилга олиш анъанасини

вужудга келтирган.¹ Навоий бу бобда уни ҳинд султони, ўз номи билан сўз иқлимида шоҳ эканлигини (бу ўринда хусрав сўзи подшоҳ маъносини англатиши назарда тутилган – Н.Ш.), ҳар бир достони Ҳиндистоннинг бир ўлкасига тенглигини эътироф этади:

Ганжа шаҳи ганжфишон, пайрав – ул,

Шаҳ бу сўз иқлими аро, Хусрав – ул. [Ҳ.А. –Б. 41]

Салафларига аталган боблар «Хамса» дostonларининг барчасида учрайди ва кўтаринки, ёрқин бадий услубда ёзилган. Илк дostonдаги байтларга оҳанг жиҳатидан ҳамоҳанг:

Низомий деди, Хусрав бўлди пайрав,

Агар ул шоҳ эди, бу эрди хусрав. [Ф.Ш. –Б. 342]

Навоий ҳамсанависликдаги иккинчи салафи Амир Хусрав Деҳлавийни ғазалнавислик ва қасиданависликда ҳам устоз деб билар эди. Форсий тилда ёзган «Девони Фоний»да Хусрав Деҳлавий ғазалларига кўп татаббуъ боғлаган, унинг «Баҳр ул-аброр» қасидасига форсийда ёзган жавоби «Тухфат ул-афкор» ҳам шуҳрат қозонган эди.

Навоий замонида Ҳиротда агар зиёлилар, шоирлар Низомий ва Хусрав Деҳлавий «Хамса»ларини ўқимаган бўлса маърифатли, саводли ҳисобланмас эди. Ҳатто султон Шохруҳнинг ўғиллари Бойсункур Мирзо билан Улуғбек Мирзо суҳбатлари ва ёзишмаларида ғоявий-бадий жиҳатдан Низомий «Хамса»си афзалми ё Хусрав Деҳлавий «Хамса»сими?-деб баҳслашар эдилар.² Бу эса икки ҳамсанависнинг барча замонларда маълум ва машҳур бўлганлигидан далолат беради.

Алишер Навоий «Хамса» дostonларини ёзишда Низомийга нисбатан кўпроқ Хусрав Деҳлавийга эргашгани ҳақида адабиётшунос Ё.Исҳоқов бундай дейди: «Низомий Искандар ҳақида иккита дoston («Шарафнома»,

¹ Қаранг: Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари. Фил.фан.док.дисс. – Тошкент, 1998. – Б.86.

² Қаранг: Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкиратул-шуаро”дан). –Т.,1981. – Б.88.

«Иқболнома») ёзса, Навоий Хусрав каби бир дoston ёзади. Навоий Фарҳодни ҳам Хусрав Деҳлавий каби подшоҳнинг ўғли қилиб кўрсатади.¹

Алишер Навоий ўзи «Муҳокамат ул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб» ва «Насойим ул-муҳаббат»да Хусрав Деҳлавий ижоди ҳақида қимматли маълумотлар беради. «Насойим»да ҳам Деҳлавийга Низомийдан кейин ўрин беради ва кўпроқ биографиясига оид маълумотларга ўрин ажратади.² «Ҳайрат ул-аброр»да Деҳлавий мадҳида Навоий унга нисбатан ўт, олов, барқ образларини қўллайди, умуман, унинг характеристикаси тезлик, ўткирлик, оташинлик орқали ифодаланади.³ Навоий икки ҳамсанавис салафини баб-баравар қўймайди. Низомийни нафақат «Хамса» ихтирочиси, балки сўзда қудрати, чексиз истеъдоди ва маҳоратини улуғлайди. Деҳлавийни эса кўпроқ «Хамса»ни муносиб давом эттирган ижодкор сифатида эътироф этади. Шу билан бирга «Хамса» ёзишга ҳаракат қилган кўп сонли ҳаваскорлар орасида бу мураккаб вазифани аъло даражада уддалай олган тенгсиз истеъдод соҳиби эканлигини ҳам тан олади.

Навоий ҳам устозларига ҳурмат сақлаб, ўз даврининг чексиз сўз санъаткори бўлишига, имконияти етарли эканлигига қарамасдан, ғоятда камтарона мулоҳаза юритади, салафларини буюк санаб, ўзини камтарликда итга менгзайди:

Ит киби чун настлигим чоғладим,

Ўзни бийиклар ипига боғладим. [Ҳ.А. –Б. 47]

«Ҳайрат ул-аброр»нинг XIII боби Абдурахмон Жомийга бағишланган бўлиб, унда Навоий ўз пири комилини беҳад улуғлайди, устозининг портретини мукаммал тавсифлайди. Уни улуғлаб, ўрнини етти қават осмондан ҳам юқорида дея таърифлайди. Сўзда тенгсизлигини, наср ва назмда бирдек маҳоратлилигини, улуғ мартабага эга эканлигини таъкидлайди:

¹ Исҳоқов Ё. Навоий ва Хусрав Деҳлавий // Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т.: Фан, 1968. – Б.88-98.

² Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.480.

³ Қаюмов А. Ҳайрат ул-аброр талқини. Асарлар. 1-жилд, 1-китоб. – Т.: MUMTOZ SO'Z, 2008. –Б.18

*Қасри каломи чиқиб андоқ баланд,
Ким анга гардун сола олмай каманд.
Назми ақолими жаҳонни тутуб,
Насри доғи кишвари жонни тутуб.
Файзи гадову шаҳ аро мунташир,
Хизматига шоҳу гадо муфтахир. [Ҳ.А. –Б. 42;43]*

Навоий ва устози Абдурахмон Жомий муносабатларига жаҳон адабиётшунослигида ҳам эътибор қаратилган.¹ Жомий Навоий учун нафақат устоз, ота сингари меҳрибон инсон, йўлбошчи, пири комил. Ўз салафлари Низомий ва Деҳлавийга ўз «Хамса»сининг ҳар бир достонида махсус боб ажратган бўлса, устози Жомийга алоҳида бобдан ташқари «Хамсатул-мутаҳаййирин» номли маноқиб асар бағишлайди.

Шарқ адабиётида Навоий ва Жомий орасидаги дўстлик буюк шахслар ўртасидаги энг ибратли ва самимий дўстлик эканлиги, бу дўстлик икки қардош халқ орасидаги асрлар оша мавжуд бўлган аҳиллик ва ҳамкорликнинг ажойиб ифодаси ва тимсоли ҳисобланиши таъкидланган.² Манбаларда уларнинг ҳар бир ишда ҳамкор, маслаҳатчи ва маслакдош бўлгани³, шунингдек, Навоийнинг «Хамса» яратиш фикри устози Жомий томонидан қўллаб-қувватлангани эътироф этилади.⁴

Абдурахмон Жомийга бағишланган бобда Навоий Жомийни таърифлар экан, бошқа салафларидан фарқли ўлароқ иккита асосий жиҳатга эътибор қаратади:

Биринчидан, Низомий ва Деҳлавий хусусида сўз юритар экан, уларни кўпроқ хамсанавис, моҳир сўз санъаткори сифатида тилга олади. Бироқ Жомий хусусида сўз кетганда, бу фазилатлардан ташқари пири комил сифатида ҳам эътироф этади. Таъкидланишича, Жомий ўзининг мутасаввиflik фаолиятида Баҳоуддин Нақшбанд ғояларини тараққий

¹ Қаранг: Бертельс Е.Э. Наваи и Джами. – М.: Наука, 1965.

² Қаранг: Ганиева С. Абдурахмон Жомий // Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. – Т.: Фан, 1966. – Б.17.

³ Қаранг: Шодиев: Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адиблари. –Т.: Ўқитувчи, 1989. – Б.18.

⁴ Қаранг: Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Т.: Фан, 1996. – Б.70

эттирган Саъдиддин Қошғарийга садоқат кўрсатган, кейинроқ унинг қизига уйланган ва вафотидан кейин фаолиятини давом эттирган. Шунингдек, Моварауннардagi нақшбандийлик оқимининг йирик намояндаси Хожа Аҳрор билан яқин муносабатда бўлган, ўзининг диний-тасаввуфий қарашларини лирик ва эпик асарларида кенг ривожлантирган.¹ Шу сабабли ҳам Навоий Жомийни суфийлик маслагининг даҳоси, ҳақиқат сирларининг кашшофи дея улуғлайди:

Улки букун қутби тариқатдур ул,

Кошифи асрори ҳақиқатдур ул. [Ҳ.А. –Б. 46]

Бундай эътирофга асосий сабаб сифатида Навоий «пири кўмагида Нақшбандия тариқатига кирганини, тасаввуф илмини мукаммал ўргангани»²ни кўрсатиш мумкин.

Иккинчидан, Навоий Жомийни кўнглига илк бора «Хамса» ёзиш истагини солган устоз сифатида эътироф этади. Навоийнинг қўлига тутқазган «Ҳафт авранг»нинг илк достони «Туфҳат ул-аҳрор» Алишер Навоийни туркий тилда «Хамса» яратишдек юксак мақсад сари йўллайди, буюк «бешлик»нинг дунёга келишида асосий сабаб сифатида кўрсатилади, шоирга «Хамса» яратиш илҳомини устози бергани таъкидланади:

Кулгу била қилди ишорат манга,

«Тўхфа» била берди башорат манга...

...Боштин-аёқ гавҳари шаҳвор эди,

Қайси гуҳар, «Тухфат ул-аҳрор» эди...

...Чун ўқимоқ замзамаси бўлди бас,

Кўнглим аро дағдаға солди ҳавас. [Ҳ.А. –Б. 45]

Навоий бошқа салафларига ҳам ҳурмат кўрсатиб, уларнинг асарларидан илҳомланади. Бироқ Жомий илк достонини ҳажман кичик бўлса-да, уларникидан ҳар жиҳатдан юксак дея баҳолайди:

Нафъ топиб кимки бўлуб мустафид,

¹ Бу ҳақда қаранг: Ҳайитметов А. Абдурахмон Жомий. – Т.: Фан, 1989. – Б.13.

² Ғаффоров Н. Алишер Навоий “Хамса”сида суфийлар тимсоли. Филол.фан.ном.дисс. ... автореф. –Тошкент, 1999. – Б.11

Мухтасар ул иккидин, аммо муфид.

Ул иккун топса бўлур мунда-ўқ,

Мунда туҳаф кўпки, ул иккида йўқ. [Ҳ.А. –Б. 45]

Навоийнинг икки машҳур салафига бир боб; учинчи салафи, устози Жомийга алоҳида боб бағишлагани замондош устозига шогирдлик садоқатини сақлаб, тенгсиз истеъдодини юксак баҳолаши, шунингдек, уларнинг доимий ҳаммаслак, ҳамкор, ҳамфикр бўлганидан далолат беради.

Атоқли тожик шоири Мирзо Турсунзода шоир танланган асарларининг биринчи жилдига ёзган сўзбошида устоз Жомийнинг раҳмдил инсон эканлигини, кўп йиллар аввал, чақалоқлигида дунёдан ўтган фарзандини эслаб, қайғуриб нодир байтларини ёзганини айтади.¹ Дарҳақиқат, Абдурахмон Жомий тенгсиз истеъдод соҳиби бўлишдан ташқари шахсиятида бир қатор ижобий фазилатлар мужассам бўлган табарруқ зот сифатида тарихда ном қолдирган.

Суфийлар портрети. «Ҳайрат ул-аброр» тўлиғича диний-тасаввуфий, маърифий-ирфоний ғоялар билан йўғрилгани учун, табиийки, ундаги образларнинг ҳам каттагина гуруҳини тариқат пирлари, азиз авлиёлар ва суфийлар ташкил этади. Достоннинг кириш боблари ва мақолатларида икки тоифа суфийлар портрети «чизилган»:

а) ҳақиқий суфийлар портрети (тарихда ном қозонган, ибратли ҳаёт йўлига эга бўлган дин вакиллари);

б) сохта суфийлар портрети (исломий ақидаларни менсимайдиган, дин вакили бўла туриб, бунга зид иш тутадиган кимсалар).

Сохта суфийлар портрети. Достоннинг «Риёи ҳирқапўшлар» ҳақидаги тўртинчи мақолатида сохта дин вакилларининг чиркин кирдикорларини аёвсиз фош этади. «Навоий қаламининг сатирик кучи бу бобда айниқса ёрқин ранглар билан товланади. Бунда ҳар бир сўз тигдай

¹ Турсунзода М. Весенний сад поэзии // Джами. Избр. произв. 64 – х томах, том 1. – Душанбе: Ирфон, 1972. с. 5-6.

ўткир, ҳар бир чизик бениҳоя жонли ва лўндадир»¹. Шоир мазкур мақолатида шайхларнинг қиёфасини ҳам моҳир рассом каби «чизади». Қаҳрамоннинг бошдан-оёғигача тасвир жараёни заҳарханда кулги билан йўғрилган: ямоқлари риё иплари билан тикилган афтода жандаси, эгриликдан печ-печ ўралган салласи, беўхшов соқоли, одамларга эрмак катта калиши, ҳийла уйига устун – ҳассаси, хуллас, бирорта детални кўздан қочирмаган шоир сатирада тенгсиз тасвир яратади. Минбардаги сохта ваъзхон шайхни «эгри йиғоч»даги эчкига менгзайди. Бу муқоясадан қаноатланмаган шоир унинг эчкидан-да тубанроқлигини ошкора уқтиради:

*Турфа соқолин осибон кулгудек,
Эгри йиғоч узра чиқиб ўчкудек.
Ўчкуча ҳам йўқ ишида тўғрилиқ,
Ул тутиб ўғри, бу қилиб ўғрилиқ. [Ҳ.А. –Б. 116]*

Манбаларда қадим даврда ва шу жумладан, Навоий даврида Ҳиротда ҳар хил кўча найрангбозлари шаҳар ва бозорда баъзи бир жониворларни шу жумладан, эчкиларни ўйнатиб юриб, томоша кўрсатишлари, эчки зийрак ҳайвон бўлгани учун хўжайиннинг хоҳишига қараб ёғочга чиқиб, томошабинлар ичидан биронта «ўғри»ни ушлаб олиши баён қилинган.²

Ҳазрат Навоий бу разил кишилар тоифасини ёмонларнинг ёмони санайди:

*Бу эл эрур борча ёмондин-ёмон,
Кимки йўқ ондин ёмон, ондин ёмон. [Ҳ.А. –Б. 119]*

Бу галадаги ҳар бир тирик жоннинг тасвири ачинарли. Шоир уларни инсон деб аташни нолойиқ кўради. Уларни беҳуда сўз сўзловчи чирилдоққа, айланувчи пирилдоққа ўхшатиб ҳам қаноат топмайди. Бундай кимсаларни барча инсоний хислатлардан мосуво – совуқ муз парчасига менгзайди:

*Зарқ ўтидин ҳар бири дўзах киби,
Лек бурудатдин ўлуб ях киби. [Ҳ.А. –Б. 118]*

¹ Ойбек. МАТ. Ўн тўққиз томлик. Ўн учинчи том. – Тошкент, 1979. –Б.164.

² Шайхзода. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.130.

Фитратнинг «Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри» рисоласини таҳлил қилган профессор Ҳ.Болтабоев мазкур рисоланинг «Навоийнинг замона шайхлари тўғрисидаги фикри» бобидан муаллифнинг Навоий достонида таърифланган шайхларга қуйидагича салбий муносабатини келтиради: «Эй, қаллоблиқ билан ҳирқа ёпинган шайх, шому сахар зикр айтиб, ғавғо қиласан. Кийимингда айланасига кураклар мўл бўлиб, уларнинг ичига пул беркитиш осондир. Унинг таги, материали ёлғон ипдан тўқилган, тикилишда иблиснинг мўйлаби игна вазифасини бажарган».¹ Фитратнинг танбехлари Навоийникига ҳамоҳанг. Динни ниқоб қилган бу каби кимсалар инсоният тарихининг барча даврида мавжуд бўлган. Шунинг учун дostonнинг бу боби барча замонларда аҳамиятли ғоялар мажмуаси сифатида тадқиқотларда қайта-қайта манба вазифасини ўтаган.

Алишер Навоий фикрий ривожда, шайх карикатурасини чизиш асносида анъанавий ҳикоячилик йўлидан бормади. Ҳар бир байтда тардиъ акс санъатидан маҳорат билан фойдаланиб, биринчидан, байтда мусиқийликни таъминлаган бўлса, иккинчидан, китобхон учун қаҳрамон хатти-ҳаракатини теранроқ мушоҳада этиш имкониятини яратади. Шоирнинг сатирик қарашлари поғонама-поғона, байтдан байтга шиддатли тус олиб, кескинлашиб боради. Муаллиф табиатдаги энг чиркин, энг салбий деталлардан фойдаланиб, шайх портретини, характерини яратади. Рухни нафснинг олдида қул айлаган шайх бир қарашда ипак ёпинган бенуқсон банда, аслида эса, энг ярамас, зиёнли махлуқдир. Зоҳири жойнамоздеқ камчиликлардан мосуво, ботини одам ёзиладиган жойдек чиркин, куфрли:

Ботин ўлуб фосиду зоҳир – салоҳ,

Тоши мусаллою ичи мустароҳ. [Ҳ.А. –Б. 119]

«Навоийга қадар ана шу ҳолатни – шайхнинг ўз галаси билан биргаликда, баб-баробар фош этилишини кўрмаймиз»². Аллоҳнинг

¹ Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. Филол.фан.док.дис... – Тошкент, 1996. – Б.170.

² Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира. – Т.: 1972. – Б. 139.

буюрганини бажо айлаб, тадбиру аъмолини яхшиликка сафарбар этган дин вакиллари халқ орасида ҳурмату эъзозга мушарраф бўлмоғи тайин. Бироқ, Навоий эътирофича, ўз нафсининг асири бўлган сохта суфийларга дўзах ва унинг ўтини ҳам раво кўрмоқ ножоиздир. Инсоният аҳли ўтдан азоб кўрса, бу кимсалардан ўтга азоб етади:

Лек томуз ҳам бу неча гашига ҳайф,

Ўт доғи бу хайли дағалвашига ҳайф.

Гар кўриб ўтдин бани одам азоб,

Ўтқа булардин бўлубон ҳам азоб. [Ҳ.А. –Б. 120]

Айтиш мумкинки, «Ҳайрат ул-аброр»нинг бу мақолати «... ҳам мавзунинг яхлит кенг планда ишланиши жиҳатидан, ҳам ўткир сатирик йўналиши, фош этишнинг қатъий ва асослилиги жиҳатидан Навоий ижодидагина эмас, балки бутун адабиётимиздаги ғоявий-бадий етук, мустақил асар даражасига кўтарилган»¹.

Ҳақиқий суфийлар портрети. Бу гуруҳ суфийларни эса, Навоий эъзозлайди, уларга ҳурмат кўрсатади, шарафлайди. Достоннинг мақолатларигача уч суфий портрети мавжуд: 1)Баҳоуддин Нақшбанд; 2)Хожа Аҳрор; 3)Абдурахмон Жомий. Абдурахмон Жомий фаолияти, унинг суфий ижодкор эканлиги хусусида салафлар портрети қисмида атрофлича фикр юритдик, куйида достондаги Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Аҳрор портретларига эътибор қаратамиз.

«Ҳайрат ул-аброр» достони ғоявий, семантик, бадий структурасида учинчи ҳайратда тасвирланган Хожа-Кўнгил сайридан сўнг Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Убайдуллоҳ ҳақида бир боб келиши, шундан сўнг мақолатлар бошланиши, биринчи мақолатда Навоий иймон калимасини чуқур шарҳлаши асардаги барча мақолатларнинг замини, пойдеворини ташкил этади. Тасаввуф пирлари бўлган Абдуллоҳ Ансорий, Абдуллоҳ Муборак, Боязид Бистомий номлари билан боғлиқ «олтин силсила»нинг Навоий замонидаги етакчилари Баҳоуддин Нақшбанд, Муҳаммад Порсо,

¹ Ўша манба. – Тошкент, 1972. – Б. 140.

Хожа Аҳрор ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳаётга кучли таъсир кўрсатаётган эди. Шу сабабли Алишер Навоий «Хайрат ул-аброр»да шу тариқат пирларининг амалий фаолияти ҳақида алоҳида боб ажратиши табиий эди. Достоннинг учинчи ҳайратида Навоий «Хожа» сўзини турлича маъноларда тасарруф қилади: 1)хожа-инсон кўнгли; 2)хожа-инсон жисмидаги беш сезги эгаси, ақл-унинг вазири; 3)хожа-Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор каби ўз жисми, вужуд истакларини ўзига тобеъ қилиб, жиловлай олган маърифат соҳиблари. Шу бобда Навоий «ўзини нақшбандийлик мактабининг муассиси бўлган Хўжа Баҳоуддин Нақшбандга мурид ҳисоблаб, ўшанинг тариқатини қабул қилганини баён қилади».¹ Демакки, Навоий Учинчи ҳайратнинг сўнгида кейинги – Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Убайдуллоҳ мадҳига бағишланган бобга замин ҳозирлайди.

Навоий бобнинг бошланишида ўн беш байт доирасида иштиқоқ, ташбеҳ, таносуб санъатларидан моҳирона фойдаланган ҳолда илгари тасаввуф истилоҳларида бўлмаган «нақш» тушунчасининг биринчилардан бўлиб, жуда кўп маъноларини кашф этади:

Айлади авроқ мунаққаш баса,

Нақш рақам айлади дилкаш баса.

Лек анинг нақши киби дилнавоз,

Чекмади то хомасидур нақшсоз. [Ҳ.А. –Б.82]

“Баҳоуддиннинг лақаблари бевосита у кишининг кимхобга нақш солиш касбларидан олинган бўлса ҳам, ҳар хил фалсафий-тасаввуфий маъноларда шарҳлаш учун имкон беради”.² Ҳақ таоло барча мавжудотларни чиройли қилган Наққош, у Хожа Баҳоуддин Нақшбанд сиймосини шундай ажойиб фазилатлар билан беадики, бундай дилнавоз нақшни бошқага бермади. Навоий дилнавоз нақш деб, Хожа Баҳоуддиннинг ҳаётини шиори «Дил ба ёр, дастба кор»ни назарда тутган бўлиши мумкин. Шоир таъкидича, Хожанинг ҳаёти саҳифасида вужуд нақши, яъни жисмоний, нафсоний, ўткинчи ҳою

¹ Шайхзода. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.128.

² Олим С. Нақшбанд ва Навоий. – Т.:Ўқитувчи, 1996. – Б.181.

ҳаваслар йўқолган, маънавий олами камолот пояларидан юксалиб, шу қадар кенгайганки, Хожанинг ҳиммати олдида бутун олам кичик бир заррага ўхшаб қолади.

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да ёзишича, Хожа Баҳоуддин тушида турк машойихидан Ҳаким Отани кўрган ва уни бир дарвешга тарбияга топширган. Тушини солиҳа бувисига айтганида, у «Эй фарзанд, сенга турк машойихидин насибе бўлғувсидур, дейди». Ёш Баҳоуддин ўнгида ўша дарвешни излаб топади, у Султон Халил бўлиб чиқади. Мовароуннаҳр тожу тахти учун жангу жадаллар вақтида шоҳ ва дарвеш Халил Султон ҳалок бўлгач, мамлакатда нотинчликлар авж олади ва Хожа Баҳоуддин Насафдан Бухорога қайтади ва Бобо Самосий, Амир Кулол, Али Рометаний каби пирлардан сабоқ олади. Аммо унинг асосий маънавий пири Абдуҳолик Гиждувоний бўлади.¹

Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да Хожа Баҳоуддиннинг барча нафсоний ҳою ҳаваслардан қутулиб, маърифат ҳосил қилган етуклик даврини тасвирлайди. Хожа Баҳоуддин «жонига фано нақшини чизмак учун» – пири кўрсатган оғир йўллари босиб ўтган. Бу йўлларда унинг жони нақш макони бўлиб, унинг жонида (руҳида) ана шу ажиб нақшдан бошқа барча нарсалар йўқотилган. Шоҳ ва пайғамбар Сулаймон а.с. узугининг нақши билан деву париларни, табиий офатларни таслим қилган бўлса, Хожа Баҳоуддин узугининг нақши («Дилба ёру дастба кор») билан одамзоддаги залолатга бошловчи иллатлар (ҳавойи нафс, кибру ҳаво, бахиллик, тамагирлик, ҳасадгўйлик, мунофиқлик, лаганбардорлик, ёлғончилик)ни йўқота олган.

Кўнгли чекиб маскан аро нақши сайр,

Сайрда йўқ кўнгли аро нақши ғайр. [Ҳ.А. –Б.83]

Бу сўзларда нақшбандия сулукининг дастурларидан бири «сафар дар ватан», «хилват дар анжуман» шиориға ишора бор. Нақшбандия тариқатида қаландарлик, гадолик қилиб турли жойларни кезиш ҳам, хилватнишинлик-ёлғиз ўтириш ҳам рад этилади. Солик ўз руҳий оламида сайр қилиб,

¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Йигирма томлик. Ўн еттинчи том. – Т.:Фан, 2001. – Б.262.

покланиши, пешона тери тўкиб, ҳалол меҳнат билан тирикчилик қилиши талаб этилади. Таъкидлаш ўринлики, бу тариқат «тасаввуфдаги ҳаддан ташқари ҳолатларни ислоҳга келтириб, риёзат ва покланиш камолотини жисмоний ва ижтимоий-ахлоқий эҳтиёжлар билан мувофиқлаштиришга интилиб келди, моддий дунёга кескин муқобил туриш ўрнига раҳнамолик ва тарбияни биринчи ўринга қўйди, шарр ва ёвузликни нафрат ва ўч ҳисси билан қарши олмай, шафқат ва меҳр орқали уни эзгуликка айлантириш пайида бўлди».¹ Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да Баҳоуддин Нақшбанднинг тариқат пири ва поктийнат суфийлиги сингари фазилатларини муштарак ҳолда тасвирлаб, унинг портретини яратишда поэтик мукамалликка эришди.

Достоннинг Хожа Баҳоуддин Нақшбанд таърифига бағишланган Йигирма биринчи бобнинг давомида Нақшбандия Хожагон силсиласининг Жомий ва Навоий замонидаги етакчиси *Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор*га ҳурмат-эҳтиромини билдиради. Манбалардан маълумки, Хожа Убайдуллоҳ Нақшбандийликнинг асосий шиори «Дилба ёру дастба кор» сўзларига энг кўп амал қилган пири муршид сифатида жамият тараққиётига, ижтимоий ҳаётга, давлат сиёсатида ҳам аралашиб, шоҳларни адолатга чақирган юксак мақомдаги дин ва жамоат арбоби бўлган.

Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да ёзишича, Хожа Аҳрор «кўп машойиҳ ва авлиё хизматида етиб, суҳбатларига мушарраф бўлубдурлар».² Навоий Хожа Аҳрорнинг устозлари қаторида Мир Сайид Қосим Анвор, шайх Баҳоуддин Умар, шайх Зайниддин Ҳавофий, Саъдиддин Қошғарий, Хожа Муҳаммад Порсо ва унинг ўғли Абу Наср, Низомуддин Хомуш ва Якуб Чархийни кўрсатади. «Йўқки Мовароуннаҳр салотини, Хуросон ва Ироқ ва Озарбойжон, ҳаттоки...Рум ва Мисрғача,...Хито ва Ҳиндгача барча мулук ва салотин ўзларин Хожанинг маҳкуми ҳукми ва маъмури фармони тутар эрди...Бу ҳақир (Навоий) била илтифотлари кўп бор учун ваҳийосор

¹ Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: MOVAROUNNAHR – O'ZBEKISTON, 2009. –Б.104

² Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Йигирма томлик. Ўн еттинчи том. – Т.: Фан, 2001. – Б.280.

руқбалари (мактублари) била мушарраф қилиб, ишларга маъмур қилурлар эрди».¹ Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да шу фикрларини юксак бадиият билан давом эттиради. Шоир эътирофича, Хожа Аҳрорнинг мактубини олган шоҳлар ўзини гадо каби камтарин тутади, гадолар эса шоҳ каби қадрланади. Хожа баъзи суфийлардек хилватда ўтирмайди, тиним билмай ишлайди. Манбаларда Хожанинг доимий меҳнат билан шуғуллангани қайд этилади. Академик Б.Валихўжаев ҳам Хожа Аҳрор мавлоно Яъқуб Чархийнинг дуоларини олгач, Шошга келиб ерда ишлаганини ёзади.² У Расули акрамнинг «Бу дунё охиратнинг экинзоридир, ким бу дунёда нима экса, охиратда ўшанинг ҳосилини ўради» деган ҳадиси шарифга амал қилиб, бу дунё даласига яхшилик уруғларини экади.

Гарчи тижорат бўлуб ойинлари,

Бўлмади бир мулкда таскинлари.

Юклариди тухфаи нақди фано,

Ҳар бири ул нақддин истаб гино. [Ҳ.А. –Б.85]

Шоир айтмоқчики, хожанинг савдоси «юк»ларидан фано нақдини, фойдасини - иймон бойликларини оладилар. Адабиётшунос А.Ҳайитметов Навоий Хожа Аҳрор ҳаёти, фаолияти ва таълимотини ёритишда тарихийлик мавқеида туриб, конкрет мулоҳаза юритганини, афсонаю ривоятлар таъсирига берилмаганини айтади.³ Демак, бу бобда шоирнинг Хожа ҳақидаги ҳар бир фикри тарихий асосга эга. Навоий Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳам, Хожа Аҳрорнинг ҳам пиру-муршидлик сифатларини алоҳида эътироф этади, уларни бутун олам элига раҳнамо, барча тариқат аҳлига раҳбар дея улуғлайди:

Ҳар бири олам элига раҳнамо,

Дема жаҳон аҳлики, аҳли само.

Борча сулук аҳлига раҳбар бўлуб,

Ўл элига тийра тун ахтар бўлуб. [Ҳ.А. –Б.84]

¹ Ўша манба. – Б.280.

² Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. – Тошкент, 1994. – Б.68.

³ Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Т., 1996. – Б.32.

III. Ҳикоят ва масаллардаги эпик образлар.

Бу гуруҳга дostonнинг йигирмата мақолатиға илова қилинган ҳамда сўнгги бобдаги “Қул ҳикояти” билан жами йигирма бир ҳикоят ва масаллардаги эпик образлар киради. Уларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

- 1) Пайгамбарлар, суфийлар, азиз авлиёлар образи;***
- 2) Ҳукмдорлар образи;***
- 3) Жамиятда турли тоифадаги кишилар образи.***
- 4) Жониворлар образи.***

Биринчи гуруҳга марҳаматли Айюб, Боязид Бистомий, Иброҳим Адҳам, Робиаи Адвия, Хожа Абдуллоҳ Ансорий, Шайх Ироқий, Шайх Сухравардий, Абдуллоҳ Муборак, Зайнул-обидин, Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Абу Наср Порсо сингари мутасаввиф-шайхлар ва авлиё зотлар образини киритиш мумкин.

Иккинчи тур образларга Шоҳ Ғозий (Султон Ҳусайн Бойқаро), Нўширавон, Амир Темур, Муҳаммад Хоразмшоҳ, Искандар ва Баҳром сингари тарихий ҳукмдорларни киритиш мумкин. Шунингдек, тўққизинчи мақолатга илова қилинган ҳикоятдаги Шом ҳукмдори ва шаҳзодаси, ўн саккизинчи мақолат таркибидаги Чин ҳукмдори ва хотимадан кейинги ҳикоятдаги олижаноб шоҳ образлари афсонавий ҳукмдорлар саналади.

Учинчи гуруҳга Бистомийнинг муриди (биринчи мақолат), урушда ҳалок бўлган ўғлининг хунини талаб қилган киши (учинчи мақолат), ўтинчи чол (бешинчи мақолат), Нўширавоннинг ёри (олтинчи мақолат), Қониъ (қаноатли) ва Томиъ(қаноатсиз) (еттинчи мақолат), икки вафоли дўст (саккизинчи мақолат), Имом Фаҳр Розий (ўн биринчи мақолат), котиб Ёқут (ўн иккинчи мақолат), ўғри (ўн учинчи мақолат), Бани Исроилийи Ринд (ўн тўртинчи мақолат), Ҳасан ибн Рабиъ (ўн олтинчи мақолат), Зайнул-обидиннинг фарзандлари (ўн еттинчи мақолат), Чин гўзали, унинг ошиғи (ўн саккизинчи мақолат), деҳқон (ўн тўққизинчи мақолат), қул (сўнгги 63-бобдаги ҳикоят) образларини киритиш мумкин.

Тўртинчи гуруҳга достоннинг ўнинчи мақолатига илова қилинган масалдаги шер ва дуррож образлари киради.

Кўриниб турибдики, достондаги портрет ва образлар ниҳоятда хилма-хил. Ёши, мавқеи, жамиятдаги ўрни, характери нуқтаи назаридан биридан тубдан фарқ қилувчи образларнинг танланиши достоннинг мавзу ва ғояси ниҳоятда ранг-баранглиги, жамиятдаги бирор бир ижтимоий тоифа вакили муаллиф назаридан четда қолмаганлиги, достон аудиторияси кўлами кенглиги, шунингдек, илк достоннинг китобхони бутун халқ эканлигини англатади.

1) Суфийлар, азиз авлиёлар образи. Адабиётшунос А.Эркинов таъкидича, «шайхларга бағишлов битиш Хусрав Деҳлавийдан бошланган. Унгача, ҳатто, Низомийда ҳам бу ҳолат учрамайди».¹ Олим буни Низомийнинг бирор суфийлик оқимига мансуб бўлмаганлиги билан боғлайди. Тадқиқотларда «Ҳайрат ул-аброр»даги суфийлар тасаввуфдаги мавқеига кўра икки тоифага ажратилади: а) сулук тузган суфийлар; б) Нақшбандия пирлари. *Биринчи гуруҳга* Боязид Бистомий, (Тайфурия), Шайх Сухравардий (Сухравардия), Баҳоуддин Нақшбандий (Нақшбандия); *иккинчи гуруҳга* Хожа Аҳрор, Абдурахмон Жомий, Порсо ва унинг ўғли киритилади.² Юқорида кўрганимиздек, ҳикоятлар қисмида ҳам бир неча суфийлар образи учрайди. Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да ўқувчини бирор азиз авлиё ҳаётномаси билан таништиришни эмас, балки реал воқеликда дарвеш ва мусулмонларни ҳам ўйлантирувчи чигал ва муҳим масала ҳақида уларнинг фикрларини холислик билан билдиришни мақсад қилади.

Достондаги **Боязид Бистомий** ҳақидаги ҳикоятда инсон ва иймон масаласи кўзғалади. Маълумки, Бистомий «тасаввуфдаги тайфурия оқимига асос солган Абўязид Тайфур Исо ўғли, Сарушон ўғли Бистомий (вафоти 874) VIII асрнинг охирги чорагида Бистомнинг Кумуш мавзеида зардуштий

¹ Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқини манбалари (XV-XX аср боши). – Т.: TAMADDUN, 2018. – Б. 91-92.

² Гаффоров Н. Алишер Навоий “Хамса”сида суфийлар тимсоли. Филол.фан.ном.дисс. – Т.,1999. – Б.8-9.

донишманди хонадонида таваллуд топган».¹ Фаридиддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё» асарида Боязид Бистомий ҳаётига доир етмишдан ортик катта-кичик ҳикоят ва ҳикматлар келтирилган.² Мазкур асарда Бистомийга шундай таъриф берилади: «Орифлар султони, ҳақиқат изловчиларнинг хужжати, ...ҳақиқий кутб, унинг риёзат, каромат ва айтган сўзлар беандоза, ҳақойиқ, ва дақойиқ сирларида беназир, доимо қурб мақомида ва муҳаббат дарёсида ғарқ, тани мужоҳада ва жони мушоҳада ичида, ҳадисда ровийлари олий...эди».³ Бистомий Қуръони каримнинг «Луқмон» сурасида келган Аллоҳнинг «Менга бандалик қил ва ота, онангга хизмат қил» оятини эшитиб, бундай қилса ширк бўлади, деб ўйлаб, ота-онасига хизмат қилмаслик учун улардан ризолик сўрайди. Ота-она рози бўлишади. Суфийликда бу чигал, мушкул масала. Шариатда эса, Қуръон оятида келтириган Аллоҳга бандалик, куллик; ота-онага хизмат қилиш ширк ҳисобланмайди.⁴

«Ҳайрат ул-аброр»да Боязид Бистомий портрети ғамли, кўзёшлари шашқатор ҳолда тасвирланган. Бу ҳикоятда Навоий кўрқув билан яшашни маъқуллаб, султон ул-орифин Боязид Бистомий кўп риёзатлар, ибодатлар қилган бўлса ҳам, Ҳақ таоло ҳузурига қайтишда имон билан бориш насиб этармикин деб ғам-ташвишда яшаганини ҳикоя қилади. Бистомий ҳолатида Н.Комилов «Тасаввуф» китобида Абу Наср Саррож томонидан таснифланган тариқат мақомларининг олтинчиси – *хавф* мақомининг таъсири сезилади. Хавф мақоми солиқ «қалбининг ишончдан, имон аминидан чиқиши, иккиланиш, таҳлика»⁵си маъноларида келиб, мўминнинг иймони мустаҳкамлигидан кўрқувда юриши Бистомий ҳолатида теран ифода топган.

Инсон тақдири, унинг бу оламдаги хатти-ҳаракатлари учун қайғураётган Бистомий иймоннинг асосини инсонийликда кўради:

Ким чу видоъ айлагуси жон анга,

Ҳамраҳ ўлур йўқса йўқ имон анга. [Ҳ.А. –Б.94]

¹ Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. – Т.: Шарқ, 2009. – Б.47.

² Қаранг: Фаридиддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Т., 2013. – Б.162-191.

³ Шу манба. – Б.162.

⁴ Қуръони карим. Луқмон сураси, 14-оят. Алоуддин Мансур таржимаси. – Т.: Шарқ, 1993.

⁵ Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: MOVAROUNNAHR-O'ZBEKISTON, 2009. – Б.28.

Достоннинг иккинчи мақолатига илова қилинган ҳикоятда шоир Иброҳим Адҳам ва Робиаи Адвия образларига мурожаат қилади.

Иброҳим Адҳам Шарқ исломий маданият тарихида ҳақли равишда кўп асарларда қаҳрамон бўлган. Иброҳим тарихда яшаб ўтган реал шахс бўлиб, Балх вилояти подшоҳи эди. Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да бундай ёзади: «Иброҳим Адҳам. Оти ва насаби Иброҳим Адҳам бинни Сулаймон бинни Мансур ал-Балхий. Мулукдин экани (маликлар, подшоҳлардан экани) худ машҳурдур. Иброҳим Адҳамнинг ҳолати бағоят кўпдур. Китоб битса бўлур¹.

Ф.Аттор «Тазкират ул-авлиё»да Иброҳим Адҳамнинг қандай сабаблар билан ҳақ йўлга киришини аниқ-равшан тасвирлайди. Иброҳим подшоҳлик вақтида ҳаддан зиёд ҳашамат ва дабдабага берилиб кетганлиги туфайли Ҳақ таоло уни уч марта огоҳлантиргани ҳақида ёзади.²

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да фақат *учинчи огоҳлантиришини* қайд этган.³ Бертельс Иброҳим Адҳамнинг Бани Томим қабиласидан чиққанлиги, илк зоҳид суфийлар мактабини тузганлиги, бироқ Хуросонда ўз таълимоти ёйилишини кўролмай, 160//766-777 йилларда Луқа тоғида вафот этганлигини ёзади.⁴ «Ҳайрат ул-аброр»да ҳам «Тазкират ул-авлиё», «Насойим ул-муҳаббат», «Лисон ут-тайр» асарларидаги Иброҳим Адҳам образига хос жиҳатлар қаламга олинади. Шоҳликдан орифликка юз тутиб, муқаддас Каъбатуллоҳ зиёратига отланиб, ўн тўрт йил давомида йўл босади. «Ҳайрат ул-аброр»да Иброҳим Адҳам номи Биби Робиа эътиқоди муносабати билан тилга олинади. Шоир Иброҳим Адҳамнинг тожу-тахтни тарк этишини йўқотиш ҳисобламайди. Аксинча, Аллоҳ бу иш учун уни мукофотлади: унга фано тожини насиб этди. Жоҳу-мансаб тарки Иброҳим учун улкан мақсадлар ибтидоси бўлди:

Қилди чу Адҳам халафи тарки жоҳ,

¹ Алишер Навоий. Насойим ул – муҳаббат. МАТ. Йигирма томлик. Ўн еттинчи том. – Т.: Фан, 2001. – Б. 38-39.

² Ф.Аттор.Тазкират ул-авлиё. – Т., 2013. – Б.109-110.

³ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Йигирма томлик. Ўн еттинчи том. – Т.: Фан, 2001. – Б.38.

⁴ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965. – С.63.

Тожи фано бошига қўйди Илоҳ. [Ҳ.А. –Б.102]

Иккинчи мақолатга илова қилинган ҳикоятда илк сўфия аёл - **Робиаи Адвия** образини учратамиз. Бертельс Робиаи Адвия болалигида ўғирланиб, кул бозорида сотилгани ва умрининг аввали кулликда ўтганини ёзади.¹ Баъзи манбаларда унинг шоира ва халқ қўшиқларини юксак маҳорат билан ижро этадиган лапарчи-хонанда бўлганлиги, шу сифатлари учун Хожаси уни озод этганлиги, шундан сўнг Робиаи бу дунё меҳридан юз ўтириб, ишқи кулга боғлангани қайд этилади.² Нажмиддин Комилов сўфиёна шеърият VIII-XI асрларда Робиа Адвия, Мансур Халлож сингари улуғ суфийлар ижоди билан бошланганини таъкидлайди.³ Атторнинг «Тазкират ул-авлиё»сида ҳам Робиа Адвия ҳақидаги ҳикоят учрайди. Унда Иброҳимнинг Каъбага намоз билан, Робиянинг эса ниёз билан (оғизман деб ёлбориб) келганлиги таъкидланади.⁴ «Ҳайрат ул-аброр»да ҳам Аттор фикрига ҳамоҳанглик бор. Унда Робиа тилидан Иброҳимга шундай таъна қилинади:

Бўлди ишинг арзи намоз айламак,

Шева манга арзи ниёз айламак.

Санга самар берди намозу риё,

Бизга бу бар берди ниёзу фано. [Ҳ.А. –Б.103]

Достондаги Робиаи Адвия образи Иброҳим Адҳам билан суҳбати жараёнида китобхон кўз ўнгида юксак маърифат соҳибаси сифатида намоён бўлади. Навоий бу икки образ орқали иймон фалсафасининг пойдевори зоҳирий ибодат эмас, балки Ҳақ таолони таниш ва Унга қалбан алоқадор бўлиш, куллан Парвардигорга суяниш эканлигини билдиради. Бу ўринда **таваккул** мақомининг таъсири сезилади. «Таваккул – илоҳий файзга эътимодли кишининг имонидир. Бу маърифат камолидан келадиган олий

¹ Ўша манба. – С.17.

² Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. – Т.: Шарқ, 2009. – Б.23.

³ Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: MOVAROUNNAHR-O'ZBEKISTON, 2009. – Б.139.

⁴ Ф.Аттор.Тазкират ул-авлиё. – Т., 2013. – Б.80.

мақомдаги имондир».¹ Достондаги Робиаи Адвия образи қалби шундай имон билан зухурланган поктийнат сўфия сифатида тасвирланган.

Алишер Навоий ўзининг маънавий устозларидан бири бўлган шайхулислом *Абдуллоҳ Ансорий* образини «Насойим ул-муҳаббат»да бошқача, «Ҳайрат ул-аброр»да бошқача тасвирлайди. «Насойим ул-муҳаббат»да ёзилишича, Абдуллоҳ б. Муҳаммад Ансорий милодий 1006 йилда Ҳиротда суфий оиласида туғилган. Отаси унга болаликдан Қуръон ва ҳадислардан таълим берган тўққиз ёшида Қуръонни ёд билган, кейинроқ ўзи эслашича, унинг болалигида кўп кароматлар содир бўлган қариндоши бир сўфия аёл «Бу бола илмларининг нури билан бор олам тўлади», - деган.² Чиндан ҳам, кейинроқ Ансорийнинг «Нур ул-улум», «Манозил ус-сойирин», «Табақоти-с-сўфия» асарлари жаҳонаро шуҳрат қозонади. Манбаларда Ансорийнинг устозлари сифатида Боязид Бистомийнинг издоши бўлмиш Абул-Ҳасан Ҳарақоний ва Аммор Ёсирни кўрсатадилар. Ансорий илоҳий сирларни, Аллоҳнинг зоти ва сифатларини ақл ёрдамида билиш мумкин дегувчи калом уламоларига, ашъарийларга қарши умр бўйи курашгани учун кўп марта Ҳиротдан қувғин қилинган ва халифа ал-Қойим даврида иззат-хурмат топган.³ Бертельс фикрича, форс тилидаги тасаввуф тарихини Абдуллоҳ Ансорийсиз тасаввур қилиб бўлмайди.⁴

«Ҳайрат ул-аброр»да Абдуллоҳ Ансорий образининг талқинида Навоий унинг иймон фалсафасига доир, шариат аҳкомларидан фарқли бўлган таълимотини баён қилади. Ансорий тасаввуфдаги *хавф* ва *ражо* (умид ва кўрқув) ғоясини инкор этади. Бу билан Иброҳим Адҳамнинг замондоши бўлган сўфия аёл Робиаи Адвиянинг илоҳий ишқда бошқа ҳеч бир фойда, ғаразни кўзламаслик ҳақидаги ғоясини маъқуллайди. Навоий достоннинг йигирма тўққизинчи бобида маънавий устози, тариқат пири Ансорийнинг сулуки ҳақида ҳам ёзади. Ансорий қарашлари, эътиқоди масаласига алоҳида

¹ Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: MOVAROUNNAHR-O'ZBEKISTON, 2009. – Б.28.

² Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Йигирма томлик. Ўн еттинчи том. – Т.: Фан, 2001. – Б.229.

³ Ислам. Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – С.21.

⁴ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. –С.301-302.

эътибор қаратади. Бу ўринда шоир тариқат ҳақида ҳақиқатни илмий ҳолислик билан мухлисларга етказиш учун монологик нутқни танлайди. Бу фикрларни Ансорийнинг ўз тили билан айтган монологи дейиш мумкин. Навоий бу мисралар орқали Ансорий қандай мартабада эканлигини очиқ-ойдин айтади:

Деди буким, иш манга тоат турур,

Тенгрининг амрига итоат турур.

Дўзах ўти бийми ҳам эрмас ғараз,

Не буки, жаннат анга бўлғай эваз. [Ҳ.А. –Б.123]

Манбаларга қараганда, Абдуллоҳ Ансорий тасаввуф мавқеида туриб, калом илми уламоларига, Абул Ҳасан ал-Ашъарий етакчилигидаги мутакаллимларга қарши аёвсиз курашади. Мутакаллимлар Ҳақни танишда ақлни биринчи ўринга қўйган бўлсалар, Ансорий ашъарийларга қарши Абул Ҳасан Ҳарақонийнинг издоши сифатида ишқни биринчи ўринга қўяди. Ансорий ҳам Робиаи Адвия каби Ҳақ таолони дўзахдан қўрқув ва жаннат умидида севмасдан, беғараз, тамасиз севиш тарафдори эди. Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да Абдуллоҳ Ансорийнинг қуйидаги таълимотини келтиради ва ўзи ҳам уни маъқуллашини, Ҳақ таолони беғараз, умид ва қўрқувсиз севишини айтади:

Бийм ила ким Ҳақни парастии қилур,

Нафс нажотини кўзлаб иш қилур.

Ким чекар уммид ила фарсудалиқ,

Қасди эрур равзада осудалиқ...

Менки, ишим бўлди парастии мудом,

Бийму умид иккиси бўлмиш ҳаром...

Қил дедиким, қилмоқ эрур варзишим,

Радду қабули ила йўқ ҳеч ишим. [Ҳ.А. –Б.123]

Навоийнинг Ансорий таълимотига ишонч билдиришига унинг тасаввуфий илмларни пухта эгаллаб, «Пири Ҳирот» лақаби билан шуҳрат қозонганлиги асосий сабабдир. Профессор М.Муҳиддинов Ансорийни

тариқат одоби ва мақоматининг 100 та босқичини ишлаб чиққани ҳамда тасаввуфнинг қарийб барча саволларига жавоб ёзганини айтади.¹ Ансорий жаннати бўлиш умидида Аллоҳдан қўрқишни тамагирлик деб қоралайди. Лекин Қуръони каримда барча мусулмонлар Худодан қўриб, ёмонлик қилишдан ўзларини асрайдилар деган ғоя кўп марта эсланади. «Анфол» сурасида бундай оят бор: Фақат Аллоҳ (номи) зикр қилинганида иймонлари зиёда бўладиган ва фақат Парвардигорига суянадиган кишилар (ҳақиқий) мўминдирлар.² Яна: «Иймон келтирган ва (Аллоҳдан) қўрқувчи бўлган зотлар учун дунё ҳаётида ҳам, охиратда ҳам хушхабар бордин». Мазкур оятларда Аллоҳдан қўрқувчилар ҳақиқий мусулмондирлар деган ғоя доимо такрорланишининг сабаби, инсонлар Аллоҳ ғазабидан қўриб, барча гуноҳ ишлардан тийиладилар. Тариқат пири Абдуллоҳ Ансорий қўрқув ва умидни тамагирлик деб баҳолаши Аллоҳга муҳаббатини улуғлаш учун бўлиб, оммага эмас, фақат хосларга тааллуқлидир.

Ишқ ўти таърифига бағишланган Тўққизинчи мақолатга далил учун келтирган ҳикоятда устоз Жомий севиб ўқиган ва шарҳлар ёзган «Ламаъот» («Шуълалар») асарининг муаллифи шайх **Фахриддин Ироқий** образ сифатида танланган. «Насойим ул-муҳаббат»да унинг таърифи шундай: «Шайх Фахриддин Иброҳим Ироқий қ.с.... «Ламаъот» китобининг соҳибидур ва шеър девони бордур ва машҳурдур. Ва кичик ёшида Қуръон ҳифзи қилиб эрди ва асру ҳўб ўқур эрди...Барча Ҳамадон аҳли анинг шефтаси эрдилар».³ Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг Ишқ таърифига бағишланган мақолатига шайх Фахриддин Ироқий ҳақида ҳикоят киритиб, тасаввуфий, мажозий ишқнинг юксак намунасини ифода этади. Филология фанлари доктори Ҳ.Эшонқулов мумтоз адабиётдаги ишқ мавзуси бевосита Қуръони карим оятлари, ҳадислар, хусусан, йирик мутасаввифларнинг Аллоҳ ва инсон маънавий камолоти ҳақидаги фикрлари асосида шаклланганини, руҳий-

¹ Муҳиддинов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси. («Хамса»ларнинг биринчи дostonлари асосида). Филол.фан.док.дисс. – Т., 1995. – Б.121.

² Қуръони карим. Алоуддин Мансур таржимаси. –Т.: Шарқ, 1993. – Б.113.

³ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Йигирма томлик. Ўн еттинчи том. – Т.:”Фан”, 2001. – Б.463.

маънавий яқинлик ифодаси бўлган маънавий ишқ ҳам айнан ана шу манбалар асосида инкишоф топганини ўринли эътироф этади.¹ Ишқ – Навоий ижодининг асоси, ўзак ғояси. Шу жиҳатдан илк дostonда ишқ мавзусига алоҳида мақолат бағишлаб, шу орқали кейинги dostonларга тамал тоши кўяди. Ҳикоятда шайх Ироқий образини яратар экан, илоҳий ишқдан сармаст эканлигига, бу ишқнинг «ҳар шойибадин пок»лигига алоҳида урғу беради:

*Кўнгли анинг махзани асрори ишқ,
Нутқи анинг абри гуҳарбори ишқ.
Ишқ ўтидин анга мухаммар сиришт,
Ишқ ҳуруфидин анга сарнавишт. [Ҳ.А. –Б.173]*

Адабиётшунос А.Абдуқодиров таъкидича, «бу ҳусн комил ҳусн бўлиб, севувчи ва севилувчи орасида ҳеч қандай жинсга майл қолдирмайди».² Навоий таъкидича, бу илоҳий ишқ Шайхни буткул ҳалок айлади. Бу шундай пок ишқ эдики, унинг қудратидан ҳар не содир бўлса, ажабланиш ўринсиз эди:

*Ишқ ароким Шайхга ул ҳол ўлуб,
Ҳайратидин келган улус лол ўлуб.
Ишқки, ҳар шойибадин пок эрур,
Ҳар неки қилса киши не бок эрур?
Шайхниким ишқ ўти қилди ҳалок,
Шуъласи ул хайлни куйдурди пок. [Ҳ.А. –Б.174]*

Илоҳий ишқ, хусусан, илоҳий ҳусннинг қудратини кўрсатган Навоий «Ҳусни ҳақиқийни гар ўтруда кўр, Хоҳ ани кўзгудау, гар суда кўр» (Ҳ.А. – Б.175) дея илоҳий ҳусн ҳар ўринда боқий ва мукамаллигига урғу беради. «Суфийлар нуқтаи назарига кўра, илоҳий ҳусн ҳамма ерда жилва қилади. Лекин уни кўриш учун басират – ботин кўзи, ҳис қилиш учун дунёю нафс ғуборларидан покланган кўзгудай мусаффо кўнгил керак».³ Шайх Фаҳриддин

¹ Эшонкулов Ҳ. Алишер Навоий ғазалиётида ишқ поэтикасининг қиёсий-типологик таҳлили (“Ҳазойин ул-маоний” мисолида). Филол.фан.док.дисс.автореф. – Самарқанд, 2020. – Б.17.

² Абдуқодиров А. Навоий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Хўжанд, 1995. – Б.34.

³ Очилов Э. Ҳусн ва ишқ // Бир ҳовуч дур. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – Б.209.

Ироқий тарихда ном қозонган ботину зоҳири мукаммал, поктийнат инсон эдики, шу жиҳатдан ишқ таърифидаги мақолатнинг иллюстратив ҳикоятига Навоий уни образ сифатида танлайди.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг Ўн иккинчи мақолатида ҳуснихат соҳиблари, хаттотлар макталади. Шундай хаттотлардан бири Ёқутга кўп уламо, умаро ва шайхларнинг устози бўлган *Шайх Сухравардий*га халифа Мустаъсим саройида иззат-ҳурмат кўрсатилгани ҳикоят сюжетини ташкил этади. Манбаларда ҳикоят қаҳрамони Шайх Сухравард Шаҳобиддин Абу Ҳафз эканлигини, у суфийларнинг давлат ишларига аралашишини маъқуллагани, халқ манфаати йўлида суфийлар ҳукмдорлар билан муомалада бўлиши фойдали эканлигини ёқлагани, шунингдек, Сухравардия тариқатининг иккинчи ижобий жиҳати сифатида оила қуриш, фарзанд кўриш барчага бирдек маъқул келганлиги ёзиб қолдирилган.¹ Ўн иккинчи мақолатга илова қилинган ҳикоятдаги шайх Сухравардий портрети ғоят бетакрор. Ҳикоятдаги халифа ҳам поктийнат. Шунинг учун Навоий уни Сухравардийни улуғлаган даражада улуғлайди, унингдек шарафга лойиқ кўради:

Дурж бир эрди доғи гавҳар ики,

Бурж биру устида ахтар ики. [Ҳ.А. –Б.203]

Сухравардий машҳур тариқат пири бўлса ҳам, баъзи тариқат вакиллари сингари сарой ва ҳукмдорлардан йироқ юрмаган. Унинг ҳикоятда халифа Мустаъсим билан суҳбати, одоб ила сўзламоғи, Ёқутга кўрсатган иззат-икромии, халифанинг эса ерга кўз тикиб жим тинглаши ҳамда «*К-ей аёгинг туфроғи огоҳлар, Қуллугингда фахр этибон шоҳлар*» сингари мақтовлари тасвирида Навоий, биринчидан, шайх Сухравардий ва Сухравардия тариқатининг мислсиз шуҳрат қозонганлигига урғу берса, иккинчидан, Шайх шахсиятидаги олижаноблик, мардлик, поклик, илмпарварлик фазилатларини ниҳоятда шарафлайди.

“Ҳайрат ул-аброр”даги суфийларнинг барчаси тасаввуф тариқатлари тарихида ўз ўрни ва мавқеига эга бўлган; қарашлари, тадбиру аъмолини халқ

¹ Гаффоров Н. “Хамса”да суфийлар тимсоли. Филол.фан. ном. дисс. – Тошкент, 1999. – Б.59-60.

этиқоди йўлида сафарбар этган маърифатпарвар мутасаввифлар эди. Шу нуқтаи назардан улар илк дoston учун образ сифатида танланган ҳамда асардаги маърифий-ирфоний ғоялар талқинида муҳим аҳамият касб этган.

2) **Хукмдорлар образи.** «Хайрат ул-аброр»нинг олтинчи мақолатида хукмдорлардан Нўширавон (Ануширвон) образ сифатида танланган. Тарихда «Анушервон отаси – Кубод жорий қилган идора усули, солиқ тизими ҳамда ҳарбий соҳаларда жиддий ислоҳотлар ўтказганлиги, унинг топшириғи билан ҳинд эпоси «Калила ва Димна» таржима қилинганлиги, «Авесто» қайта кўчирилганлиги» ҳақида маълумотлар учрайди.¹ «Нўширавон (531-589) сосоний шоҳларидан бўлиб, шон-шавкати билан шуҳрат қозонган эди. Аммо тарих заминидан адабиёт оламига ўтган Нўширавон ярим тарихий – ярим афсонавий қаҳрамон тусини олиб, одилликнинг рамзи сифатида талқин этилади».² Баъзи маълумотларга қараганда, «Нўширавон ул-одил бинни Кубод – Европа тарихчилари уни Хосрав I деб атайдилар. 531-йилдан 579-йилгача тахтда ўтирган. 579-йилда вафот этган»³.

Дostonда Нўширавоннинг йигитлик даври, валиаҳдлик чоғи тасвирланган. Жаҳонда адолатпарварлиги билан ном қозонган Нўширавони одил «Хайрат ул-аброр»да ҳаёда тенгсиз, олижаноб шахс сифатида гавдаланади. Навоий таъкидича, Нўширавон шахсиятида ана шундай чин инсоний фазилатларнинг камол топиши кейинчалик унинг номи олам узра шуҳрат қозонишига асосий сабаб саналади:

Жумлаи олам аро шоҳ айлади,

Адлини оламга паноҳ айлади. [Ҳ.А. –Б.143]

Баҳром образи. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам» асарида Баҳром образининг генезиси, тарихий асоси ҳақида ёзади: «Баҳром отасидан сўнгра салтанат тахтига ўтурди, отаси бузғонларни тузди ва анинг зулми

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. I том. – Тошкент: “Ўзбек миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. – Б.374.

² Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б.212.

³ Алишер Навоий. Тарихи мулуки ажам. ТАТ. Ўн жилдлик. Саккизинчи жилд. – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.693.

ўрнига адолат кўргузди. Ва анинг (гўр-кулон ови сабабли) Гўр деб атадилар.¹ Навоий ёзишича, Баҳром ўзининг шоҳлигини билдирмай, Ҳиндистон подшоҳига хизмат қилиб, кўп жасоратлар кўрсатади. Ҳинд Ройи унга қизини бериб совға саломлар билан кузатади Баҳром Ҳиндистондан ўзи билан тўрт минг уйлик созанда, гўянда, раққосаларни олиб кетади. Ҳозирги лўлилар «алар наслидиндур. Ва Дилором чанги ва етти қаср... ҳолотин билай деган киши бу фақир «Хамса»сида «Сабъаи сайёр»ни ўқуб, маълум қилсун». Шунингдек, Язджирд б. Баҳром (б. Шопур) золим нодон киши эканлигини, айш ва кўнгилхушликка майл қилганини айтади.² «Ҳайрат ул-аброр»да шоҳ Баҳромни аввал давомли айш-ишратга берилиб, юртни хароб, вайрон қилгани, фуқаро берган огоҳлантиришдан сўнг ғафлат уйқусидан уйғониб, мамлакат ободлигига киришгани ёритилса, «Сабъаи сайёр»да Навоий тарихий шахс ҳақидаги тарихий ҳақиқатга амал қилган ҳолда Баҳромни худрой (ўзбошимча), айш ва нашотга (кўнгилхушликка) мойил, ўз кучига бино қўйган одам сифатида тасвирлайди. «Ҳайрат ул-аброр»даги Баҳром сиймоси ҳам ижобий, ҳам салбий хислатларга эга бўлган кучли ва мураккаб характер эгаси. «Ҳайрат ул-аброр»да бошланган шоҳларнинг майпарастлиги, айш-ишратга берилиши – мулкни вайрон қилиши ғояси «Сабъаи сайёр»да давом эттирилиб, шоҳ Баҳромнинг хато қарашлари, руҳий кечинмалари тасвирига кенг ўрин берилади. Навоий «Сабъаи сайёр»да Баҳромнинг шикорда, овчиликда ҳам ҳаддидан ошиб, беозор ҳайвонларнинг қони билан шикоргоҳни суғориб, ботқоқзорга айлантиргани, Баҳромни ер ютиб, йўқ қилгани ҳақида ёзар экан, табиатни асраш, экология муаммоларини подшоҳ ҳулқидаги жаҳолат, шафқатсизлик хусусиятлари билан боғлайди.

Низомий достонида Баҳромни барча ҳукмдорларга ибрат бўлишини иштайди³. Фирдавсийда бўлмаган, табиатга шафқатсизлик, бегуноҳ ҳайвонларни тинимсиз ўлдириб, қон тўкиши оқибатида шикоргоҳда чоҳга кулаб, йўқолиши биринчи марта Низомий достонида тасвирланади. Алишер

¹ Фирдавсий. «Шоҳнома». – Т., 2018. – Б.499.

² Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. МАТ. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. – Т.2000. – Б.234-236.

³ Қаранг: Низомий Ганжавий. Ҳафт пайкар. // Хамса. – Т.: Тафаккур қаноти, 2016.

Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да Баҳромнинг майпарастлиги ҳақида ҳикоятни келтириши Баҳром ва Дилором, етти сайёҳ ва етти сайёра ҳақида ёзилажак дostonнинг дебчаси эди. Бу ҳикоятда Баҳромнинг вайрона қишлоқни кўриб, халқ дардини эшитиб, ғафлатдан уйғониб, адолатга қайтиши – Ҳусайн Бойқаро адолатли шоҳ бўлгани учун мулки обод бўлаётганига ишорадир.

Фирдавсий «Шоҳнома»сида Баҳром Гўрнинг Жамшид ганжини топгани, бу ганжда нақадар нодир бойликлар борлиги, Баҳром бу хазинани камбағалларга, етим-есирларга бўлиб бергани, халқни ютаётган бир аждаҳони ўлдиргани шоҳнинг беклари халқни зулм қилиб қийнашини билиб қолгани, бир деҳқоннинг қизларига ошиқ бўлгани, Чин хоқонига қарши урушлари тасвирланади.¹ Фирдавсий «Шоҳнома»сидан Навоий ўз «Ҳамса»сида, хусусан, Баҳром ва Искандар ҳақидаги дostonларини ёзишда ижодий таъсирланган.

¹ Фирдавсий. Шоҳнома. – Т., 2018.

2.2. Достон таркибида ҳикоятларнинг ўрни ва унинг композицион жиҳатлари

«Ҳайрат ул-аброр» достони мураккаб композицияси ва образлар аудиториясининг кенглиги билан «Хамса»нинг ягона эпик сюжетга эга бўлган кейинги достонларидан ажралиб туради. Мазкур достон нафақат ғоявий-семантик жиҳатдан, балки қурилиши жиҳатидан ҳам «бешлик»нинг кейини тўрт достонидан тубдан фарқ қилади. Асарни учта композицион занжирга ажратиш мумкин:

а) достоннинг умумий, яхлит композицияси;

б) мақолатлар композицияси;

в) ҳикоятлар композицияси.

Мазкур тасниф достондаги образлар тизимини гуруҳлаш учун ҳам муҳим асос бўлади. Достондаги образлар композицион занжирни шакллантиришда иштирок этади. Таъкидлаш жоизки, «Ҳайрат ул-аброр»да мақолатлар билан ҳикоятлар ўзаро узвий боғланган бўлиб, муайян ахлоқий, поэтик ғоя мақолатларда муаллифнинг замон, макон, воқелик ҳақида ўз фикри, қарашлари негизида ифодаланади. Ҳикоятларда эса мақолатларда кўриб чиқилган масала, муаммо, ғояга ўтмишдаги донолар, азиз авлиёларнинг муносабати аниқланади. Ҳикоятларда, шунингдек, мақолатда ифода топган муаллиф қарашлари реал тарихий шахслар, мутасаввифлар, хукмдорларнинг тақдирига оид муаммолар сюжетли бадий асар, ҳаётий воқеа орқали далилланади.

Навоий ҳикоянависликда ҳам даҳо санъаткор бўлиб, у бу соҳада халқ оғзаки ижоди, Низомий, Деҳлавий, Жомий «Хамса»лари, шунингдек, Жалолиддин Румий «Маснавий», Фаридиддин Аттор «Мантик ут-тайр», «Тазкират ул-авлиё», Саъдий «Гулистон», «Бўстон» асарларидаги ҳикоят ва масаллардан яхши хабардор эканлиги сезилади. Айни вақтда Навоий давлат арбоби сифатида ўз замонасида турли ижтимоий тоифаларнинг феъл-атворини, яшаш тарзини ҳам жуда яхши билган. Шунинг учун ҳикоятларда ижтимоий ҳаёт тасвири ва руҳи яққол сезилади.

Низомий «Махзан ул-асрор» достонидаги ҳикоятларда илгари сурилган ахлоқий, ижтимоий ғоялар ва муаммолар доирасини Навоий «Ҳайрат ул-аброр»идаги ғоялар билан таққосласак, Навоий ҳикоятлари анча юксак даражада эканлигини кўриш мумкин. Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Матлаъ ул-анвор» ва Абдурахмон Жомийнинг «Тухфат ул-аҳрор» достонидаги ҳикоятлар ҳам Низомийнинг ҳикоятларига нисбатан анча бой ва ранг-баранг. Хусусан, Жомий достонидаги ҳикоятларда маърифий руҳ кучли. Низомий ҳикоятларидаги ҳукмдорлар (Нўширавон, Хорун Ар-Рашид) сиймолари ёрқин шахслар даражасида кўринмайди. Мана шу нуқсонлар, Навоий фикрича, Хусрав Деҳлавий томонидан бирмунча тузатилган.

Низомий, Деҳлавий, Жомий дostonлари тамойилларига кўра Навоийда ҳам ҳикоятлар уч муҳим поэтик вазифани бажаради:

- *Мақолат мавзудидаги масалани далиллаш, асослаш;*
- *масала агар асосланган бўлса, у ҳақдаги фикрларни бадиий образларда кўрсатиш;*
- *«Хамса»нинг кейинги дostonлари ғоялари учун муқаддима вазифаси.*

Сюжетли ҳикоятларнинг қаҳрамонлари баъзилари тарихий шахслар, подшоҳлар (Нўширавон, Баҳром, Искандар) ва авлиёлар (Боязид Бистомий, Иброҳим Аҳмад, Абдуллоҳ Муборак, Шайх Ироқий ва бошқ.), баъзилари оддий меҳнаткаш инсонлар (ўғлининг хунини талаб қилган қария, ўтинчи чол, кул ва бошқ.), баъзилари жониворлардир (шер, дуррож). Баъзи персонажлар исмсиз, фақат тимсолий ном билан берилган (тамагир Томиъ ва қаноатли Қониъ). Баъзи ҳикоятларда сюжет тўлиқ, баъзи ҳикоятларда сюжетнинг бир қисми бор.

«Ҳайрат ул-аброр» ҳикоятларини мавзу ва мазмун жиҳатидан куйидагича гуруҳлаш мумкин:

- а) тасаввуфий-фалсафий руҳдаги ҳикоятлар;*
- б) адолат, мардлик ва жасорат мадҳига бағишланган ҳикоятлар;*
- в) инсоний фазилатлар ва иллатлар талқин этилган ҳикоятлар;*
- г) илм ва илмпарварлик улуғланган ҳикоятлар.*

Биринчи гуруҳга Боязид Бистомий ва муриди (биринчи мақолат), Иброҳим Адҳам ва Робиаи Адвия (иккинчи мақолат), Абдуллоҳ Ансорий (тўртинчи мақолат), Шайх Ироқий (тўққизинчи мақолат), Искандар (ўн тўртинчи мақолат), Зайнул-обидин ва унинг ўғли (ўн еттинчи мақолат) ҳақидаги ҳикоятларни киритиш мумкин.

Иккинчи гуруҳга Шоҳ Ғозий (учинчи мақолат), Абдуллоҳ Муборак (ўн олтинчи мақолат), шоҳ Баҳром (ўн тўққизинчи мақолат) ҳақидаги ҳикоятлар мансубдир.

Учинчи гуруҳга кирувчи ҳикоятлар сифатида Ҳотами Тойи (бешинчи мақолат), Нўширавон ва наргис (олтинчи мақолат), Қаноатли ва қаноатсиз дўст (еттинчи мақолат), Икки вафоли ёр (саккизинчи мақолат), Шер ва дуррож масали (ўнинчи мақолат), Айюб ва ўғри (ўн учинчи мақолат), Исроилий ринд (ўн бешинчи мақолат), Чин гўзали ва унинг ошиғи (ўн саккизинчи мақолат), Хожа Муҳаммад Порсо ва унинг ўғли Хожа Абу Наср (йигирманчи мақолат) ҳақидаги ҳикоятларни эътироф этиш мумкин.

Тўртинчи гуруҳга Имом Фаҳр Розий ва Хоразмшоҳ (ўн биринчи мақолат), Ёқут ҳақидаги (ўн иккинчи мақолат) ҳикоятларни киритиш мумкин.

«Хамса» ҳикояларини тадқиқ этган олима Н.Ғанихўжаева Навоий ўзининг бутун фаолияти давомида халқ манфаатларини ҳимоя қилганлигини, шу халқни хонавайронликка ва хору зорликка дучор қилаётган феодал ўзаро қирғинларнинг олдини олиш ва мамлакатда осойишталик ўрнатиш йўлида тинмай ҳаракат қилганлигини, зулм ва жаҳолатга қарши курашганлигини таъкидлайди.¹ Айтиш мумкинки, бу ғоялар кўпроқ шоирнинг ҳукмдорлар ҳақидаги ҳикоятларида ёрқин ифодасини топган.

Н.Ғанихўжаева фикрича, баъзи ҳикоятларда ҳарактерлар ривож кўрасатилса, баъзиларида кўрсатилмайди, айрим ҳикоятлар образнинг бир лаҳзалик ҳолатини кўрсатиш асосига қурилган.² Бизнингча, шу қисқа

¹ Ғанихўжаева Н. «Хамса» ҳикоятлари. – Т.: Фан, 1986. – Б.4.

² Ғанихўжаева Н. Навоий ҳикоятларида бадий маҳорат масалалари // Навоий ва адабий тасвир масалалари. – Т.: Фан. – Б.225.

муддатда персонажнинг руҳий олами, дунёқараши, маънавияти, маърифати аниқ-равшан кўринади. Хусусан, Ҳирот пири Абдуллоҳ Ансорий ва Боязид Бистомий характерида шундай. Бошқа авлиёлар, дарвеш, суфийлар тасвирида бундай эмас. Масалан, Муҳаммад Порсо ва унинг ўғли Абу Наср ҳақидаги ҳикоятда қаҳрамонлар характери маълум сюжет ва воқеалар ривожига асосида очилади.

«Ҳайрат ул-аброр»да *Учинчи мақолатда* ўз халқини қийнаган золим подшоҳлар, султонларни мақолат сюжетида ҳам кучли нафрат билан танқид қилади. Профессор Ҳ.Болтабоев Фитратнинг «Инсоният ҳақида Навоий фикри» рисоласида Навоийнинг султонлар ҳақидаги фикрини Фитрат талқинида шундай изоҳлайди: «Фитрат рисолаининг «Подшоҳлар тўғрисида Навоийнинг фикри» бобида «Ҳайрат ул-аброр»ни таҳлил қиларкан, подшоҳнинг «адл, инсоф ва тақво» йўлида улусдан ўта олмаганини ўқтамлик билан кўрсатган деган хулосага келади. Чунки улар туфроғу, сен пок нур эмас, барча баробар туфроқдан яралгандир. «Нури пок»дан яралиш эса, фаришталарга насиб қилганига ҳам изоҳ беради».¹

Алишер Навоий ҳам дўсти султон Ҳусайн Бойқаронинг адолатли подшоҳ бўлишига золим султонларнинг танқиди билан таъсир кўрсатган, дейиш мумкин. Бу бобда султон Ҳусайн Байқаронинг биографиясига доир қимматли маълумотлар ҳам учрайди. Унда шоир султон Ҳусайннинг тожу тахт учун тарихий жанглари қаламга олинади.

«Ҳайрат ул-аброр»да Шох Ғозий ва шикоятчи қария ҳақидаги ҳикоятда тўлиқ сюжет бор. Унда экспозиция – қаҳрамонларнинг аввалги ҳолати реал воқелик асосида тасвирланади:

Андаки, Ғозий фархунда бахт

Тоғ олайин деб талошур эрди тахт.

Юз, икки юзча киши бирла қазоқ

Гаҳ ери Хоразм эди, гаҳ Адоқ. [Ҳ.А. –Б.112]

¹ Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. Филол.фан.док.дисс. – Тошкент, 1996. – Б.169.

Шу байтларда реал тарихий воқелик аниқ берилган. Тарихий манбаларда ҳам темурийзода Ҳусайн ибн Мансур ибн Байқаро йигирма-ўтиз ёшларида тожу тахт талашиб, Хоразм ва Қипчоқ даштларида жангу жадал қилиб юрган. Султон Абу Саид пири Хожа Аҳрорнинг огоҳлантиришга кулоқ солмай, Ироққа катта қўшин бошлаб боради, жангда асир тушади ва ўлдирилади. Бу хабарни эшитган Ҳусайн Бойқаро тезда Ёдгор Мирзони енгиб тожу тахтни эгаллайди. Навоий мақолатда золим султонларни, ҳикоятда уларнинг зидди бўлган Шох Ғозий Ҳусайн Бойқаронинг адолатини тасвирлайди. Мазкур ҳикоят тўлиқ сюжетли, конфликт тугуни (бир қариянинг ўғли жангда Шох Ғозий томонидан ўлдирилгани); воқеалар ривожини (қариянинг ўғли учун хун талаб қилиб, қозига шикоят қилиши, қози гувоҳ талаб қилиши; кульминация-авж (қария икки гувоҳ деб шохнинг адолати ва инсофни тан олиши); ечим (шохни айбдор топиши, у ё жазо олиш, ё хун ҳақи тўлашга ҳукм қилиши); эпилог – қариянинг бу адолатдан таъсирланиб даъвосидан кечиши сингари – барча сюжет унсурлари мукаммал ишланган. Шох ҳукмга рози бўлиб, қариянинг олдига қилич ва бир ҳовуч олтин қўяди. Навоий мазкур ҳикоятида Фирдавсий қаҳрамонларидан бири Золи Зарни эслайди. Шох Ғозий адолати «Садди Искандарий» достонида Искандар сиймосида ҳам ривожлантирилади.

Мазкур ҳикоят мавзуси – қариянинг адолат талаб қилиши, муаммо – қозининг икки гувоҳ талаб қилиши. Ғоя ичида ғоя – фуқаро агар зулм кўрса, шохнинг устидан ҳам шикоят қилишга ҳақлидир. Буни айтиш шоирдан жуда катта жасорат талаб қилар эди. Ҳусайн Байқаро «Рисола»сида «Алишер ҳақ сўз адосида далер» деб бежиз айтмаган. Хондамир «Макорим ул-ахлоқ»да ёзишича, Ҳусайн Бойқаро Ҳиротдан уч минг оилани Хоразмга кўчириш ҳақида фармон чиқаради. Навоий бу фармонни ўзгартириш учун шохга ўн бир марта мурожаат қилади. Уч минг оила рақами бир мингга қисқаради. Икки минг оила Ватанини тарк этмай қолади.¹ Алишер Навоий шахсиятига

¹ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Форсийдан М.Фахриддинов ва П.Шамсиев таржимаси. –Т., 1967. –Б.90

хос дадиллик, халқпарварлик унинг ҳикоятлари ва қаҳрамонларида ҳам ўз ифодасини топган.

«Ҳайрат ул-аброр»даги барча мақолат ва ҳикоятларни кейинги дostonлар учун муқаддима дейиш, бизнингча, тўғри эмас. Фақат тўрт мақолатни ва тўрт ҳикоятни кейинги дostonларга мавзу жиҳатидан ва қаҳрамонларнинг характерлари жиҳатидан алоқадор дейиш мумкин. Булардан:

1. Ишқ ўти ҳақидаги мақолат ва Фахриддин Ироқий ошиқлиги ҳақидаги ҳикоятнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» мавзуларига яқинлиги.

2. Султонлар танқиди мақолати ва Шоҳ Баҳром ҳақидаги ҳикоятнинг «Сабъаи сайёр» дostonи мавзуига яқинлиги.

3. Нафърасонлар – халққа фойда етказувчилар ҳақида мақолатнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида Фарҳоднинг тоғ қазиб, сув келтириш ғояларига яқинлиги.

4. Искандар васияти ҳақидаги ҳикоят «Садди Искандарий»да ривожлантирилиши.

Дostonдаги бошқа мақолат, ҳикоят ва масалларнинг кейинги дostonларнинг мазмунига ўхшамаслиги «Ҳайрат ул-аброр»нинг бошқа дostonларга фақат муқаддима эмас, балки мустақил дoston эканлигини кўрсатади.

Яна бир далил: «Ҳайрат ул-аброр»даги уч ҳайрат, Кўнгилнинг мулк, вужуд ва малакут оламига сайрлари муқаддима эмас, балки бутун дostonнинг ғоявий-бадий марказидир. Шу сабабли, бизнингча, «Ҳайрат ул-аброр» ҳикоятларини мустақил дoston сюжетининг таркибий қисмлари сифатида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ.

Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг бешинчи мақолатини карам ва саховат мавзусига бағишлайди ҳамда мазкур мақолатга **Ҳотами Тойи** ҳақидаги ҳикоятни илова қилади. Тарихдан маълумки, Шарқ адабиётида мавжуд бўлган ва Навоий ўз дostonида ҳам тилга олган Ҳотами Тойи «Тахм.

6-а. охири 7-а. бошида яшаб ўтган Ямандаги Тойи қабиласининг бошлиғи, машҳур лашкарбоши ва шоир. Арабистон ва Шарқ халқлари орасида Ҳотами Тойи - Тойи қабиласидан бўлган Ҳотам номи билан шуҳрат қозонган».¹

Бу ҳикоят сюжетида ифодаланган ғоя – Ҳотам билан ўтинчи чолнинг характерлари ва дунёқарашлари ўртасида тафовутнинг сабабларини ёритишдан иборат. Ҳикоятда сахийлик ва бахилликни бир-бирига қарама-қарши тасвирлаган шоир китобхонни бевосита саховат водийси томон етаклайди. Инсонларнинг саховатига умид қилгандан кўра ўз меҳнати билан умр кечириш олийжаноблик эканлигини уқтиради:

Бир дирам олмоқ чекибон дастранж,

Яхшироқ андинки биров берса ганж. [Ҳ.А. –Б.133]

Навоий ҳикоятда ўтинчи чолнинг жисман заифлигини, лекин руҳан кучли эканлигини кўрсатади. Ўтинчининг руҳий қуввати Ҳотамнинг саховатига муҳтож бўлмай, ўз меҳнати билан кун кўришида.

Низомий «Махзан ул-асрор»ида ҳам шу мазмундаги мақолат мавжуд бўлиб, ундаги илова ҳикоят мавзу ва йўналиш нуқтаи назаридан Навоий ҳикоятига ҳамоҳанг. «Махзан ул-асрор»даги бешинчи мақолат «Кексалик васфида» деб номланиб, Низомий унга ғиштчи чол ҳақидаги ҳикоятни илова қилган.² Икки ҳикоят ғояси ўзаро муштарак. «Низомий ва Навоий ўз ишига берилган, турмушини ҳалол меҳнат билан ўтказувчи, шу йўл билан топган оз даромадига тирикчилик қилувчи соф ва поктийнат кишиларни улуғлайдилар».³

Саъдий «Гулистон» асарининг Учинчи боби «Қаноатнинг фазилати баёни» деб номланиб, муаллиф унга сюжети жиҳатидан Навоийникига ўхшаш Ҳотами Тойи ҳақидаги бир неча ҳикоятни киритади.⁴ Саъдий ҳикоятидаги дарвеш ҳам худди ўтинчи ва ғиштчи чол сингари эҳсон сўраб,

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 11-жилд. – Т.: Ўзбек миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. – Б. 378

² Шайх Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор. Форсийчадан Жамол Камол таржимаси. –Т., 2016. – Б.87

³ Рашидова М. Дурдоналар хазинаси. –Т., 2015. –Б. 65.

⁴ Саъдий. Гулистон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2014. –Б. 78

бировдан тама қилгандан кўра ўзининг оз топганига қаноат қилади. Саъдий ҳикоятида чол:

«Ўз меҳнатидан нон еган киши,

Ҳотам миннатидан озод ёз-қиши» - дейиш билан кифояланса, Навоийда бу тасвир кўп жиҳатдан мукаммал. Ўтинчи чолнинг Ҳотамга жавоби ва мурожаатидан ташқари муаллифнинг ўзи ҳам ҳикоятга

Ҳиммат агар бўлса Навоий санга,

Банда дурур Ҳотами Тойи санга. [Ҳ.А. –Б.133] сингари хулосавий фикр келтиради ва ҳар жиҳатдан китобхонни зимдан мўйсафид сингари қаноатга даъват этади.

Адабиётшунос Н.Ғаффоров «Ҳотами Тойи» ҳикоятидаги ўтинчи чол образини жамиятнинг оддий фуқароси эмаслигини, бу образ авлиётабиат, авлиёсифат, «ҳалол меҳнат билан топилган дирҳамни миннатли садақадан устун қўйиб, фоний дунё лаззатларидан воз кечиб, фақат Ҳақ ризоси учун яшайдиган зот» эканлигини эътироф этади.¹ Саъдий ва Навоий ҳикоятларини ғоя ва мазмун жиҳатдан таҳлил қилган навоийшунос Н.Ғанихўжаева Навоий салафларидан фарқли равишда психологик тасвирдан маҳорат билан фойдаланганини, асарда Ҳотам қаршисида муҳаббат қўйган олижаноб бир шахснинг сержило руҳий оламини маҳорат билан жонлантириб беролганини таъкидлайди.²

Навоийдаги ҳикоят ғояси ва мазмуни жиҳатидан Саъдий ва Низомий ҳикоятига бирмунча яқин. Бироқ, Навоий ҳикоятида ижтимоий рух, психологик тасвир бирмунча мукаммалроқ. «Ҳайрат ул-аброр»даги мўйсафид Ҳотамни қаттиқ қийишди, уни аёвсиз танқид қилади, уни меҳнатдан бўйин товлаганлар қаторига қўшади, олижанобликнинг энг муҳим белгиси- ҳалол меҳнат билан кун кўришда эканлигини уқтиради:

Сен доғи чеккил бу тикан меҳнатин,

Тортмагил Ҳотами Тойи миннатин. [Ҳ.А. –Б.133]

¹ Ғаффоров Н. Алишер Навоий “Хамса”сида суфийлар тимсоли. Фил.фан.ном.автореф. – Т.:1999. – Б.21

² Ғанихўжаева Н. “Хамса” ҳикоятлари. – Т.: Фан, 1986. – Б.18.

Ҳикоят хотимасида адабий қаҳрамон ғояси (Ҳотам Тойининг ўтинчи чолни ўзидан юқори қўйиши) билан шоир ғояси бирлашади. Шу ғояга кўра, Ҳотамнинг саховати яхши, лекин Ҳотамга муҳтож бўлмай ўз меҳнати билан яшаш ундан ҳам яхшироқдир. Бу ҳикоятда шоир тамагирликни қоралаш баробарида меҳнатсеварлик ғоясини ҳам илгари суради.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг олтинчи мақолати одоб масалаларига бағишланган бўлиб, Навоий бу мақолатга *Нўширавон* билан боғлиқ ҳикоятни илова қилади. Ҳикоятда таъкидланишича, Нўширавон боғда ўз ёри билан учрашувда унга қўл узатаётганда кўзи наргис гулига тушади ва дарҳол қўлини тортади. Нўширавон таъбирича, кўринишидан инсон кўзини эслатувчи бу гул олдида ёрга қўл узатмоқлик – одобдан эмас. Бу ҳикоятида шоир адаблилик ва ҳаёни инсон учун зарурий фазилатлар сифатида эътироф этган бўлса, «Тарихи мулуки ажам» асаридаги Нўширавон – адолатпарвар шоҳ, дину диёнатдан бохабар донишманд сифатида намоён бўлади.¹

Адабиётшунос Н.Маллаевнинг таъкидлашича, бу сюжетни қадимги Шарқ ва Ғарб адабиётида жумладан, Тит Макк Плавтнинг «Хумча» асарида, XVI аср ўзбек ҳикоянависи Хожа ижодида учратиш мумкин².

«Тарихи мулуки ажам»да Нўширавон ҳақида яна бир ҳикоят бор.³ Шу мазмунда ҳикоят Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва мазкур асарнинг эркин таржимаси сифатида ёзилган Сайфи Саройининг «Гулистон бит-туркий» асарларида ҳам учрайди⁴. Иккала ижодкорда ҳам хулоса ва ечим бир хил: Маҳсулотнинг пулини тўлаб олиш лозим. Токи текинга олиш одат тусига кириб қишлоқ харобаликка юз тутмасин. Ундан сўрадилар: «Шу зиғирдай нарсдан қишлоққа қандай зарар етади? Нўширавон жавоб қилди: зулмнинг асоси оз эди. Ҳар ким оз-оздан қўшиб у ҳозирги даражага етди».

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Тарихи мулуки ажам. ТАТ. Ўн жилдлик. Саккизинчи жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.633.

² Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б.213.

³ Алишер Навоий. Тарихи мулуки ажам. ТАТ. Ўн жилдлик. Саккизинчи жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.634.

⁴ Қаранг: Саъдий. Гулистон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2014 – Б.42; С.Саройи. Гулистон бит-туркий // Уч булбул гулшани. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 1986. – Б.192.

Навоий қаламига мансуб Нўширавон ҳақидаги ҳикоятда Шайх Саъдийга муштараклик мавжуд. Бироқ Навоий ҳикоятининг хулосавий якуни бирмунча мукамал. Саъдий зулмнинг кўпайиши борасида умумий фикрлар билан чегараланса, бу жиҳат Навоийда асослироқ ифода топади: Оз миқдордаги нарса учун шоҳнинг ёмон одатни русум қилиши ажабланарли. Зеро, «Бадномлик ани бунёд қилганга борур». Мазкур фикрдан китобхон сергак тортади, хатти-ҳаракатларини синтез қилади, зулмкорликдан тийилади. Бундан ташқари, Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон»ининг бошқа ўринларида ҳам Нўширавони одил ва у билан боғлиқ воқеалар қаламга олинган. Булар «Нўширавон ва унинг вазири Бузуржмехр ҳақидаги» ва «Бўстон»нинг биринчи бобида «Нўширавоннинг вафоти олдида Хурмузга васияти» сингари насрий ва шеърий лавҳалардир¹.

Адабиётшунос олима Н.Ғанихўжаеванинг фикрича, «Навоийнинг адолат ҳақидаги фикрлари кўпроқ Низомий ва Саъдийнинг фикрларига ёндош. Шунинг учун Навоийнинг адолат мавзуидаги фикрларининг баъзилари Низомий, Саъдийнинг адолат мавзуидаги ҳикоятларига анча ўхшаш»². Дарҳақиқат, Низомий Ганжавий «Хамса»сининг илк достони «Махзан ул-асрор»да ҳам Нўширавон билан боғлиқ ҳикоятга ўрин берган. Мазкур ҳикоят мавзу ва ғоявий жиҳатдан юқоридагилардан батамом фарқ қилади.³ Олима Н.Ғанихўжаева таъкидлаган ҳикоятлардаги муштараклик иккала ижодкорнинг Нўширавон ҳақидаги ҳикоятларида сезилмайди. Бироқ, «Ҳайрат ул-аброр»нинг ўн тўққизинчи мақолатига илова қилинган «Шоҳ Баҳром ҳақидаги» ҳикоят сюжети Низомийнинг «Нўширавон ва унинг вазири ҳақидаги» ҳикоятга мавзу ва ғоя жиҳатидан ҳамоҳангдир. Иккала ҳикоятда ҳам муштараклик мавжуд. Бироқ ҳикоятлардаги унсурлар айнан бир хил эмас. Низомийда ҳикоятнинг асосий қаҳрамонлари Нўширавон, унинг вазири

¹ Қаранг: Саъдий. Гулистон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2014. – Б.54; Саъдий. Бўстон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2014. – Б.148.

² Н.Ғанихўжаева. "Хамса"даги айрим ҳикоятлар ҳақида // Алишер Навоий "Хамса"си. Тадқиқотлар. –Т.: Фан, 1986. – Б.102.

³ Қаранг: Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор. – Т.: CHASHMA PRINT. 2013. – Б.88. (Аслиятдан Олимжон Бўриев таржимаси)

ва икки бойқуш бўлса, бу ҳолат Навоийда бироз ўзгача. Навоий ўз ҳикоятида шоҳ Баҳром ва камбағал деҳқон образларига мурожаат қилади. Ўша даврдаги кишлоқларнинг фожиали кўриниши ва деҳқоннинг шоҳга айтган ҳаққоний, дадил сўзлари орқали Навоийнинг психологик тасвир устаси эканлигини кўриш мумкин. Мазкур ҳикоятда икки образ: бир томонда қудратли подшоҳ Баҳром, иккинчи томонда зулм исканжасида эзилган, оғир аҳволдаги ростгўй чол қарама-қарши қўйилади.

Хаста кўнгул овломоз этмай ҳавас,

Шева анга даштда ов эрди бас. [Ҳ.А. –Б.276]

Шу байтда Навоий «ов» сўзини турли маънода ишлатиб, одил ва оқил подшоҳнинг асосий вазифаси – хаста кўнгулларнинг мушкулларини ҳал этиб, севинтириш эканлигига урғу беради.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг ўнинчи мақолатида ёлғончиликнинг фожеали якунини китобхонга теранроқ англатиш учун дostonга *Шер ва дуррож* масали киритилади. Дуррож дўстликнинг шартларига содиқ қолмади: дўстини алдади, унинг сўзларига қулоқ осмади. Ҳаётининг энг мушкул нуқтаси – овчининг тузоғига тушганида «ҳамдаму ҳамрози» шернинг ёрдамга етиб келмаслиги ва ҳаётининг фожеа билан ниҳоя топишига сабабчи қилиб дуррож шахсиятидаги эгрилик, хусусан, ёлғончилик илллати кўрсатилади. Навоий айтмоқчи, ёлғончининг халқ орасидаги аҳволи ачинарли. У шоҳми, гадоми бундан қатъий назар, жамиятда бир бора ёлғон сўзи билан танилган бўлса, унинг рост гапига ҳам ҳеч ким ишонмайди:

Кимсага ёлгончи дебон қолса от,

Бу от ила чорласалар ўзу ёт,

Сидқ хитоби яна ёнмас анга,

Чин деса ҳам, халқ ишонмас анга. [Ҳ.А. –Б.182]

Навоий «Ҳайрат ул-аброр»ни ёзишда, ҳар бир мақолатга мавзу ва образ танлашда кенг аудитория истагини бирдек инобатга олгани аниқ. Шу мақсадда, ўнинчи мақолатга «қиссадан ҳисса» тарзида ҳикоят эмас, балки ибратли масал танлагани характерли. Бу билан шоир:

биринчидан, мажозий тимсолнинг таъсир кучи оддий образнинг таъсир кучидан бир неча бор устунлигини кўзда тутди.

иккинчидан, тўғрилиқ фазилати инсон шахсиятида болалик чоғларидаёқ шакллантирилиши лозимлиги, улғайгандан кейин ҳар қанча таъсир кучи билан ҳам шахс бу хусусиятни ўзида тўла акс эттиролмаслиги мумкинлигини инобатга олган ҳолда бу мақолат китобхонлари сифатида айнан болалар, ёшлар аудиториясини танлади. Ёш китобхон учун анъанавий ҳикоятдан кўра, масалдаги мажозий қаҳрамонлар орқали мавзунинг очиб берилиши ҳам қизиқарли, ҳам таъсирли эканлигини назарда тутди.

Достонда Ўн учинчи мақолатга илова қилинган ҳикоятнинг бош қаҳрамони сифатида **Айюб пайғамбар** номи тилга олинган. Баъзи тадқиқот ва манбаларда «Хайрат ул-аброр»даги Айюб образи пайғамбар эмас, балки муҳаддис Айюб бин Халаф Хазражий сифатида талқин қилинади. Бироқ шу ҳикоятнинг сўнгида Нуҳ умрини тиламаса ҳам, Айюб сабрини орзу қилишини таъкидлаган Навоийнинг ўз қарашлари ҳикоятдаги образ Айюб пайғамбар деган фикримизни тўла асослайди:

Бот бўлу бир жом ила еткур футуҳ,

Сабр эса Айюбча, йўқ умри Нуҳ. [Ҳ.А. –Б.214]

Маълумки, «Айюб — Қуръонда номи зикр этилган 25 пайғамбардан бири. Айюб номи ва қиссаси Таврот, Инжил ҳамда бошқа қадимий китобларда ҳам келтирилган. Айюб ҳар қандай мусибатларга, қийинчиликларга сабр-тоқат қилувчи, бардош берувчи инсон тимсоли сифатида танилган».¹ Ҳикоятда ҳам тоат-ибодатни қанда қилмайдиган, марҳаматли образ сифатида гавдаланади. Уйига ўғри кирганини кўра туриб, ибодатини бузмаган, сабр қилган, сўнг ўғрига мурувват кўрсатиб, унинг жисму жонини тавба ўтида хасдай ёққан пайғамбар Айюби Сабур (а.с.)

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. I том. – Т.: Ўзбек миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. – Б. 248.

хақида Навоий ўзининг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида ҳам маълумот бериб ўтади.¹

Манбаларда ёзилишича, «Айюб пайғамбар қадимдан сабр-тоқат бобида машҳури жаҳон бўлиб, бу фазилати зарбулмасалга айланиб кетган. Зеро, у шайтоннинг ҳасадига жавобан Аллоҳнинг юборган барча мусибат ва дардларига бардош берган, шикоят қилмаган».² Кўпгина олимлар Айюб пайғамбарнинг авлодлари, Аллоҳ томонидан турли синовларга дучор этилгани, барча қийинчиликларни ўз бардоши билан енгиб ўтганини Қуръони карим суралари ҳамда қатор диний ва илмий адабиётларга таяниб далиллайди.

«Баъзи тарихчилар Айюбнинг синов муддати уч йил, баъзилар эса етти йилу бир неча ой бўлган, деб тахмин қиладилар.

Иккинчидан, бутун мол-дунёлари йўқ бўлди. Буни кўрган эътиқоди паст ва имонсиз кишилар Айюб (а.с.)нинг устиларидан кулишиб: Агар у пайғамбар бўлса, бундай дардларга мубтало бўлмас ва бойлигидан ажралмас эди», - дейишди ва ундан бутунлай юз ўгириб кетишди. Ҳолбуки, Айюб (с.а.) Аллоҳнинг суюкли пайғамбари эдилар».³

«Ҳайрат ул-аброр»да қўл ростлиги, қўл тўғрилиги тушунчаси мавжуд бўлиб, Навоий мазкур иборани ҳуснихат эгалари ҳамда кундалик турмушида ҳалол меҳнат қилишга одатланган инсонлар таърифида қўллайди. Хусусан, шоир *«Ростқалам халқ эрурлар салим»* дейиши баробарида хатни тўғри ёзадиган инсонларга *«Тенгри насиб айлаб анга шодлиқ»* дея муборак тилакларни изҳор этади.

Шоир наздидаги эгри қўл соҳиби икки хил маъно касб этади:

1) хатни эгри ёзувчилар, ёлгонни бўрттирувчи котиблар тимсолида;

¹ Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. Ўн жилдлик. Сакизинчи жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.558.

² Абдулазиз Мансур. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. – Тошкент, 2001. – Б.329.

³ Раҳматуллоҳ қори Обидов. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир. (Қуръони каримда пайғамбарлар сиймоси). Биринчи китоб. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2005. – Б.76.

Навоий наздича, Эгри хат соҳибининг ўзини ҳам тўғриликка одатланган дейиш душвор: «*Эгри дурур хатки, эмас мустақим*».

2) ўғри-каззоблар тимсолида. Шоирнинг мазкур фикрлари дostonдаги Марҳаматли Айюб ва ўғри ҳикоятининг моҳиятини тўла-тўқис англаш учун жуда муҳим. Ҳикоятдаги Айюб характерининг ҳар жиҳатдан очилишида ўғри персонажининг ўрни бекиёс. Қадимдан халқимизда ўғри кишиларга нисбатан «қўли эгри» ибораси ишлатилиб, халқнинг уларга нафрати бисёр бўлган. Шунингдек, «Ўғри қўли кесилмагунча, ўғрилигини қўймас»¹ мақолида халқда бирор шахс ўғрилик қилганида унга қўлини кесиб ташлаш орқали жазо берилганига ишора бор. Шу анъанани Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг ўнинчи мақолатида ҳам тилга олади:

Бўлса илик эгрилик ичра самар,

Эл ани кесмакда туз этгай магар. [Ҳ.А. –Б.177]

Бир ўринда ўғрига «қўлини кесиш» орқали бериладиган жазони лойиқ кўрган шоир бошқа ўринда афв этиш, гуноҳларидан ўтиш орқали ҳам унинг зимистон қалбини маърифат ёғдуси ила равшан қилиш мумкинлигини назарда тутди ва бундай юксак вазифани марҳаматли Айюб зиммасига юклайди. Шоир эътирофича, аслида ўғри ҳам жамиятнинг аъзоси. Узоқ йиллар давомида халққа маънавий мададкор бўлиб келган Навоий ўғрига ҳар доим қаттиқ жазони лойиқ кўриши мумкин эмас эди. Ўғрини кечири билиш ҳам ўғри шахсиятидаги мудраб ётган тўғрилиқ хислатларини уйғотиши, уни ростлик водийсига муяссар айлаши мумкин. Буни яхши англаган шоир мазкур қарашларининг ифодаси сифатида дostonга «Марҳаматли Айюбнинг безори ўғри эгрилигини тузатгани....» ҳақидаги ҳикоятни киритади. Ҳикоятда мукамал сюжет бор. «Беҳад улуғ юк» билан «кичик тешук»ка сиғмаган «кисабури нақбзан»га уйининг эшигини очиб йўл кўрсатган Айюб қилмиши қаро ўғрининг ҳолини забун, қаддини нигун айлади. Ўғри қилмишидан минг пушаймонлар ила Айюбнинг табаррук оёғига бошини қўйди, хижолат ўти вужудини хас каби ўртади ва тавба қилди. Бу ўринда Навоий тасаввуфда

¹ Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент, 2005. – Б.50.

соликнинг руҳий-маънавий камолот босқичларидан биринчиси *тавба* эканлигига алоҳида эътибор қаратган. Ўғрининг йиғлаб, тавба қилиши, Айюбга мурид бўлиши ҳикоят ғоясига тасаввуфий тус беради. Айюбнинг гўзал муомаласи билан ўғри *тавба* мақомига етади ва нафсини жиловлайди, ҳақ йўлга киради. Тасаввуфда тавбанинг моҳияти «*куфрдан қайтиш, замима ахлоқдан ҳамида ахлоққа қайтиш, ўз нуқсонларини кўра билиш, қабих ишлар, қабих феъл ва қабих фикрдан қайтиш*»¹ сингари изоҳланар экан, ўғри қалбидаги шу сингари жараёнларнинг кечуви ва унинг тўғри йўлга муяссар бўлмоғида Навоий Айюб пайғамбарнинг оқилона тадбирини ҳикоятга асосий туртки сифатида олиб киради ва бунинг натижасида ўғри қалби нурафшонлик сари юз тутганига алоҳида урғу беради:

Комил анга берди чу бу парвариш,

Айлади бир авф била мунча иш. [Ҳ.А. –Б.214]

Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» достонида халқ орасида сабр-тоқат тимсоли сифатида танилган Айюб пайғамбар характериға кечиримлилиқ хислатини ҳам қўшадики, бу орқали адабиётдаги Айюб пайғамбар образи ғоявий-бадий жиҳатдан мукамаллик касб этганини, шунингдек, бу жиҳат шоирнинг новаторлиғи ва бадий маҳоратидан ҳам дарак беришини алоҳида эътироф этиш лозим.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг ўн саккизинчи мақолатига ўткир сюжетли ҳикоят илова қилинади. Бу ҳикоятда «Чин марғзори мушқин ғизолининг шершикорлиғи...» сарлавҳаси остида «Минг бир кеча» эртаклари руҳидаги бир воқеа тасвирланади. Шоҳ қизининг ҳусн-жамолини бир кўрган ошиқларни ўлимга ҳукм этиб, деворга қўшиб, суватади. Бу қадар жаллодликка қарамай, бир вафодор ошиқ маъшуқаси уни ўлдираётганига хурсандлигини билдириб, харобада ётади. Мазкур эртак-ҳикоятда сирли маънолар, халқ ижоди – эртакка хос сюжет, ишқий мавзунинг янги қирралари, ҳақиқат ва мажозга алоқадор ғоя, золим хоннинг ошиқ

¹ Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: MOVAROUNNAHR- O'ZBEKISTON, 2009. – Б. 27.

вафодорлигидан, садоқатидан, ўлимга хурсандлигидан таъсирланиши, бадийлик ва ғоявийликнинг барча унсурлари мавжуд.

Ҳикоят воқеалари, конфликт, тўқнашувлар характерлар мантиғига мувофиқ ривожланади. Хон ва унинг соҳибжамол қизи характеридаги кибру ҳаво, ёвузлик сюжетни ҳаракатга келтиради. Ҳақ таоло Чин гўзали, нозанинига хусн-жамол берган, қиз ва отаси – хон ана шу Худо берган неъматни халқ, фуқаролар кўришини истамайди. Бу характерга хос салбий фожиаларни келтириб чиқаради. Мазкур ҳикоятда тафаккур эмас, таҳайюр, аброрлар вафоси, садоқати – жоҳилларга, қотилларга ҳам ижобий таъсир қилиши реал ҳаётда учрамаса-да, бадий асарда, эртақда бўлиши мумкин. Шоирнинг мақсади, ғояси шунга имкон беради.

Эртақ-ҳикоят ғояси – агар хусн-жамол инсоний фазилатлар билан кўшилмаса, халқ бошига қайғу, кулфатлар, ҳалокатлар келтириши поэтик мукамал ифода топган.

Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг сўнгги *йигирманчи мақолати* таркибида бўлган ҳикоятда Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг кибор асҳобларидан Хожа Муҳаммад Порсо ўғли Абу Наср билан бирга ҳаж зиёратига боргани тасвирланади. Унда айтилишича, ҳаж маросимлари адо этилиб, халқ тарқалаётган вақтда Хожа Муҳаммад Порсодан «Сизнинг дуоларингиз мустажоб бўлишини эшитганмиз, бизнинг тилакларимиз ижобат бўлиши учун дуо қилинг», деб илтимос қилишади. Хожа Муҳаммад Порсо: «Мен йўл машаққатларини тортиб келдим, ўғлим фақат Ҳақни ўйлаб, йўл заҳматларидан ҳузур топди. Мен ўз устозимдан берухсат дуо қила олмайман. Ўғлимнинг устози мен бўлганим учун унга сизларни дуо қилишига рухсат бераман», дейди. Ўғил Абу Наср дуо қилди ва охирида Ҳақ таолодан «Отамнинг шу дуога «Омин!» дегани ҳурматига бу дуойимни ижобат этгин», дейди. Бу сўзлар барчага кучли таъсир кўрсатади. Ҳикоятдаги бу образлар реал тарихий шахслар бўлиб, Хожа Муҳаммад Порсо «Қудсия» ва «Фасл ул-хитоб» асарларида нақшбандия тариқати тамойиллари ҳақида маълумотлар

берган. «Хайрат ул-аброр»да келтирилган воқеа «Насойим ул-муҳаббат»да ҳам баён қилинган.

Ота ва фарзанд муносабати хусусидаги мазкур ҳикоятнинг дostonга киритилиши бесабаб эмас. Дostonга якун ясайдиган йигирманчи мақолатда Навоий шахзода Бадиуззамонга насиҳатлар қилади. Шахзода Бадиуззамон ва Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги ота ҳамда фарзандлик муносабатлари доимий муросасиз бўлиб, уни яхшилашнинг кўп улуши Навоий зиммасида эди. «Хайрат ул аброр»даги Хожа Муҳаммад Порсо ҳамда унинг ўғли Абу Наср Порсо ҳақидаги ҳикоятнинг шахзода Бадиуззамонга насиҳат қилинган мақолатга илова қилиниши Ҳусайн Бойқаро ва шахзода ўртасидаги ота ва фарзандлик муносабатларининг яхшиланиши йўлидаги муҳим қадамдир.

Дostonда сюжетдан ташқари қуйидаги композицион жиҳатлар мавжуд:

- *Бадиий қолиплаш.*
- *Лирик чекиниш;*
- *Киритма воқеа ёки образ;*

«Хайрат ул-аброр» дostonи яхлит ҳолда бадиий қолиплаш асосига қурилган. Чунки бу дostonда келтирилган масала ва ҳикоятлар кейинги дostonлар учун ўзак, асос ҳисобланади. «Хамса» яхлит композицион етук асар бўлиб, унинг илк дostonи «Хайрат ул-аброр»даги бир қатор ҳикоятлар кейинги дostonлардаги сюжетлар учун бадиий қолиплаш вазифасини бажаради.

Лирик чекиниш воқеалар ривожига дахлдор бўлмаган унсур сифатида «Хайрат ул-аброр»да ҳар бир боб сўнгида шоирнинг Тангрига, соқийга, ўзига мурожаатида кўзга ташланади. Боблар сўнгида масалани хотималаш, асослаш ва ўз нуқтаи назарини ифодалаш мақсадида лирик чекинишга мурожаат қилинади:

Тебра Навоию наво демагил,

Ҳарне эмас бўлса, раво, демагил.

Савтунг эрур боштин-аёқ ҳарза, қўп!

Бошларига эрул, аёғларин ўп! [Ҳ.А. –Б.56]

Лирик чекинишларда шоирнинг ўзига бўлган ўткир даъват, кучли мурожаатларда масалага Навоийнинг муносабати аниқланади ва шу орқали китобхонга эстетик таъсир кўрсатилади. Соқийга мурожаатларда даъват, чақириқ оҳангларида ташқари илтимос, ўтинч маънолари ҳам уйғунлашади:

Соқий, етубдур яна жисмимга тоб,

Юзума ур, бода суйидин гулоб. [Ҳ.А. –Б.70]

Лирик чекинишларнинг баъзиларида муножотлар руҳи, Тангрига умидворлик оҳанглари устунлик қилади:

Ё Раб, ўшул тухфани охир нафас,

Айла Навоий ила ҳамроҳу бас. [Ҳ.А. –Б.94]

Соқийга мурожаатлар ҳам зимдан Аллоҳга мурожаатдир. Бу каби лирик чекинишларда ҳам шоирнинг мақсади, маълум масала юзасидан фикри ва муносабати аёнлашади. Лирик чекинишлар мақолат сўнгида эмас, унга илова қилинган ва мақолат ғоясини тугал якунлайдиган ҳикоятлар сўнгида келади ва ҳикоятда илгари сурилган масала, кўтарилган муаммога шоир муносабатини кўрсатади. Соқий(Тангри)га мурожаат шоирнинг ўзига мурожаатидан кўпроқ учраб, одатда ҳар икки ҳолатда ҳам муаллиф позицияси аёнлашади:

Соқий, илик тут, гунаҳим афв этиб,

Ким чиқадур жоним огизга этиб. [Ҳ.А. –Б.214]

Бу лирик чекинишларда дostonнинг моҳиятидан келиб чиқиб, тасаввуфий руҳ устунлик қилади.

Соқий, адаб шартини омода тут,

Оллима тўққуз юкуниб бода тут. [Ҳ.А. –Б.143]

Киритма воқеа ёки образ. «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги ҳикоят ва образларни «Махзан ул-асрор», «Матлаъ ул-анвор», «Тухфат ул-аҳрор» асарларидаги ҳикоят ва образлар тизими билан солиштирилса, Навоий илк достонида устозлари асарларида учрамайдиган қатор ҳикоят ва образларнинг ҳамсачилик анъанасига янгилик сифатида киритилганига гувоҳ бўламиз. Ганжавий, Деҳлавий, Жомий илк дostonларида Навоийда учрайдиган бир

катор образлар мавжуд эмас. Буларга Боязид Бистомий, Робиаи Адвия, Абдуллоҳ Ансорий, Ҳотами Тойи, Шайх Ироқий, Имом Фахр Розий, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ, Шайх Сухравардий, Ёкут, Айюб пайғамбар, Искандар, Исроилийи Ринд, Абдуллоҳ Муборак, Зайнул-обидин, Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Абу Наср Порсо.

«Ҳайрат ул-аброр» ҳикоятлари ҳам ўз даври ижтимоий ҳаёт руҳи билан йўғрилган. Хусусан, Бадиуззамон Мирзога бағишланган йигирманчи мақолат ва унинг таркибидаги Хожа Муҳаммад Порсо ва унинг ўғли Абу Наср ҳақидаги ҳикоят сюжети бошқа салафлари дostonларида учрамайди.

II БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

1. «Ҳайрат ул-аброр»нинг жанрий хусусиятлари ўзига хос. Унда эпик тасвир эмас, фалсафий талқин устунлик қилади, таъриф ва тавсиф етакчи ҳисобланади. Сюжет ва воқеалар баёни ўрнига шоирнинг фикру қарашлари ўз ифодасини топган. Дostonда ҳар бир бобнинг, мақолат ва ҳикоятларнинг мустақил сюжетлари мавжуд. Илк дostonда илгари сурилган ғоялар жуда юксак ва улугвор бўлгани сабабли кейинги дostonларда кенг қўламли сюжетларни ва характерларни вужудга келтиради.

2. Дostonнинг образлар аудиторияси ниҳоятда кенг. Унда бир-бирига ўхшамаган, жамиятнинг турли ижтимоий табақа вакилларига мансуб кўплаб образлар мавжуд. Пайғамбарлар, тариқат пирлари, машҳур суфийлар, тарихий ва афсонавий ҳукмдорлар, жамиятдаги оддий инсонлар, шунингдек, жониворлар образи шулар жумласидандир. «Ҳайрат ул-аброр»нинг жанрий хусусиятлари унда бир-бирини такрорламайдиган юзлаб образларнинг олиб кирилишига сабаб бўлган. «Ҳайрат ул-аброр»нинг бош қаҳрамони Навоийнинг ўзи, яъни Навоий фикру қарашлари дostonни боғлаб, бирлаштириб, бошқариб, ўзаро алоқага киргизиб туради, барча мақолат ва ҳикоятлар муаллиф шахси билан боғланади.

3. Навоий «Ҳайрат ул-аброр» дostonининг марказида инсон ва унинг кўнгли туради. Шоирнинг *комил инсон, идеал жамият* ва *одил ҳукмдор* ҳақидаги қарашлари дoston бўйлаб сочилиб кетган ва бу жиҳат дoston

муқаддимасидан хотимасигача ҳар бир бобнинг моҳиятида ўз аксини топади. Бу ғоялар бир-бирини тўлдириб, бир-бирига боғлиқ ҳолда ривожланади.

4. Достон мураккаб композициявий қурилишга эга. Достоннинг умумий, яхлит композициясидан ташқари, ҳар бир мақолат ва ҳикоятнинг ҳам ўз композицияси мавжуд. Достон мақолатлари ва уларга илова қилинган ҳикоятлар композицион жиҳатдан мустақил бўлса-да, ғоявий-бадий жиҳатдан бир бутун қисмни ташкил этади. Мақолатнинг ғоявий-бадий вазифаси маълум масала моҳиятига муаллиф нуқтаи назаридан баҳо бериш ҳисобланса; ҳикоят шу масалани далиллаш, масалани бадий образларда талқин этиш ва «Ҳамса»нинг кейинги достонлари учун муқаддима функциясини бажаради. Достон ҳикоятлари мазмун-моҳият ва образлари нуқтаи назаридан салафлари илк достонлари ҳикоятларидан буткул фарқ қилади. Навоий ҳикоятларида панднома-дидактик хусусиятдан ташқари, маърифий-ирфоний руҳ устуворлиги кузатилади, ғоялар талқинида инсон ва унинг кўнгли масаласига асосий эътибор қаратилган.

III БОБ. «ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР» ДОСТОНИ БАДИИЯТИ МАСАЛАЛАРИ

3.1. Достоннинг вазн ва қофия хусусиятлари

Адабиётшуносликда амалга оширилган қатор тадқиқотларда Алишер Навоий шеърӣ асарлари вазни масаласи хусусида муҳим қайдлар учрайди.¹

Навоӣ «Мезонул-авзон»да ражаз, рамал, мунсарих, музориъ, мужтасс ва сариъ баҳрларига мисоллар келтириб, сариъ баҳрининг 2 турини эътироф этади:

1) *Сариъи мусаддаси матвийи мавқуф*; (V V - | - V V - | - V ~)

2) *Сариъи мусаддаси матвийи макуф*. (V V - | - V V - | - V -)

Сариъ турли аслий рукнлар ва уларнинг тармоқларидан ҳосил қилинган баҳрлар сирасига киради. Шайх Аҳмад Тарозӣ «Фунун ул-балоға»да ўттиз икки баҳрни санаб ўтади ва сариъ баҳрига ҳам тўхталиб, унинг

мус-тафъ-и-лун/ мус-тафъ-и-лун/ мафъ-у-ло-ту

- - v - / - - v - / - - - v кўринишидаги вазнини қайд этиб ўтади.²

Аҳмад Тарозӣ келтирган мазкур вазн сариъ баҳрининг солим шакли бўлиб, адабиётшунос Д.Юсупова сариънинг солим шакли туркий адабиётда учрамаслигини, шеърятимиздан унинг фақат сариъи мусаддаси матвийи макшуф ва сариъи мусаддаси матвийи мавқуф шаклларидаан фойдаланилганини таъкидлайди.³ Шунингдек, Ҳаким Саной «Ҳадойиқ ул-ҳақойиқ» достонини ҳафиф баҳрида, унинг ижодий таъсирида бўлган Низомӣ эса «Махзан ул-асрор» достонини сариъ баҳрида ёзганлигини ва бу баҳр Алишер Навоӣга ҳам маъқул келганини айтади.⁴ Абу Абдуллоҳ

¹ Фитрат. Аруз ҳақида. Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1997; Мирзаев С. Навоӣ арузи. Фил.фан.ном.дисс. – Т., 1946; Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Т.: Фан, 1972; Шу муаллиф. Навоӣнинг бадий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979; Аъзамов А. Аруз: Алишер Навоӣ ва Заҳриддин Муҳаммад Бобур сабоқлари. – Т.: А.Навоӣ номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006; Ҳожиаҳмедов А. Навоӣ арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006; Юсупова Д. А.Навоӣ «Хамса»сида мазмун ва ритмнинг бадий уйғунлиги. Филол.фан.ном.дисс. – Т., 2008. Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Т.: Академнашр, 2020.

² А.Тарозӣ «Фунун ул-балоға» // Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 2003 йил, 1-сон. – Б.70

³ Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. – Т.: Академнашр, 2020. – Б.141-142.

⁴ Юсупова Д. А.Навоӣ «Хамса»сида мазмун ва ритмнинг бадий уйғунлиги. Фил.фан.ном.дисс. – Т. 2008. – Б 22-34.

Хоразмий «Мафотих ул-улум» асарида баҳр тушунчасига таъриф бериб, баҳрнинг тўққизинчи тури сифатида сариъни келтиради ва бу баҳрнинг етти хил вариантыни санаб ўтади.¹

И.Стеблеванинг ёзишича, классик поэзияда «вазн конкрет шеърнинг асосий ғояси билан боғлиқ бўлган ва шунинг учун шоирлар томонидан махсус танлаб олинган».² Чиндан ҳам, асарнинг китобхон меҳрини қозонишида, унда олға сурилган ғояларни маҳорат билан ифодалаш, асарга мос келувчи вазн танлаш, асарнинг бошидан охиригача бир маромдаги мусикий силсилани яратиш муҳим саналади. Сариъ баҳри рукнлари равон ва оҳангдор, беҳад бой маъноларни ифодалашга имкон бергани учун Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр»ни сариъ баҳрининг ҳар икки вазнида ёзди. Шоир дoston учун бу баҳрни бежизга танламаган. Биринчидан, бу – анъана талаби эди. Навоийгача бўлган барча «Хамса»ларнинг илк дostonлари - Низомий Ганжавийнинг «Махзан ул-асрор», Хусрав Деҳлавийнинг «Матлаъ ул-анвор», Абдурахмон Жомийнинг «Тухфат ул-аҳрор» асарлари сариъ баҳрида ёзилган ва Навоий ҳам анъанага риоя этмоқни жоиз деб билган. Иккинчидан, дoston учун танлаган бу анъанавий баҳр асарнинг ғоявий руҳига мос тушган, равон, енгил услуби асар моҳиятини китобхонга етказиб бериш учун қулайдир.

Муаллифга дostonда фалсафий мушоҳадалар, панд-насихат тарзидаги фикрлар, мураккаб ўй ва қарашларни ифодалашда бу баҳр жуда қўл келган. Соддалик, тушунарлилик, равонлик муаллиф дунёқарашини теран ифода этишдан ташқари, китобхонга бадий-эстетик жиҳатдан ҳам кучли таъсир кўрсатади. Сариъ баҳрининг яна бир афзал тарафи – бениҳоя теран маъноли сўз ва иборалардан қофия ясашга имкон беришидир.

«Ҳайрат ул-аброр»да сариъи мусаддаси матвийи мавқуфда ёзилган байтлар сариъи мусаддаси матвийи макшуфда ёзилган байтлардан камроқ учрайди. Одатда мисра сўнгида чўзиқ унли, қатор ундош билан тугаган

¹ А.Хоразмий “Мафотих ул-улум”// Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талкинида. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2008. – Б.176-179.

² Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М.: Наука, 1993. – С.131.

сўзлар ёки ёпиқ бўғин таркибида чўзиқ о, ў унлилари келса, сариънинг шу баҳри ҳосил қилинган:

Қил-ди чу Ад-ҳам ха-ла-фи тар-ки жох

- V V - | - V V - | - V ~

То-жи фа-но бо-ши-ға қўй-ди И-лоҳ

- V V - | - V V - | - V ~

Муф-та-и-лун|муф-та-и-лун|фо-и-лон [Ҳ.А. –Б.102]

Мазкур байтда биринчи ва иккинчи мисралардаги биринчи, иккинчи рукнлар *муфтаилун*, биринчи ва иккинчи мисранинг сўнгги рукнлари *фоилон*дан ҳосил қилинган. Қисқа унлилар билан тугаган очик бўғинлар қисқа ҳижо, чўзиқ унли – о билан тугаган ҳамда ёпиқ бўғинлар чўзиқ ҳижо ҳосил қилган.

Қуйидаги байтнинг қатор жиҳатларига эътибор қаратиш лозим.

Де-ма йи-лон|аж-да-ре-рур|ганжсанж

- V V - | - V V - | - V ~

Муз-ма-ра-нинг |жав-фи-да юз|тур-фа ганж

- V V - | - V V - | - V ~ [Ҳ.А. –Б.195]

Бунда биринчи мисрада васл ҳодисаси кузатилади. «Васл – (арабча-»уланиш») аруз тизими асосида яратилган шеърый асарларни ифодали ўқиш жараёнида вазн талаби билан айрим ёпиқ ҳижолар охиридаги ундошни ундан кейин турган ҳамда унли билан бошланган ҳижога қўшиб талаффуз этиш»¹. Бу ҳодиса биринчи мисрада *аждар* ва *эрур*, иккинчи мисрада *музмар* ва *анинг* сўзларида кузатилади. Арузда мусиқийлик, ритмик кетма-кетлик мавжуд бўлиб, бир сўз иккинчи бир сўзга уланган ҳолда талаффуз қилинади. Бунда аж-дар ва муз-мар сўзларининг иккинчи бўғини одатда чўзиқ ҳижо сифатида олиниши керак. Лекин бу сўзлардан кейин келган *эрур* ва *анинг* сўзлари *аждар* ва *музмар* сўзларининг сўнгги товуши билан васлни юзага келтиради. *Аж-да-ре-рур*, *муз-ма-ра-нинг* сингари. Бу вазн талаби нуқтаи назаридан ҳам, талаффуз меъёрларига ҳам тўла мос келади. Бироқ бу жиҳатга

¹ Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б.44

эътибор қаратилмаса, яъни васл ҳодисаси ҳосил қилинмаса, баҳрда рукн тақтеъларида мос келмаслик кузатилади. *Аж-да-ре-рур* биринчи мисрадаги иккинчи рукни, *муз-ма-ра-нинг* иккинчи мисрада биринчи рукни ҳосил қилган ва ҳар иккаласи *муфтаилун* афойилини шакллантирган:

Аж-да-ре-рур	Муз-ма-ра-нинг
- V V -	- V V -
Муф-та-и-лун	Муф-та-и-лун

Бироқ васл ҳодисаси эътибордан четда қолдирилса, қуйидагича ҳолат кўзга ташланади:

Аж-дар э-рур	Муз-мар а-нинг
- - V -	- - V -

Кўриниб турибди-ки, бу афойил сарийь рукнлари орасида учрамайди.

Кейинги жиҳат, биринчи мисранинг сўнгги рукнида келган *ганжсанж* сўзи билан боғлиқ. Сўзнинг *ганж* қисмида қатор ундош мавжуд ва одатда қатор ундошли сўзлар ўта чўзиқ ҳижо сифатида олинади ва мисранинг энг охирида эмас, бош ва ўрта қисмида келса, бир чўзиқ ва бир қисқа ҳижо билан белгиланади. Баъзан бундай сўзларнинг охирига қисқа *и* товушини қўшган ҳолда бир чўзиқ ва бир қисқа билан ифодалаб, иккита белги билан олишимиз мумкин – V.¹ *Ганж* сўзи шунинг учун бир чўзиқ «–» ва бир қисқа «V» ҳижо билан берилган. Агар шундай сўз мисранинг энг сўнгги қисмида қофия ёки радифнинг сўнгги ҳижоси сифатида келса, уни ўта чўзиқ «~» белгиси билан берамиз. *Санж* сўзида шу ҳодиса кузатилган.

Сарийь баҳрида чўзиқ ва қисқа ҳижоларнинг мисрада деярли тенг миқдорда келиши ўзбек тили ва талаффуз меъёрлари учун ҳам жуда қулай ҳисобланади.

Бер-ди фа-но е-ли-га мул-ку ҳа-шам
- V V - - V V - - V -
Бо-ди-я-нинг қатъ-и-ға қўй-ди қа-дам
- V V - - V V - - V - [Ҳ.А. –Б.102]

¹ Қаранг: Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтикага кириш. -Т.: Академнашр, 200. – Б.18.

Муф-та-и-лун|муф-та-и-лун|фо-и-лун

Сариъи мусаддаси матвийи макушф

ёки

Бўл-ди му-сал-ло-ни со-либ саж-да-соз

- V V - | - V V - | - V ~

Ҳар қа-дам ай-лаб и-ки ракъ-ат на-моз

- V V - | - V V - | - V ~

Муф-та-и-лун |муф-та-и-лун|фо-и-лон [Ҳ.А. –Б.102]

Сариъи мусаддаси матвийи мавкуф

Назариётчи олим А.Ҳожиаҳмедов фикрича, «Навоий «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги ҳаёт ва инсоннинг ундаги ўрни, ҳукмдор ва халқ муносабатлари, юксак инсоний фазилатларнинг инсон маънавий камолотидаги аҳамияти, тарбия ва унинг баркамол инсонни камол топтиришдаги роли сингари умумбашарий ғоялар, ҳаётий ҳикояларни бадиий ифодада бу вазнларнинг оҳанг имкониятларидан моҳирлик билан фойдаланган».¹ Дарҳақиқат, вазминлик, сокинлик, бир маромдаги оҳанг ва муסיкийлик сариъда ёзилган байтларнинг моҳиятини теран мушоҳада этиш, чуқур англаш ва таҳлил этишга имкон туғдиради, дидактик руҳни кучайтиради, таъсир имкониятларини кенгайтиради.

«Ҳайрат ул-аброр» маснавий (иккилик) йўлида ёзилган. Абдурауф Фитрат маснавийдан дostonлар, мактублар, асосан севги мактублари ёзилишида фойдаланилганини айтади.² Аҳмад Тарозий «Фунун ул-балоға» асарида маснавийнинг икки мисрадан иборат бўлишини, икки мисра ўзаро қoфияланган бўлиши лозимлигини ва асосан шеърӣ қиссалар маснавийда ёзилганини таъкидлаб ўтади.³ Тадқиқотларда маснавий Алишер Навоӣ даврига келиб эпик шеърӣятнинг асосӣ жанрига айлангани, маснавийда юз бераётган катта ижтимоӣ воқеаларни кенг кўламда ёритиш, у ёки бу

¹ Ҳожиаҳмедов А. Навоӣ арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006. – Б.207.

² Фитрат. Адабиёт қондалари // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талқинида. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б.141.

³ А.Тарозий. Фунун ул-балоға. Ўзбек тили ва адабиёти. 2002 йил, 1-сон. – Б. 84.

муаммони атрофлича ишланган сюжет ва образлар ёрдамида ҳал қила олиш имконияти кўплиги ҳақли таъкидланади.¹

Адабиётшунос Б.Тўхлиев маснавийнинг жанрий хусусиятлари ҳақидаги тўхталиб, бу жанрнинг тўрт муҳим жиҳатини эътироф этади: 1) *маснавий алоҳида, ўзига хос шеърий шакллардан бири*; 2) *маснавийдаги байт мисралари ўзаро қофиядош бўлади*; 3) *ҳар бир байт қофия нуқтаи назаридан мустақилдир*; 4) *маснавий ҳажм ва мавзу жиҳатидан чегараланган эмас*.² Олимнинг ушбу фикрларига тўла қўшилган ҳолда *эпик шеърятда маснавий – шеърий шаклдан адабий жанр даражасигача ўсиб чиққанлигини* қўшимча қилмоқчимиз.

Маснавийда ёзилган асарларда қофияланиш тарзи қатор ўзига хосликларга эга:

биринчидан, фикрий силсилани яратиш асносида байтма-байт турли қофияларни келтиришда бу жанрнинг қофия имкониятлари ижодкор учун қулай ҳисобланган;

иккинчидан, шеърий асарнинг ҳар байтида янги, такрорланмас, оригинал қофия келтира олиш ижодкорнинг маҳорати, истеъдоди ва бой ижодий тажрибасидан дарак берган.

Адабиётшунос Абдурауф Фитрат қофияга таъриф бериб, жумладан, шундай дейди: «Эл адабиётимизда қофия бошқачароқ бир йўсундадир: Ё маснавий йўсунда, ҳар ики мисраъда бир қофия келтирилган санарликларга бўлиниб, ҳар тўртликнинг 1-,2-,4-мисраъларда бир қофия қилиб, учинчи мисраъга айрича қофия берилган ё тўртликнинг 1- ва 2-мисраъларга бир қофия, 3-,4-мисраъларида бир қофия берилган».³ Фитрат адабиётимизда а-а, б-б, в-в... сингари маснавий усулида, тўртлик тарзида ёзилган шеърларнинг эса а-а-б-а ҳамда а-а-б-б тарзида қофияланиш тартиби мавжудлигини таъкидлайди. «Ҳайрат ул-аброр» маснавийда ёзилганлиги сабабли унинг

¹ Қаранг: О.Носиров, С.Жамолов, М.Зиёвиддинов. Ўзбек классик шеърятини жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – Б. 125.

² Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг бадиий маҳорати. – Тошкент, 2005. – Б.9

³ Фитрат. Адабиёт қоидалари // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талқинида. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б.315.

қофияланиши *а-а б-б в-в...* тарзида кечади. Маснавийнинг бу тарзда қофияланиши ижодкор учун жуда қулай ҳисобланган, ҳар байтда янги қофиялар келтирилиб, фикр далилига имкон яратилган.

Адабиётшуносликдаги қатор тадқиқотларда қофия илми, қофия ҳарфлари, қофия ҳаракатлари, қофия санъатлари чуқур ўрганилган ҳамда Алишер Навоий шеърияти мисолида тадқиқ этилган.¹

«Ҳайрат ул-аброр» юксак умуминсоний ғоялар ва маъноларга бойлиги сабабли дostonда қофиянинг жуда кўп турлари учрайди ва чуқур ижтимоий, фалсафий, ахлоқий, таълимий, маърифий маъноларни ифодалайди. Абдурахмон Жомий «Рисолаи қофия» асарида қофияга шундай таъриф беради: «Билғилки, қофия Ажам шоирлари одатича, байтлар охиридаги сўзларнинг такрорланиб келишидир, шу шарт биланки, талаффузда мустақил бўлмасин, балки мисранинг бир жузъи бўлсин. Баъзилар жумланинг охирини қофия дерлар, баъзилар эса равий ҳарфини қофия деб атарлар.² «Рисолаи қофия»да Жомий айтган, байтлар охирида такрорланиб келувчи сўзларнинг қофиялари *«талаффузда мустақил бўлмасин, балки мисранинг бир жузъи бўлсин»*.³ Дарҳақиқат, қофия байт маъносининг бир қисми бўлиши, байтда ифода топаётган масаланинг муҳим жиҳатларини ўзида акс эттириши лозим.

«Ҳайрат ул-аброр» достонида муаллиф қофияларнинг шаклий ва мазмуний мутаносиблигига алоҳида эътибор қаратади. Қофия сифатида танланган сўз ва иборалар шакл жиҳатидан етук ва жарангдор бўлишидан ташқари муайян воқеалар талқинида матнда ифодаланаётган маънонинг узви, муҳим қирраси бўлиб келишига эътибор қаратади.

¹ Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофия // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талқинида. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008; – Б.301-310; Сирус Б. Рифма в таджикской поэзии. - Сталинабад, 1953; Стеблева И.В. Рифма в тюркоязычной поэзии XI века // Советская тюркология. -Баку, 1971; Аҳмад Тарозий Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти санъати. – Т., 2002 йил, 3-сон. – Б.75-91; Мирзоева С. Ўзбек адабиётида қофия. Ўзбек тили ва адабиёти, №5. – Тошкент 1972; Рустамов А. Қофия нима? – Т.: Фан, 1976; Тўйчиев У. Алишер Навоий қофия ҳақида. Адабий мерос. №4. – Т., 1982; Акбарова М. Алишер Навоий ғазалларида қофия. Фил.фан.ном.дисс. – Т., 1997; Ҳоҷиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. – Т.: Шарқ НМК, 1998; Ҳоҷиаҳмедов А. Мумтоз бадийят малоҳати. – Т.: Шарқ, 1999.

² Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофия // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талқинида. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 301.

³ Шу манба. – Б.301.

Абдурахмон Жомий «Рисолаи қофия» асарида қофия турлари хусусида шундай дейди: «Агар равий ҳарфи сокин бўлса ва васл ҳарфи унга пайваста бўлмаса, уни муқайяд ўқурлар. Ва агар васл ҳарфи унга пайваста бўлса, уни мутлақ ўқурлар».¹ Кўриниб турибдики, **муқайяд** қофия равий товуш билан тугайдиган ва **мутлақ** қофия эса равий товушдан сўнг яна ҳарфлар келадиган қофия турларидир. «Хайрат ул-аброр»да ҳар икки тур қофияларга ҳам кўплаб мисолларни учратиш мумкин.

Муқайяд қофиялар:

Кимгаки бу олтига бо эътиқод,

Ҳам бу сифат бирлаки қилдим савод. [Ҳ.А. –Б.92]

Турфароқ улким, мунга бир эътибор,

Ким юз анингдекни қилиб хору зор. [Ҳ.А. –Б.191]

Мутлақ қофиялар:

Зоҳир анинг хоини мутлақлиги,

Ҳақ киби равшан бари ноҳақлиги. [Ҳ.А. –Б.196]

Жўлаҳа гурвошида оҳордек,

Йўқки заған паррида мурдордек. [Ҳ.А. –Б.226]

Табиийки, Алишер Навоий қофия яшаш қоидаларини яхши билган, байтнинг аввалги мисрасидаги маъноларни далилловчи ва кучайтирувчи қофияларни топиб маҳорат кўрсатган. Шоир «Хайрат ул-аброр»да қофия устаси, илми қофиянинг мукаммал билимдони сифатида кўринади:

1. Қофиялар тасвирланаётган воқеъликни реал ҳаётга яқинлаштириш учун ҳизмат қилади:

Назм дури истарига хос ўлуб,

Баҳри таҳаййул аро гаввос ўлуб.

Қилсам эди улча хиромимдурур,

Олсам эди ончаки комимдурур. [Ҳ.А. –Б.296]

¹ Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофия // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талқинида. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б.308.

Бу байтлардаги қофиялар шоир бадий тафаккурининг маҳсули бўлса-да, реал ҳаётини тафаккурга асосланганини кўриш мумкин.

2. «Ҳайрат ул-аброр»да баъзи қофиялар вазн ва оҳанг ҳосил қилиш вазифасини бажаради:

Менда бу мобайн эрур зорлиқ.

Халқ жафосига гирифторлиқ.

Бир дам улус меҳнатидин ком йўқ,

Бир нафас эл жавридин ором йўқ. [Ҳ.А. –Б.294]

Бу байтларда қофиялар вазнини равон, оҳангдор қилишдан ташқари шоир «Хамса»нинг биринчи достонини ёзиш жараёнида бошдан кечирган, ҳис этган туйғулари, кечинмаларини ифодаловчи маъноларни кашф этади.

Қофия ҳаракатлари. Жомий «Рисолаи қофия»да қофия ҳаракатларини олтига деб кўрсатади.¹ «а», «и», «у» сингари қисқа унлилар ҳаракат деб аталган ва улар ёзувда акс этмаган. «Ҳарфлар устига ва остига *а* товушига *фатҳа*, *и* товушига – *касра*, *у* товушига – *замма* ва шу уч товуш бўлмаган, ҳаракатсиз сокин бўғинларга *сукун* белгиси қўйилади».²

«Рисолаи қофия»да қайд этилган қофия ҳаракатлари: *расс*, *ишбоъ*, *ҳазв*, *тавжих*, *мажро*, *нафоз*. Бу унсурларнинг ҳар бири қофияда муайян ўрин эгаллаган.

Жомий талқинича, **расс** – таъсисдан аввал келувчи ҳаракатдир.³ Бу ҳаракатнинг фатҳадан бошқа ҳарф эмаслигини таъкидлайди. Фатҳа – «а»ни ифодалайди. «Ҳайрат ул-аброр»да *расс* қофия ҳаракатини қуйидаги байтлар мисолида кўрамиз:

Тузди бузуқларни иморат била,

Зулматни дафъ этти адолат била. [Ҳ.А. –Б.112]

Расс – таъсисдан олдин келишини таъкидладик. Таъсис эса равий – *ишбоъ* – дахилдан олдин келувчи «о» унлиси ҳисобланади. Иморат ва адолат

¹ Жомий. Рисолаи қофия. // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талқинида. – Т.: Ўзмиленциклопедияси, 2008. – Б. 306.

² Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Т. Фан, 1972. –Б. 8-9.

³³ Жомий. Рисолаи қофия. // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талқинида. – Т.: Ўзмиленциклопедияси, 2008. – Б. 306.

сўзларида *т* – товушлари равий, *а* – ишбоъ, *р, л* – дахил, иккала сўздаги *о* – таъсис ҳамда адолат сўзидаги биринчи *а* товуши расс ҳисобланади.

Мунда экинларга тафовут дурур,

Яшироғи жуду саховат дурур. [Ҳ.А. –Б.131]

Тафовут, саховат сўзларидаги сўнгги *т* товуши – равий, ундан олдинги *у, а* – ишбоъ, *в* – дахил, *о* – таъсис, *а* – расс ҳисобланади.

	расс		таъсис	Дахил	ишбоъ	равий
	а	д	о	Л	а	т
Т	а	ф	о	В	у	т
С	а	х	о	В	а	т

Расс қофия ҳаракати сифатида «Фунун ул-балоға»да қайд этилмаган. Унда «қофия ҳарфининг аввалинда келур» дея *таъсис* таъкидланган.¹ Кўриб ўтганимиздек, расс таъсисдан ҳам олдинги ҳаракатдир.

Ишбоъ қофия унсури бўлиш билан бирга фонетик истилоҳ сифатида ҳам қайд этилади. Унга кўра, «а», «и», «у» ҳаракатлари чўзиқ унлилар «о», «ий» ва «ў» сингари талаффуз қилинади.² Ишбоъ дахилнинг ҳаракати сифатида таъкидланади, қофияда дахил ва равий ўртасида келади. Достондаги байтлар мисолида ишбоъни кузатамиз:

Сувға сафол ичра ҳаловат дурур,

Кўзгуга кул бирла тароват дурур. [Ҳ.А. –Б.145]

Байтдаги равийдан олдинги *а* – товушлари ишбоъ саналади.

	расс		таъсис	дахил	ишбоъ	равий
Ҳ	а	л	о	в	а	т
Т	а	р	о	в	а	т

¹ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талкинида. – Т.: Ўзмилэнциклопедияси, 2008. – Б. 290.

² Шу манба. – Б. 398.

Ҳазв товушни Жомий ридф ва қайддан аввал келувчи ҳаракат сифатида эътироф этади.¹ Достондан шу хусусият акс этган байтларни кўриб чиқамиз:

Мулк ила ўзни демагил, аржуманд,

Мулки қаноат била бўл сарбаланд. [Ҳ.А. –Б.145]

ёки Андаки Ғозий шаҳи фархунда бахт,

Тоғ олайн деб талошур эрди тахт. [Ҳ.А. –Б.112]

	ҳазв	қайд	равий
Аржум	а	Н	д
Сарбал	а	Н	д
Б	а	Х	т
Т	а	Х	т

Тавжих – сокин равийдан аввал келувчи ҳаракат эканлиги айtilган.² Адабиётшуносликка оид кўпгина манбаларда тавжих- равийдан олдин келувчи қисқа унли товуш эканлиги қайд этилган.³

«Ҳайрат ул-аброр»даги қатор байтларда тавжихни кузатиш мумкин:

Гарчи тижорат бўлуб ойинлари,

Бўлмади бу мулкда таскинлари. [Ҳ.А. –Б.85]

Бу қофиялар таркибидаги *н* – товушлари равий бўлса, равийдан олдинги *и* – тавжих саналади.

Икки жаҳон мулки мусаллам анга,

Ўзга жаҳон бор эса ул ҳам анга. Бу байтда *м* – равий, *а* – тавжих.

Расс, шибоъ, ҳазв ва *тавжих* равийдан олдин келувчи қофия ҳаракатлари ҳисобланиб, бу ҳаракатлар одатда муқайяд қофияларда кузатилади. *Мажро* ва *нафоз* равийдан сўнг келувчи қофия ҳаракатлари саналиб, мутлак қофияларни шакллантиради.

¹ Жомий. Рисолаи қофия. // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талқинида. – Т.: Ўзмиленциклопедияси, 2008. – Б. 306.

² Шу манба. – Б.306.

³ Қаранг: Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийат малохати. – Т.: Шарқ, 1999. –Б.199; Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. – Т.: Akademnashr, 2020. – Б.290.

Мажро – равийнинг ҳаракати ҳисобланиб, равийдан сўнг келувчи биринчи қисқа унлига тўғри келади:

*Турфа буким бошида гул очилиб,
Ул гул аёғига доғи сочилиб.* [Ҳ.А. –Б.168]

Достондан олинган юқоридаги байтда *ч* – равий, *и* – мажро, *л* – васл, *и*-нафоз, *б*-хуруждир.

«Рисолаи қофия»да **нафоз**га шундай таъриф берилади: «Васлнинг ҳаракатидир, хуружни унга пайванд қилурлар».¹ Демак, нафоз – унли товуш ҳисобланиб, қофия таркибидаги *васл* ва *хуруж* сингари ундош товушларни бир-бирига боғловчи восита саналади.

*Бўлса булар бирла барумандлиқ,
Етгай алар нафсига хурсандлиқ.* [Ҳ.А. –Б.119]

Мазкур байтда *барумандлиқ-хурсандлиқ* сўзларидаги *о* – равий, *л* – васл, *и* – нафоз, *р* – хуруждир.

*Бормагаю, кўрмагаю, тутмагай,
Айтмагай, эшитмагаю, ютмагай.* [Ҳ.А. –Б.100]

Байтдаги *тутмагай-ютмагай* сўзларидаги *т* – равий, *м* – васл, *а* – нафоз, *ғ* – хуруж, *а* – нафоз, *й* – нойира.

	равий	Васл	нафоз	хуруж	мазид	нойира
баруман	д	Л	и	Қ		
хурсан	д	Л	и	Қ		
Ту	т	М	а	Ғ	а	й
Ю	т	М	а	Ғ	а	й

Қофия турлари. «Ҳайрат ул-аброр»да қофиянинг жуда кўп турларидан масаланинг мазмун, моҳиятини очиш, фикрни асосли далиллаш учун фойдаланилади. Достонда мужаррад, мурдаф, муқайяд, муассас қофияларни учратиш мумкин.

¹ Жомий. Рисолаи қофия. // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талкинида. – Т.: Ўзмиленциклопедияси, 2008. – Б. 307.

Мужаррад қофия. А.Ҳожиаҳмедов мужаррад қофиянинг икки турини кўрсатади:

а) равий чўзиқ унлидан иборат бўлган қофия саналиб, унда шу чўзиқ унлидан бошқа бирор ҳарф иштирок этмайди.

Ўчку тилаб хайлига баргу наво,

Гар гала минг бўлса, бўлуб пешво. [Ҳ.А. –Б.116]

Риёкор шайхлар хусусида сўз юритган Навоий уларнинг ҳатти-ҳаракатларини китобхонга теранроқ англатиш учун уни эчкига қиёслайди. Бу байтда *наво – пешво* сўзлари чўзиқ унли - *о* билан тугаб, биринчи тур мужаррад қофияни ҳосил қилмоқда. Достоннинг бир неча ўринларида бу тур қофиянинг радиф билан бирга қўлланганини ҳам учратиш мумкин:

Шакли ҳилол авжида туғро анга,

Лавни шафақ бошида воло анга. [Ҳ.А. –Б.200]

б) Мужаррад қофиянинг иккинчи турида қофияни якунловчи ундош товуш равий бўлиб, ундан олдин бирорта қисқа унли – *тавжиҳ* келади:¹

Лек бу вабастаи тавфиқ эрур,

Кимгаки сарриштаи таҳқиқ эрур. [Ҳ.А. –Б.254]

Бунда қофиядош сўзлардаги *қ* – товуши равий ҳисобланиб, ундан олдин келган – *и* товуши – тавжиҳдир.

Мурдаф қофия. Бундай қофия турида равий ҳарфидан олдин чўзиқ унлилардан бири келтирилади. Чўзиқ унли – *ридф* деб аталади.²

Гар ел, агар сув бўлубон нағмасоз,

Сониъ ила ҳар бирига ўзга роз. [Ҳ.А. –Б.69]

Достонда мурдаф қофиянинг радиф билан бирга қўлланилиши кўп учрайди:

Неча висолингни тилаб зор ўлай,

Неча фироқингга гирифтор ўлай. [Ҳ.А. –Б.159]

¹ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадият малоҳати. – Т.:”Шарк”, 1999. –Б.197-199.

² Ўша манба. – Б.200.

Баъзи ҳолларда мурдаф қофияларда чўзиқ унли билан равий товуши орасида бир ундош товуш келиб, *у ридфи зойид* деб номланади, бунда чўзиқ унли *ридфи аслий* ҳисобланади:

Гар бу сифат сажда била пок чехр,

Ерга доғи киргасен андоқки меҳр. [Ҳ.А. –Б.97]

Мазкур байтдаги *чехр – меҳр* қофияларидаги *е (э)* – чўзиқ унлиси *ридфи аслий*, *ҳ* – *ридфи зойид*, *р* – равийдир.

Муқайяд қофия. Бу хил қофияда қисқа унлидан сўнг қатор ундош қўлланилиб, қисқа унли – *ҳазв*, равийдан олдинги товуш – *қайд* деб аталади.

Гарчи анга шафқат эрур судманд,

Еткурур ифроти ва лекин газанд. [Ҳ.А. –Б.138]

Судманд – газанд сўзлари қофияни ҳосил қилган бўлиб, бунда *д-равий*, *а-ҳавз*, *н-қайд* саналади.

Хонга магар дашт сори эрди базм,

Отланибон шаҳр тўши қилди азм. [Ҳ.А. –Б.266]

Базм - азм сўзлари қофияни ҳосил қилган бўлиб, бунда *м-равий*, *а-ҳавз*, *з-қайд* саналади.

Муассас қофия – чўзиқ *о* унлиси билан равий ўртасида бир ундош ва ундан кейин бир унли келадиган қофия тури. Бунда чўзиқ *о* – *таъсис*, ундан кейинги ундош *дахил*, равий олдидаги қисқа унли – *ишбоъ* саналади.

Нукта дурин бил қулоқ оройиши,

Кенг ўтук ўлди аёқ осойиши. [Ҳ.А. –Б.145]

Бунда *оройиши – осойиши* сўзлари қофияни ҳосил қилиб, бунда *и-равий*, *и-ишбоъ*, *й-дахил*, *о-таъсис* саналади.

Турфароқ улким, бу жаҳолат била,

Жаҳлни қўй, мунча разолат била. [Ҳ.А. –Б.190]

Жаҳолат ва *разолат* сўзларидаги *т-равий*, *о-таъсис*, *л-дахил*, *а-ишбоъ*.

Келтирилган мисоллардан «Ҳайрат ул-аброр»даги қофияларнинг шаклан ранг-баранглиги кўриниб турибди. Ҳазрат Навоийнинг маҳорати -

достон қофияларида шаклий етуклик билан маънан мукамаллик вобасталигидадир.

Қофия ҳарфлари. Мумтоз қофия илмида равийдан сўнг такрорланиб келувчи ҳар бир ҳарф махсус атама билан номланади:

Васл – равийдан кейин турувчи ундош ёки чўзиқ унли;

Хуруж - васлдан кейин турувчи ундош ёки чўзиқ унли;

Мазид - хуруждан кейин турувчи ундош ёки чўзиқ унли;

Нойира - мазиддан кейин турувчи ундош ёки чўзиқ унли;

Равийдан кейин турувчи қисқа унли ***мажро***, васл, хуруж, мазид, нойирадан кейин турувчи қисқа унлилар ***нафоз*** деб юритилади. Тарозий «Фунун ул-балоға»да равийдан кейин келувчи чўзиқ унли ва ундошлар хусусида тўхталиб, қисқа унлилар – мажро ва нафоз хусусида сўз юритмаган. Бу бевосита араб грамматикасида қисқа унлиларнинг ёзилмаслиги билан боғлиқдир.¹

Ким : «Киши гар эмгак ўтин ёндурур,

Тошни яна юзига айлондурур».

Бунда *ёндурур* – *айлондурур* сўзларидаги *н*-равий, *д*-васл, *у*-нафоз, *р*-хуруж, *у*- нафоз, *р* – мазид ҳисобланади.

Лек риоятлари бўйнунгдадур,

Руқъаи рўзилари қўйнунгдадур.

й-равий, н-хуруж, у-нафоз, нг-мазид, д-нойира, а-нафоз, д-нойира, у-нафоз, р- нойира. Кўриниб турганидек, мазиддан кейин такрорланиб келувчи барча ундош ва чўзиқ унлилар – *нойира*; мажродан кейин такрорланиб келувчи барча қисқа унлилар *нафоз* деб аталади. Тадқиқотчи М.Акбарова томонидан амалга оширилган «Алишер Навоий ғазалларида қофия» номли тадқиқотнинг «Қофия таркиби» номли биринчи боб иккинчи фаслида юқорида саналган қофия ҳаракатлари, қофия ҳарфлари Ҳазрат Навоий ғазаллари мисолида таҳлил этилган.²

¹ Тарозий. Фунун ул-балоға. Ўзбек тили ва адабиёти. 2002 йил, №3. – Б. 86-87.

² Қаранг: Акбарова М. Навоий ғазалларида қофия. Филол.фан.ном.дисс... – Т., 1997. – Б.29-40.

«Ҳайрат ул-аброр»да қофияни ҳам таркиб, ҳам мазмун жиҳатидан ранг-баранг қўллаган Навоий дostonнинг оҳангдорлигини, мазмуний мукамаллигини таъминлаган.

Қофия санъатлари. Достонда қофия назариясига оид тадқиқотларда сўз юритилган қофия ҳаракатлари, қофия санъатларининг барчаси тўлиқ кузатилади. Айниқса, қофия санъатлари Навоийнинг бадиий маҳорати юксаклигидан далолат беради:

Зулқофиятайн – бу байтда қўш қофияни келтириш санъати. Атоуллоҳ Ҳусайний «Бадойиъ ус-санойиъ»да зулқофиятайнга шундай таъриф беради: «Зулқофиятайн деб ул шеърни айтурларким, анда икки қофияни лозим кўргайлар ва охирғи қофиядин олдинғи қофияда тўхталғанда назмнинг дуруст ва маънонинг тўғри чиқишин шарт қилмағайлар».¹ А.Ҳожиаҳмедов зулқофиятайннинг икки турини фарқлайди²:

а) мутакаррин қофия – бунда байтдаги қўш қофия мисра сўнгида ёнма-ён келтирилади:

Жилваи ҳусн айласа *меҳри шариф*,

Боис ўлур сояға *жирми касиф*. [Ҳ.А. –Б.31]

Бўлмаса бир жомим *ичар журъати*,

Бўлса бирор журъа *чекар қуввати*. [Ҳ.А. –Б.53]

Мутакаррин зулқофиятайннинг радиф билан қўлланган шакли ҳам қўлланилган:

Тўрт садаф *гавҳарининг дуржи* ул,

Етти фалак *ахтарининг буржи* ул. [Ҳ.А. –Б.47]

б) маҳжуб қофия – бунда қўш қофия мисраларда турли ўринларда келади:

Ким етиб ул *сойири* улвий *мақом*,

Илгида бир *Тойири* улвий *хиром*. [Ҳ.А. –Б.36]

¹ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талқинида. – Т.: Ўзмиленциклопедияси, 2008. – Б. 266.

² Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: "Шарқ", 1999. – Б.218-219.

Зулқавофиъ – мисрада уч ва ундан ортиқ сўзни қофиядош қилиб келтириш санъатидир. А.Хусайний фикрича, «Ул шеърниким, анда икидин ортиқ қофияни лозим қилсалар, ани зулқавофий дерлар»¹

Этти сенинг шоминга мисбоҳлиқ,

Қилди сенинг шонинга маддоҳлиқ. [Ҳ.А. –Б.209]

Кўкси ҳақойиқ дури ганжинаси,

Кўнгли маоний юзи ойинаси. [Ҳ.А. –Б.42]

Тарсиъ. «Таржимон ул-балоға»да тарсиъга шундай таъриф берилади: «котиб ва шоирлар назму насрда байтнинг қисмларини бўлак-бўлак қиладилар, токи ҳар ики сўз ўзаро баробар ва вазнда мувофиқ бўлсин».² Демак, байтнинг биринчи мисрасидаги барча сўзларнинг иккинчи мисрадаги сўзлар билан ўзаро қофиядошлик ҳосил қилиши тарсиъдир. Достонда бундай оҳангдошликдаги байтлар талайгина:

Сойир ўлуб рокиби фаррухжамол,

Тойиш ўлуб маркаби фархундафол. [Ҳ.А. –Б.36]

Ҳам кўринур игна синонча анга,

Ҳам билинур ришта йилонча анга. [Ҳ.А. –Б.207]

Тажнисли қофия – бунда қофия сифатида олинган сўзларда ўзаро шаклдошлик кузатилади. Ҳазрат Навоий кўп ўринларда қофияда оддий тажнисдан эмас, ноодатий тажнисдан фойдаланиб, аслида шаклдош бўлмаган сўз ва бирикмалардан шаклдошликни юзага келтириб, поэтик маҳоратини намоён этади:

Сандалининг атри Масиҳо дами,

Андин ўлук мисли Масиҳ одами. [Ҳ.А. –Б.66]

Достоннинг биринчи ҳайратидан олинган юқоридаги байтда Хожа – инсон кўнглининг малаклар оламидаги сайри чоғида бу гулшаннинг хушбўй дарахти атрининг ўликни тирилтирувчи Исо Масиҳ нафаси янглиғ

¹ Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талқинида. – Т.: Ўзмиленциклопедияси, 2008. – Б. 266.

² Муҳаммад ибн Умар Родуёний. Таржимон ул-балоға. // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талқинида. – Т.: Ўзмиленциклопедияси, 2008. – Б. 266.

мўъжизакор эканлигини (*Масиҳо дами*), унинг ифорида ўликка Исо Масиҳ тирилтирган одамдай (*Масиҳ одами*) жон ато этилишини бетакрор услубда тасвирлайди.

Тўртинчи мақолатда риёкор шайхларнинг кирдикорларини фош этган шоир шайхнинг кўринишидан тортиб, кийимларига, ҳатто уй жиҳозлари учун ҳам ноёб ташбеҳларни қўллайди. Бу ташбеҳлар ўз навбатида тажнис қофияларнинг келиб чиқишини таъминлайди:

Хонақоҳ ичраки солиб *бўриё*,

Ранг анга зарқ ўлубон, *бў-риё*. [Ҳ.А. –Б.116]

Байтда *бўриё* кўринишида қўлланган *бўрё* сўзи Навоий асарлари луғатида бўйра маъносини, *бў* – эса ҳид, ис маъноларини англатиши таъкидлаб ўтилган.¹ Шайх хонақоҳи бўйрасининг ранги – ҳийла, ҳиди эса риё кабидир. Иккинчи мисрадаги *бў* (ҳиди) – *риё* ташбеҳини тажнисли қофия сифатида келтиришга биринчи мисрадаги *бўрё* сўзини *бўриё* сингари қўллаш орқали эришилади.

Достонда баъзи ўринларида байтнинг бир мисрасида қофияда, иккинчи мисрасида байт ичида тажнис ҳосил қилиниши кўзга ташланади. Учинчи муножотда Яратганнинг буюк илоҳий қудратга эгалиги, бутун оламни бунёд этганини чексиз маҳорат билан таърифлаган шоир мазкур бобларда ҳам турли поэтик тасвир воситаларни қўллаб, тасвирда мукамалликка эришган. Биринчи мисрада қудратли зот – Холиқнинг бутун олам ва коинотни йўқдан *бор* қилиши таъкидлангани ҳолда, иккинчи мисрада шунга ҳамоҳанг тарзда йўқдан *бор* қилинган нарсаларнинг *бориға* (ҳаммаларига) Тангри томонидан ақл-заковат инъом этилганлиги бетакрор усулда ифода этилган:

Йўқ эдилар ҳар неки - *бор* айладинг,

Фаҳму хирад *бориға* ёр айладинг. [Ҳ.А. –Б.19]

«Ҳайрат ул-аброр»да *турли сўз туркумларига оид сўзлар*дан қофия ҳосил қилинганини кўриш мумкин. Навоий маънавий устозлари,

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. Биринчи том. – Т.: Фан, 1983. – Б. 344-346.

салафларини таърифлаётган байтларда кўпроқ сифат туркумидаги қофиялардан фойдаланган. У Низомий ҳақида фикр юритганда отлашган сифат ва сифатлашган от туркумларидан, кўп ҳолларда муболағали сўзлардан фойдаланади:

Хайли фасоҳат бошининг афсари,

Ганжи яқин афсарининг гавҳари.

Кони фазилат гуҳарига амин,

Баҳри балозат аро дурри самин. [Ҳ.А. –Б.39]

Алишер Навоий бу қофияларда Низомийни от туркумидаги сўзлар билан сифатлайди. Фасоҳат хайли – буюк, даҳо шоирлар (Анварий, Ҳоконий, Саъдий, Ҳофиз ва бошқалар). «Бошининг афсари» 2 маънони ифодалайди:

а. Фасоҳатли шоирларнинг аввалги, бошида турувчилар.

б. Даҳолик тожиге муносиб бош.

Иккинчи мисра қофиясидаги *гавҳар* ҳам фақат қимматли жавоҳир, бўлиб қолмай, *ганжи яқин*-инсоний ва илоҳий ҳақиқатлар тожидаги гавҳардир. Навоий фикрича, Низомий ана шу гавҳар кабидир. Кейинги мисранинг қофияси – *амин* ҳам бу ерда отлашган сифатдир: Низомий фақат ҳақиқатни ифодаловчи сўзларнинг гавҳари бўлиб қолмай, фазилатлар кони гавҳарларини асровчи – *амин ҳамдир*. Кейинги байтларда Навоий топган қофиялар ҳам Низомийни, ажойиб, етук, баркамол инсон сифатида тасвирлашга хизмат қилади.

Гарчи кўнгул кулбасидек мухтасар,

Икки жаҳон анда бўлуб жилвагар...

Ганжа ватан, кўнгли анинг ганжхез,

Хотири ганжуру тили ганжрез. [Ҳ.А. –Б.39;40]

Ушбу байтлардаги қофиялар сифат сўзлардан бўлиб, муболаға камайиб, ҳаётӣ ҳақиқатларга яқинлик кўпаяди. Иштиқоқ санъати орқали *ганж* сўзининг турли вариантларини қўллаган шоир қофияда ҳам улардан фойдаланиб, поэтик мукамалликка эришади. Низомийнинг кўнгли кибру ҳаводан озод, кулбасидай оддий бўлса-да, унда моддий олам ва руҳӣ олам

жилваланади, гўзаллиги кўринади. У бойлик ва шон-шуҳрат излаб, олис юртларда бормаиди, унинг бойлиги – кўнглида ва тилида – ижодида. Қофияларда шу маънолар кўринади.

Алишер Навоий салафлари ҳақидаги бобда Амир Хусрав Дехлавий бадий ижодда даҳолик билан бирга етук давлат арбоби бўлгани сабабли, шу маъноларни билдирувчи, Амир Хусравнинг адабий портретига хос нодир қофиялардан чизгилар чизади:

Хусрав ўлуб, мулк этиб обод ҳам,

Ёлғузи Хусрав дема, Фарҳод ҳам.

Ранж тоғин қозмоқ анинг пешаси,

Тоғи анинг назму тили – тешаси. [Ҳ.А. –Б.41]

Мазкур қофияларда Навоий ҳинд соҳири Дехлавийнинг амирлигини, давлат арбоби сифатида мамлакатни обод қилиш билан чекланмай, бадий ижодда ҳам Фарҳод каби шеърят тоғини қазиб, ранж-қайғулар тоғини қазиб, халқини маънавият булоқларидан баҳраманд қилганини билдиради.

Шу бобда Навоий, аввал айтганимиздек, Низомий билан Амир Хусравни қиёсловчи қофиялардан фойдаланади:

Ишқ ўти оташгаҳи жони анинг,

Ғам тенгизи ашки равони анинг. [Ҳ.А. –Б.41]

Навоий бу қофияларда икки даҳонинг ижод оламини беаганлигини, Низомий етишган чўққиларга Амир Хусрав ҳам етишганини айтади. Бадий ижод оламини:

Ул безабон, «Махзани асрори»дин,

Бу ёрутиб, «Матлаъи анвор»идин. [Ҳ.А. –Б.42]

Қофия айблари. Мумтоз қофия илмида иқво, икфо, синод ва ийто сингари қофия нуқсонлари хусусида сўз юритилиб, «Ҳайрат ул-аброр»да бу қофия айблари ниҳоятда кам кузатилади. Баъзиларига эътибор қаратсак.

Иқво. Жомий «Рисолаи қофия» асарида иқво айби сифатида равий товушдан олдин келадиган қисқа унли – *тавжих*; муқайяд қофияларда равий

ва қайд товушларидан олдин келувчи қисқа унли – ҳазвнинг номувофиклиги кўрсатилади.¹ Достонда баъзи қофиялар таркибида иқво учрайди.

Иқво нуқсонида тавжиҳ ноўхшашлиги:

Уч қадаҳи соф ила шах бўлса хуш,

Лойи доғи қолса чекар дурдқаш. [Ҳ.А. –Б.46]

Бу байтда *ш* - равий бўлиб, ундан олдин келган *у* ҳамда *а* унлилари талаффузда номувофиклик кузатилади.

Иқво нуқсонида ҳазв ноўхшашлиги:

Сен киби бу гулшан аро тоза вард,

Умрида кўрмай фалаки солхўрд. [Ҳ.А. –Б.28]

Қофиялардаги равий ва қайддан олдин келган қисқа унли – ҳазв талаффузда ўзаро мос келмаган.

Икфо. «Рисолаи қофия»да келтирилишича, бу қофия нуқсони қофиядаги равий товушнинг номувофиклигидир.² Мумтоз адабиётда қофия таркибида равий – тиргак товушнинг номувофиклиги жиддий камчилик саналган. Шунинг учун «Ҳайрат ул-аброр»да бу камчилик кам кузатилади:

Бирига қилмоқ бўлубон таъм дарк,

Нўши ҳаёт ўлсун, агар ниши марг. [Ҳ.А. –Б.80]

Синод. Абдурахмон Жомий бу қофия нуқсонини *ридф* – равийдан олдин келувчи чўзиқ унлининг номувофиклиги билан алоқадор деб кўрсатади.³ Бу нуқсон ҳам достонда кам учрайди:

Қаср уза бир гунбади олий асос,

Гунбади гардун била раъсан би раъс. [Ҳ.А. –Б.78]

Ийто. «Рисолаи қофия»да ийто қофия нуқсони икки хил: жалий ва хафий деб кўрсатилган. Жалий турига некўтар – зеботар сўзлари мисол сифатида кўрсатилган.⁴ Бу сўзларда *р* – равий, *а* – ишбоъ, *т* – дахил, *ў* ва *о* –

¹ Жомий. Рисолаи қофия. // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳ.Болтабоев талкинида. – Т.: Ўзмиленциклопедияси, 2008. – Б. 309.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда.

таъсисга тўғри келса, демак, бу нуқсон қофиядаги *таъсис* – чўзиқ унли билан боғлиқ нуқсондир. Достонда бу нуқсон кам бўлса-да, учрайди:

*Ҳар неки зоҳир бўлубон беш ҳавос,
Ўз иши кунҳида бўлуб раҳшунос.* [Ҳ.А. –Б.80]

Ийтонинг иккинчи тури – хафий деб номланган. «Рисолаи қофия»да бунга мисол сифатида қуйидаги байтдаги *гул* ва *об* сўзлари келтирилади:

*Эй гули рухсори ту бурда зи рўйи гул об,
Сўҳбати гулзорҳо карда ба бўят гулоб.*¹

Бироқ адабиётшуносликка оид манбаларда бу қофия нуқсони сифатида эмас, балки бадий тасвир воситаларидан – тажниси мураккаб сифатида кўрсатилади.² Достонда шоир маҳоратини далилловчи бундай байтлар талайгина:

*Ханжарининг барқидин ўт чақилиб,
Раҳиш даги тезлик ўтча қилиб.* [Ҳ.А. –Б.41]

Алишер Навоий бой ижодий тажрибаси, юксак бадий тафаккури достон қофияларининг ранг-баранглигида, асарнинг хилма-хил ва ноёб қофияларга бойлигида намоён бўлади.

3.2. «Ҳайрат ул-аброр» достонининг тил ва услуб хусусиятлари

Навоий асарларининг тили бетакрорлиги, маъноларга бойлиги ҳақида замондошлари – Абдурахмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий, Султон Ҳусайн Бойқаро муҳим маълумотларни келтирган. Хусусан, шоирнинг дўсти ва замон ҳукмдори Султон Ҳусайн «Рисола»сида Навоийнинг ўз «Хамса»сини яратиб, туркий тилнинг мавқеини тупроқдан кўкларга кўтарганини таъкидлаб, жумладан, шундай дейди: «...турк тилининг ўлган жасадиға Масиҳ анфоси била руҳ кюрди. Ва ул руҳ топқанларға туркийойин алфоз тору пудидин тўкулган ҳуллаву ҳарир кюрди ва сўз гулистонида навбаҳори табидин равоносо ёғинлар била ранго-ранг гуллар очти ва назм

¹ Ўша жойда.

² Қаранг: Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: О`ЗБЕКISTON, 2014. – Б.185; Ҳожиаҳмедов А. Шеърин санъатлар ва мумтоз қофия. – Т.: Шарқ, 1998. – Б.67.

дарёсиға саҳоби фикратидин руҳпарвар қатралар била гуно-гун дурлар сочти...»¹ XV аср туркий тил ва туркий адабиёт тараққиётига энг катта улуш Навоий ижоди: шеърӣ ва насрий асарлари билан қўшилгани сир эмас. Асосий ҳисса илк, мукаммал туркий «Хамса» ҳисобига тўғри келишини ҳам инкор этиб бўлмайди.

Алишер Навоий асарлари лексикаси, морфологияси, паремиологияси ниҳоятда ранг-барангдир. Шоир тили фақат Навоийнинггина эмас, балки «бутун бир даврнинг тили, бутун бир халқнинг адабий тилидир».² Алишер Навоий лексикаси бениҳоя бойлигининг сабабларидан бири – у ўз асарларида Маҳмуд Қошғарий луғатида учровчи қадимий туркий тил ҳазиналарини, Қуръони карим оятлари ва ҳадислар билан боғлиқ арабий тил бирликларини, туркий халқларнинг тилларига хос барча шевалар, лаҳжалар – диалектларни, форс тили бойликларини, халқ поэтик ижодига хос мақол, маталларни; тағ маъноли, кўп маъноли, кўчма маъноли сўз ва ибораларни ва энг муҳими – халқ ҳаётини, инсонларнинг зоҳирӣ ва ботинӣ руҳӣ оламини яхши билишидандир.

Адабиётшунослигимиздаги шоир асарларининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари, шоир фразеологизмларининг табиати, муаллифнинг сўз қўллаш маҳорати қатор тадқиқотларда ўз аксини топган.³

Навоий «Хамса»сидаги дostonлар қаторида «Ҳайрат ул-аброр» инсоният ҳаётига доир фалсафӣ, ахлоқӣ, динӣ, маънавий қадриятларга тааллуқли фикрларга бойлиги сабабли мазкур дoston тили ва услуби жиҳатлари билан ҳам бешликнинг бошқа дostonларидан фарқланади.

¹ Хусайн Бойқаро. Рисола. – Т.: Шарқ-Нур, 1991. – Б.13.

² Дониёров Х. Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш масаласига доир // Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т.: Фан, 1968. – Б.280.

³ Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои: Автореф.дисс...д-ра филол.наук. – Т., 1966; Умаров Э. Лексико-грамматическая характеристика фразеологизмов «Хазойин ул-маоний» Алишера Навои: Автореф.дисс...канд.фил.наук. – Л., 1968; Каримов А. Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» дostonи тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари: Филол.фан.ном.дисс. – Т., 1974; Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: Автореф.дисс...канд.фил.наук. – Т., 1969; Насыров И. Лексика «Маджалис –ан-нафаис» Алишера Навои: Автореф.дисс...канд.фил.наук. – Т., 1980; Хамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка «Лисан ат-тайр» Алишера Навои: Автореф.дисс...канд.фил.наук. – Т., 1982; Ҳайитметов Ф. Алишер Навоий ғазаллари қофиясида мантиқ урғусининг берилиши: Филол.фан.ном...дисс.автореф. – Т., 1988.

«Ҳайрат ул-аброр»да муаллиф нутқи, монологлар, диалоглар, муножотлар, наътлар, ҳайратлар, ровийларнинг сўзларидан иқтибослар, Қуръони карим оятлари ва ҳадислар, мадҳиялар, ҳикоятлар, таърифлар, азиз авлиёларнинг биографияси – маноқиблардан парчалар, ҳажв-сатира намуналари учрайди. Достонда гоҳо фақат хослар, аҳли дил, тариқат йўлчилари –аҳли-солиқларга аталган боблар ҳам, гоҳо халқ оммаси тушунадиган пандномалар ҳам мавжудки, бу достон услубининг ранг-баранглигини далиллаши баробарида бу услубларнинг ҳар бири алоҳида аспектда тадқиқ этиладиган муҳим илмий муаммо эканлигини кўрсатади. Атоқли навоийшунос Абдуқодир Ҳайитметов «Ҳайрат ул-аброр» услуби ҳақида тўхталиб, достон услубига устоз-салафлари Низомий Ганжавий билан Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Махзан ул-асрор» ва «Матлаъ ул-анвор» асарлари кучли таъсир қилгани ҳақида ёзади. Олимнинг фикрича, «Ҳайрат ул-аброр» услубида Навоий шеърий тафаккур билан илмий тафаккурни маҳорат билан бир-бирига қўша олган ва бу билан шеърий услубнинг ноёб кўринишларини намоён қила олган.¹ Чиндан ҳам, ҳар бир мақолат ва мақолатларгача бўлган бобларнинг барчасида бадиийлик ва илмийлик қоришиқ ҳолда намоён бўлади. Оламнинг яратилиши, Тангрининг чексиз куч-қудрати, зотий сифатлари, табиат ва коинотнинг пайдо бўлиши, Муҳаммад мустафо (с.а.в)нинг кароматлари, шоир салафлари, устозлари фаолияти, инсон кўнгил оламининг ажойиботлари, муаллифнинг сўз санъати, наср ва назм ифода шакли ҳақидаги қарашлари, лирик турнинг эпик турдан имконияти юқорилиги борасидаги назарий фикрлари, достондаги маълум бир образ ҳақида фикр юритилган ўринларда эса фақатгина бадиийлик мезонларига эмас, балки тарихийлик принципларига амал қилинганлигидан «Ҳайрат ул-аброр»ни шунчаки муаллиф бадиий тафаккурининг инъикоси эмас, илмий дунёқарашининг маҳсули сифатида баҳолаш ўринли.

¹ Ҳайитметов А. «Ҳайрат ул-аброр»да услуб ранг-баранглиги // Навоийнинг ижод олами. – Т.: Фан, 2001. – Б.30.

«Ҳайрат ул-аброр»да сўз, фикр, ғояларнинг ким томонидан айтилаётганига қараб бир неча гуруҳларга ажратиш мумкин: *1) муаллиф тили; 2) ровий тили; 3) монолог; 4) диалог; 5) оят ва ҳадислар.*

Муаллиф тили. Муаллиф нутқи «Ҳайрат ул-аброр»да «Хамса»нинг бошқа дostonларига нисбатан энг кўп ўрин эгаллайди. Чунки дostonнинг бош қаҳрамони – шоирнинг ўзи. «Ҳайрат ул-аброр» ягона эпик сюжетга эга эмаслиги, бир неча ҳикоят, ривоят ва масалларнинг бир сюжет ипига моҳирлик билан тизилганлиги туфайли «Хамса»нинг бошқа дostonларидан фарқ қилади. «Ҳайрат ул-аброр»нинг марказида шоир шахси туради. Шунинг учун ҳам бу дostonда муаллиф нутқи асосий ўрин эгаллайди, муаллиф ҳаётий воқеаларга ўз баҳосини беради. Муножотлар, ҳамд ва наътлар, салафларнинг таърифи (Жомий, Ганжавий, Дехлавий), Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Аҳрорга мадҳиялар бевосита Навоийнинг ўз тилидан айтилади. Дostonнинг кириш қисмларида Навоий тавҳид таълимотининг мураккаб масалаларини бадий тимсоллар ва сўз санъатлари воситасида муҳокама қилади. Дostonда муаллиф тили билан айтилган байтларда иқтибос (оят ва ҳадислар, машҳур асарлардан олинган фикрлар), тажнис ва унинг турлари ва навълари, тазод (инсон ҳаётидаги ва табиатидаги бир-бирига зид ҳолатларни тасвирлаш), талмеҳ (тарихий ёки афсонавий, машҳур воқеаларга ва қаҳрамонларга ишора қилиш), таносуб (бир турдаги нарсаларни ўзаро мослаш), тарсеъ ва бошқа маънавий ҳамда лафзий санъатлар жуда кўп учрайди.

«Ҳайрат ул-аброр»да муаллиф тили воқелик, ҳаёт, характерларнинг турли табиати тасвирланишига қараб услуб, ритм, оҳанг ҳам ўзгаради. Шу жиҳатдан муаллифнинг тасвирланаётган воқеликка, шахсларнинг характерларига, феъл-атвориға муносабати ҳам ўзгариб туради. Бу хусусият салафларнинг илк дostonларига ҳам тааллуқли. Аммо «Ҳайрат ул-аброр»да муаллифнинг ифодаланаётган воқеликка эмоционал муносабати кучли. Бу муносабат, айниқса, муаллифнинг салбий характер эгаларига бўлган муносабатида куюқ ифодаланади:

Маснади Жамшид уза айлаб мақом,

Топмай илигинг ўпарин ғайри жом. [Ҳ.А. –Б.104]

Бу байтда муаллиф тили ўткир киноя ва истеҳзо оҳангида сўзлайди. Фирдавсий «Шоҳнома»си қаҳрамони Жамшиднинг куч-қудрати эсланиб, давлат ҳукмдорига Ҳақ таоло сийлаб, буюк мақом берса-да, унинг фақат Жамшиднинг май тўла жомидан фойдаланганлигини қоралайди.

Ровий тили. Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг ўн олтинчи мақолатида муслимлар ва ғайридинлар ўртасидаги курашда Абдуллоҳ Муборак ўзини танитмаган ҳолда ғазотда жасорат кўрсатгани ровий Ҳасан ибн Рабиъ тилидан ҳикоя қилади:

Қилди ривоят Ҳасан ибн Рабиъ

Ғазв масофида бу амри бадиъ.

Ким бор эди маърака пайкор ила,

Зумраи исломга куффор ила. [Ҳ.А. –Б.242]

Ровий кофирлар сафидан майдонга чиқиб, мусулмон баҳодирларини яккама-якка мағлуб этган душман баҳодирининг жасурлигини эркин тасвирлайди. Муаллифнинг мақолатларга ҳикоят илова қилишда баъзи ўринларда анъанавий ҳикоячилик йўлидан бормай ровий тилидан айтиладиган ҳикоят киритиши – шу ҳикоятлар композициясининг ўзига хослигини таъминлаши баробарида муаллиф бадий маҳоратининг юксак қирраларини ҳам ифода этади.

Монолог. Навоий махсус бир бобда Абдуллоҳ Ансорийнинг ўз тариқати тамойили ҳақида фикрларини келтиради. Шу ерда шоир тариқат ҳақида ҳақиқатни илмий холислик билан мухлисларга етказиш учун монологик нутқни танлайди. Бу фикрларни А. Ансорийнинг ўз тили билан айтган **монологи** дейиш мумкин. Навоий аввалги уч байтда А.Ансорий қандай мартабада эканлигини айтади:

Деди буким, иш манга тоат турур,

Тенгрининг амрига итоат турур.

Дўзах ўти бийми ҳам эрмас гараз,

Не буки, жаннат анга бўлғай эваз. [Ҳ.А. –Б.123]

Ансорий тилидан айтилган монолог маърифий характерда. Ансорий монологда тоат-ибодат қилишдан мақсади дўзах ўтидан қўрқиш ва жаннат ҳавас қилиш эмаслигини таъкидлайди. Монологнинг тили равон, таъсирчан. Навоий тилидан эмас, машҳур тариқат пири тилидан илмий холислик билан баён этилган, унинг дунёқарашини тўла акс эттирувчи монологнинг киритилиши дostonнинг таъсир кучини ошириб, маърифий-ирфоний моҳиятини юксалтирган:

Бандалик амрига чу маъмурмен,

Тун-кун ишим бу эса маъзурмен.

Қил дедиким, қилмоқ эрур варзишим,

Радду қабули ила йўқ ҳеч ишим. [Ҳ.А. –Б.123]

Шу қисқа монолог охирида Навоий ҳам устоз Ансорий ғоясига қўшилишини билдиради.

Диалогик нутқ. Бундай нутқ тури дostonда куйидаги вазифаларни бажаради:

- *Диалогларда аксар қаҳрамонларнинг характери очилади;*
- *Диалоглар асарда воқеаларни, сюжетни ҳаракатга келтиради;*
- *Диалогларда муаллиф асарда қатнашаётган шахслар номидан сўзлаб, асар ғоясининг ҳаётийлигини таъминлайди.*

Навоийнинг эстетик қарашлари акс этган қалам аҳли, хушнавислар ҳақидаги Ўн иккинчи мақолатга илова қилинган ҳикоятда халифа Мустаъсим саройидаги бир йиғилишда шайх Суҳравардийни халифа ҳурматлаб, ўз ёнига ўтказади. Қабулхонага келганлар орасида машҳур котиб, хаттот Ёқутни шайх Суҳравардий кўриб қолади, ўрнидан туриб, у билан суҳбатлашади. Бу ҳолдан ажабланган халифа Мустаъсим шайхдан сўрайди:

К-эй аёгинг туфроғи огоҳлар,

Қуллугунга фахр этибон шоҳлар.

Қайдин анга бўлди бу олий мақом,

Ким бу сифат айлагасен эҳтиром. [Ҳ.А. –Б.203]

Халифа Мустаъсим ва шайх ўртасидаги диалогда Қуръони каримни кўчиришда тенгсиз саналган котиб Ёқут ва унинг санъати таърифланади. Шайх халифага Ёқутни нима учун иззатлаш кераклигини айтади:

Шайх деди: Қайси бийик иззу жоҳ,

Мундин ўтарким, анга бермиш Илоҳ. [Х.А. –Б.203]

Шунингдек, достоннинг иккинчи мақолатида Иброҳим Адҳам билан Робиаи Адвия савол-жавобида Робианинг Қуръон оятларига зид кароматлари очилади: Робиа учун муҳими – Аллоҳни севиш. Дўзахдан қўрқув ва жаннат умиди унинг учун аҳамиятсиз. Ҳикоятга тугунни ривожлантириш ва воқеалар ривожини яратиш учун диалог киритилади, ҳикоят сюжети шу диалог асосига қурилган, ҳикоят моҳияти шу қисқа диалогда ёритилган. Шоир анъанавий ҳикоячилик йўлидан бормай, диалогик нутқдан фойдаланиши натижасида ҳикоятда Навоий бадиий-эстетик муносабати эмас, кўпроқ машҳур суфийлар дунёқараши ўз тилидан аниқ-равшан баён этилади, асар тилининг бадиий қиммати ҳамда маърифий аҳамияти ошади.

Достоннинг учинчи мақолатига илова қилинган ҳикоятда Шоҳ Ғозий ва фарзанди шоҳ лашкарлари сафида урушда ҳалок бўлган қария ўртасидаги диалог ўткир сюжетли. Бизнингча, давлат ҳукмдори ва оддий фуқаро диалоги достонга киритилишининг бир неча сабабалари мавжуд:

биринчидан, шоир бу сингари диалогик нутқни киритиш орқали Ҳусайн Бойқаронинг адолатли, инсофли ҳукмдор эканлигига урғу берган;

иккинчидан, юрт ҳукмдори ҳар қандай вазиятда унга эътироз билдирган фуқаросига адолат кўрсатишини маъқуллаган;

учинчидан, асардаги мазкур диалогик нутқ орқали халқнинг арз-додини ҳукмдорга билдиришига имкон яратган;

тўртинчидан, замона ҳукмдорларига намуна кўрсатган; бу диалогик нутқ асрлар давомида шоҳлар адолатига хизмат қилишини истаган.

Достоннинг биринчи, иккинчи мақолатлари, баъзи боб ва ҳикоятларда иймон, ислом ва унинг рукнлари хусусида сўз боради ҳамда бу бобларда диний-маърифий руҳ устунлик қилади. Навоийшунос А.Ҳайитметов бу

тасвирларда Навоийнинг ортикча ҳаяжонга берилмаслигини, китобхон билан суҳбат олиб бораётганда воизлар ўз нутқларини фасоҳатли бўлишига интиланлари каби Навоий ҳам ўз фикрини чиройли сўз ва иборалар билан ифодалашга ҳаракат қилганини таъкидлайди.¹ Умуман, олим бу дostonнинг услубини қуйи ёки оддий услуб эмас, юқори услубга мансуб деб ҳисоблайди.² Адабиётшунос Ё.Исҳоқов ўрта асрлар ўзбек шеърлятидаги асосий улубларни **1) туркона услуб; 2) мумтоз (классик) услуб; 3) олий ёки навоийёна услуб** сингари турларга ажратади. Олимнинг эътирофича, «Навоий услуби – беш аср давомида тўпланган бой адабий тажрибалар заминида тарбияланган улуғ ижодкор кашфиётларининг бевосита ифодасидир. Навоий услуби барча услублар учун хос бўлган энг характерли жиҳатларнинг синтезидан иборат мутлақо янги ҳодиса»дир.³ Чиндан ҳам, навоийёна услуб ўзигача ва ўз давридаги барча услубларнинг энг асосий жиҳатларини ўзида мужассам этди, уларни тўлдирди, ривожлантирди, олий босқичга олиб чиқди. Хусусан, туркона услубга хос бўлган фикр ва кечинмаларни содда, равон услубда баён этиш; мумтоз (классик) услубга хос шеърда поэтик унсурлар, бадий санъатлардан кенг фойдаланиш, поэтик образларнинг кенгайиши сингари муҳим жиҳатларни ўзида акс эттира олди. Навоий даври ва ундан кейинги ижодкорлар асарларида шоир услубининг таъсирини сезиш қийин эмас.

«Ҳайрат ул-аброр» лисоний хусусиятлари ва услуби хусусида сўз борганда қуйидагиларни қўшимча қилиш ўринли:

- «Ҳайрат ул-аброр»нинг ишқ ўти ҳақидаги тўққизинчи мақолати анча мураккаб, зиддиятли услубда ёзилган. Навоий ишқнинг инсон учун офатлар келтириши, шунга қарамай, ошиқ бу фалокатларни ўзи учун бахт-саодат деб билишини тасаввуф таълимотига асосланиб, ҳақиқат ва мажозга доир санъатлардан унумли фойдаланиб ёритади;

¹ Ҳайитметов А. «Ҳайрат ул-аброр»да услуб ранг-баранглиги // Навоийнинг ижод олами. – Т.: Фан, 2001. – Б.32.

² Шу манба. – Б.34.

³ Исҳоқов Ё. Ўзбек мумтоз шеърлятида услуб // Сўз санъати сўзлиги. – Т.: О'ZBEKISTON, 2014. – Б.302-311.

- дostonнинг баъзи бобларида ҳажвий услубдан унумли фойдаланилган. Учинчи мақолатда султонлар билан яқинларининг маишатпарастлигини, тўртинчи мақолатда сохта суфийлар алдовларини, тамагирлигини, ўн бешинчи мақолатда майпарастликни ҳажвий услубда аёвсиз фoш этади. Шоирнинг бу тоифа шахсларга муносабати тартибли. Аввал уларнинг салбий ҳаракатларига ўз муносабатини билдиради, сўнг бу ишларни тарк этса, кутилажак мукофотларни бирма-бир санаб ўтади, агар хулоса чиқармаса, кейин кутилажак жазоларни келтиради ва боб сўнгида яна уларнинг эзгулик томон юз тутишига умид боғлайди. Шу тарзда шоир услуби гоҳ баланд пардаларда жаранг сочса, гоҳ сокинлик ва ҳазинлик касб этади, баъзан насихат руҳи билан йўғрилади;

- «Ҳайрат ул-аброр»нинг баъзи боблари илмий тилга яқин услубда ёзилган. Хусусан, сўз таърифига бағишланган ўн тўртинчи ва ўн бешинчи бобларда муаллифнинг сўз илми, адабий турлар борасидаги назарий-эстетик қарашлари ўз ифодасини топган. Шу бобларда илмий услуб элементлари яққол намоён бўлади. Шоирнинг бадий асардаги мазмун ва шакл муаносиблиги масаласидаги назарий қарашлари орқали муаллифнинг бугунги давр адабиётшунослигидаги мазкур долзарб муаммога муносабати аниқланади:

Назмки ҳам сураат эрур хуш анга,

Зимнида маъни доғи дилкаш анга. [Ҳ.А. -Б.51]

Достон тили бадий тасвир воситаларига ниҳоятда бой, унда шоир бадий санъатларнинг гўзал намуналаридан маҳорат билан фойдаланган. Бу эса қаҳрамонлар руҳиятини, ички дунёсини тасвирлашда, асар ғоясини китобхонга тўла-тўқис етказишда, асардаги воқеалар ривожини мантиқан шакллантиришда муҳим вазифа бажаради. «Ҳайрат ул-аброр» боблари сарлавҳалари саъжда ёзилиши ҳам достон тилининг бадийлигини таяминлайди: *«Карам васфидаким, қалби дирам марғи-дурур, балки раҳмат шажарасининг барғи. Ва бухлким, сахо қалбидин ҳоли бўлса, ниҳоятсиз бало бўлур ва базл (эҳсон) сурати кўргузилмаса, мурувватдин ҳадсиз хало»...*

«Ҳайрат ул-аброр»нинг 9-бобидан яна бир сажли, қофияли сарлавҳа: *«Ишқ ўти таърифидаким, шуъласи бало саҳросининг лолалари ва аҳгари (чўғи) болокаш кўнгул парголалари ва меҳнат қаро шомни анинг тутуни ва бу шомнинг муҳтариқ кавкаблари (жимирловчи юлдузлари) анинг учқуни дурур»*. Дебочадаги сажли сўзлар фикрий ривожни таъминлаш, тадрижий ривожлантириш ва кучайтириш вазифаларини бажарган.

Иқтибос. Шайх Аҳмад Тарозий «Фунун ул-балоға» асарида иқтибосга шундай таъриф беради: «Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеър ичинда ояти калом ё ҳадис истеъмол қилурлар».¹ «Ҳайрат ул-аброр» маърифий-ирфоний дoston бўлгани учун уни ёзишда Навоий Қуръони карим ва ҳадиси шариф ғояларига суянган. Табиийки, дostonнинг кўпгина ўринларида маълум масала талқинида фикрини қувватлаш мақсадида шу муқаддас манбалардан иқтибослар келтиради. Назариётчи А.Ҳожиаҳмедов мусулмон мамлакатларининг шоирлари бу усулга кенг мурожаат қилиб, ўзларининг лирик ва лиро-эпик асарларида оят ва ҳадислардан кенг фойдаланганларини таъкидлайди.²

«Каррамано» келди манокӣб анга,

«Аҳсани тақвим» муносиб анга. [Ҳ.А. –Б.15]

Биринчи муножат таркибида келган мазкур байтда Қурони каримдаги «Каррамано» – «Мукаррам қилдик» ҳамда «Аҳсани тақвим» – «Энг гўзал қад-қомат унга муносиб» жумлалари иқтибос сифатида келтирилиб, Тангри таолонинг зотий сифатлари улуғланган.

Муслим эрур «Ман салимал - муслимун»,

Юз, илигу тил бу иш ичра забун. [Ҳ.А. –Б.95]

Иккинчи мақолатда ислом дини, унинг фарз ва суннатлари, мусулмонлик бурчлари хусусида сўз юритилган. Шу мақолат таркибида келувчи бу байтда «Ман салимал муслимун» – «Кимки соғ-саломат муслим

¹ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002 йил, №5. – Б. 88

² Ҳожиаҳмедов А. Шеърини санъатлар ва мумтоз қофия. – Т.: Шарқ, 1998. – Б.62.

бўлса», ўша мусулмондир ғояси байтда иқтибос сифатида келтирилиб, фикр қувватланган.

Достоннинг бешинчи мақолатида сахийлик фазили хусусида сўз юритган шоир Тангри таолонинг Қуръони каримдан «Енгла, ичингла!» «Лекин исроф қилмангла!» муборак каломини иқтибос сифатида келтиради:

Чун деди Тенгрики: «Кулу ваирабу»,

Ёнида дедик, «Вало тусрифу». [Ҳ.А. –Б.126]

«Ростию - русти» – «Тўғрилиқ - ҳалослиқ» ҳикмати достоннинг учинчи ва ўнинчи мақолатларига иқтибос сифатида келтирилган:

Ҳотами адлингга сипеҳри баланд,

«Ростию русти» билан нақибанд. [Ҳ.А. –Б.104]

Турфа буқим, хаттин анинг рўзгор

«Ростию русти» этиб ошкор. [Ҳ.А. –Б.178]

Икки мақолатда ҳам шоир мамлакат бошлиғи учун зарурий фазилатлар сирасига тўғрилиқ, ҳаллоллиқни кўрсатади. Навоий талқинига кўра, «муҳрида ўйиб ёзилган «ростию-русти»—куч адолатдадир, ростлиқ-ҳалоллиқ, ростлиқ-иймонлиқ, инсофга таянишдир каби дастурий битиклар одил подшо кунлиқ фаолиятининг негизини ташкил этмоғи лозим»¹.

Тазод. Бу бадий санъат шеърӣ мисраларда бир-бирига зид тушунчаларни қўллашдир. Адабиётшунос Ё.Исҳоқов мумтоз тарихӣ поэтикага оид манбаларда бу санъатнинг турличи номларини келтиради. Тазодни Халил ибн Аҳмад «мутобиқа» деб атаса, «Таржимон ул-балоға»да «мутаод»; «Ҳадоӣқ ус-сеҳр», «Арузи ҳумоюн», «Жамъи мухтасар», «Илми бадеъ дар забони форсий» каби асарларда тазод тарзида учрайди.² Бу санъатдан «Ҳайрат ул-аброр»да унумли фойдаланилган. Достондаги тазодлар турли кўринишларга эга ва муаллиф мақсадини ифода этишда муҳим ўрин тутади. Илк басмала бобдан бошлаб, хотимагача турли масалалар талқинида икки тушунчанинг тўқнашуви, икки узви, қарама-қаршилиғи яққол кўзга

¹ Воҳидов Р., Эшонқулов Ҳ. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи - Тошкент, 2006. –Б.316.

² Исҳоқов Ё. Тазод. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1970, 5-сон. – Б.80-83.

ташланади. Сахийлик хусусидаги мақолатда бахиллик, қаноат талқинидаги мақолатда қаноатсизлик, ростлик, тўғрилиқ ҳақидаги мақолатда ёлғончилик, адабга бағишланган мақолатда адабсизлик ҳақида қалам тебратиб, тазоднинг ноёб намуналарини қўллайди. Одатда дидактик асарларда қаҳрамоннинг қалбини маърифатга ошно қилишга жаҳолатнинг салбий қирраларини намоён этиш орқали эришилади. «Ҳайрат ул-аброр»да ҳам шу хусусият кўринади. Илк басмала бобдан шоир оламнинг икки асос, икки қутб – эзгулик ва ёвузликдан яралганига ишора бериб, ислом оламида икки гуруҳ - «аҳли қабул» – қабул қилувчилар ва «аҳли рад» – рад этувчилар хусусида сўз юритади ва бу фикрий зиддият дoston сўнгигача узвий ривожланади:

Қилғучи бу бодия қатъига майл,

Аҳли қабулу рад эрур икки хайл. [Ҳ.А. –Б.7]

Сўз таърифидаги бобларда сўзнинг бадий – эстетик қуввати хусусида сўз юритган шоир бу бобларда сўзнинг икки хил таъсир кучига тўхталади. Сўздан етадиган яхши-ёмон жиҳатларга урғу беради. Бу зиддиятли фикрлар байтларда тазоднинг ёрқин намуналарини қўллаш имконини беради. Қуйидаги байтда тазод санъати икки сўз воситасида эмас, балки қарама-қарши фикрларнинг зиддиятидан юзага чиққан:

Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,

Руҳ доғи тан аро сўздин ҳалок. [Ҳ.А. –Б.48]

Навоий сахийликни улуғлайди, бахил инсонни «Маҳбуб ул-қулуб»да ҳам қаттиқ танқид қилади. «Ҳайрат ул-аброр»да шу масала талқинидаги мақолатда мусулмон кишининг қарамли, сахий бўлиши лозимлигига урғу беради. Китобхон қалбида саховатнинг улуғ инсоний фазилат эканлигига бўлган ишончни бевосита бахилликнинг салбий иллат эканлигини ёрқин ифода этиш орқали шакллантиради:

Бухл эрур борча сифатдин ҳасис,

Лек сахо жавҳари асру нафис. [Ҳ.А. –Б.125]

Шоир қаноатни шарафлайди, «*Кимки қаноатдин эрур ҳужжати, Яхши-ёмонга йўқ анинг ҳождати*» [Ҳ.А. –Б.145] дея қаноатли инсоннинг турмуши,

тутуми, ҳаёти йўли равонлигига, ҳеч кимга алоқадор эмаслигига ишора қилса, «Тарки қаноат ани айлаб жало, Келтурубон бошига юз минг бало» [Ҳ.А. –Б.148] дея қаноатсиз инсоннинг бошига тақдир юз минг балони дучор этиши, бу мушкулот уни ватанини тарк этишгача (жало – ватанини ташлаб кетиш, кечиб кетиш, ватандан ажралиш, сурилиш. – Навоий асарлари луғати; П.Шамсиев, С.Иброҳимов. –Т., 1972. –Б.218) олиб келишини таъсирчан ифодалайди. Қаноатли ва қаноатсиз инсонга бериладиган мукофот ҳам бир-бирига зид: қаноатлига мукофот – шоҳлик, тамагирга жазо – хор-зорлик:

Они қаноат қилибон шахриёр,

Муни тама ранжи қилиб хоксор. [Ҳ.А. –Б.152]

Бу мақолатга илова қилинган Қониъ ва Томиъ ҳикояти ҳам тўлиғича тазод усулига қурилган. «Ҳайрат ул-аброр»да тазод санъатини фақат байт мисолида таҳлил қилиш ўринли эмас. Достондаги баъзи ҳикоят ва мақолатлар тўлиқ зиддият, фикрий қарама-қаршилик асосида яратилгани сабабли шу бобларда мазкур бадий санъатнинг ўзгача кўринишлари намоён бўлади. Тазоддан унумли фойдаланган Навоий шу орқали китобхонга бу икки қарама-қарши инсоний хусусиятларнинг ижобий ва салбий жиҳатларини теранроқ анлатишни мақсад қилади.

Никто. Бадий тасвирда ҳайвонот, ўсимликларга нутқ ато этилиши. Ташхисда ашёларни инсонга хос белги ва хусусиятлар билан боғлаб тасвирланса, никтода улар жонли инсон сингари сўзлашади.¹ Достондаги ўнинчи мақолатга илова қилинган масалда шер ва дуррожга нутқ ато этилиши шу санъатнинг ёрқин намунасидир.

Шер эшитиб анинг илҳонини,

Фаҳм қилиб савтида ёлгонини,

Дер эди, ёлгон демаким шум эрур,

Кизб туз эл оллида мазмун эрур. [Ҳ.А. –Б.184]

¹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: О'ZBEKISTON, 2014. –Б.137.

Шернинг дуррожга танбеҳи маъжозий характерда бўлиб, зимдан жамиятдаги ёлғончи инсонларга қаратилган. Шер маслаҳатини қулоғига илмаган дуррожнинг тақдири китобхонга маълум:

Қичқирибон дом аро ул мубтало,

Неча деди, «Тот! Мени туттило!» [Ҳ.А. –Б.184]

Издивож. Бу санъат лафзий санъатлар сирасига кириб, моҳияти байтда икки ёки ундан ортиқ оҳангдош сўзни ёнма-ён ёки бир-бирига яқин қилиб келтиришдан иборат.¹

Фақр аро ул панжа қабул этти ранж,

*Лек ҳақиқатда эрур **панж ганж**.* [Ҳ.А. –Б.33]

Бандалиқ амрига чу маъмурмен,

***Тун – кун** ишим бу эса маъзурмен.* [Ҳ.А. –Б.123]

Бу санъат байтда мусиқийликни кучайтиришдан ташқари ифода маромини қуюқлаштириш вазифасини ҳам бажарган.

Каломий жомий санъати мисраларнинг ўғит, ҳикмат, панд-насиҳат руҳида ифода топиши. Муҳим ижтимоий, ахлоқий, фалсафий масалалар муҳим ўрин тутган «Ҳайрат ул-аброр»да каломий жомий санъати қўлланилган байтларни юзлаб топиш мумкин.

Они доғи дема сахийким, киши

То тиламас бермак эмасдур иши. [Ҳ.А. –Б.126]

Тарки адабдин бири кулгу дурур,

Кулгу адаб таркига белги дурур. [Ҳ.А. –Б.134]

Мулк ила ўзни демагил аржуманд,

Мулки қаноат била бўл сарбаланд. [Ҳ.А. –Б.145]

Одами эрсанг, демагил одами,

Оники йўқ халқ ғамидин ғами. [Ҳ.А. –Б.210]

Достон тўлиғича ахлоқий-тарбиявий мавзуда бўлгани учун унинг мақолатларида кетма-кет инсоний фазилатлар: саховат, адаблилик, қаноат,

¹ Ўша манба. – Б.44.

халқпарварлик хусусида сўз юритилган, бунда муаллифнинг ҳар бир фикри ҳикмат каби жаранглайди.

Тавзеъ – «назм ёки насрда оҳангдошликни юзага келтириш учун байт ёки жумлада бир хил ундош товушга эга бўлган сўзларни ишлатиш санъати».¹ Услубий равонлик, муסיқийлик ва оҳангдошликни таъминлайдиган бундай байтлар дostonда анчагина:

Ганжа ватан, кўнгли анинг ганжхез,

Хотири ганжуру тили ганжрез.

Фикрати мизони бўлуб хамсасанж,

«Хамса» дема, балки дегил панж ганж. [Ҳ.А. –Б.40]

Бу мисраларда шоир тавзеъ билан биргаликда ташбеҳ, иштиқoқ санъатларини маҳорат билан қўллаган.

Зодасидин зода бўлуб беадад,

Зодага ҳам волид ўлуб, ҳам валад. [Ҳ.А. –Б.47] Бу мисраларда ҳам сўзлар таркибида д товушини бир неча марта қўллаб, тавзеъ санъатининг гўзал намунаси яратилган.

Умуман олганда, дoston бадий тасвир воситалари ниҳоятда ранг-баранг. Унда шоир лафзий, маънавий ва муштарак санъатларнинг деярли барчасидан унумли фойдаланиб, асар бадий қимматини оширган. Биз бу ўринда айримларини келтирдик, холос.

Дostonнинг равон тили, содда, халқона услуби унинг жаҳонаро шуҳрат қозонишини таъминлаган. Навоий дostonининг якуний бoбларидан бирида бу нодир асарни тугатгач, мухлислари ўқиб, ҳайратга тушганини ёзади. У асар маъноларини «Маснавийи маънавий»га, най товуши билан ҳикоятлар айтганига, килки (қалами) саҳифага Нақшбанд каби нақш солганига ўхшатади. Шунингдек, Навоий «Ҳайрат ул-аброр»ни халқ ўқиб, ҳайратланганидан фаҳрланади:

Бошим уза лаъл сочиб конидин,

Дур тўкубон оллима уммонидин.

¹ Ўша манба. – Б.180.

Мен мутаффакир бу таҳайюр аро,

Бил мутаҳаййир бу тафаккур аро. [Ҳ.А. –Б.293]

Бу мисралардан кўринадики, Навоий «Ҳайрат ул-аброр»ни ёзишда ҳайрат билан тафаккурнинг уйғунлигига эришган, у таҳайюр – ҳайратлар ичра шоир бўлиб, тафаккур қилишда олим, мутаффакир бўлиб ижод қилган.

III БОБ ЮЗАСИДАН ХУЛОСАЛАР

1. Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» достонини маснавий йўлида, арузнинг сариғи мусаддаси матвийи мавқуф (V V - | - V V - | - V ~) ҳамда сариғи мусаддаси матвийи макшуф (V V - | - V V - | - V -) вазнларида ёзиб, маснавийни эпик поэзияда тараққий этган жанрлар сирасига киришига сабабчи бўлган бўлса, сариғ баҳрининг туркий адабиётдаги мавқеини мустаҳкамлади.

2. Достонда Шарқ мумтоз поэтикасининг фикрни бетакрор ва равон ифодалаш усуллари ва воситалари, қофиянинг гўзал намуналари ва турлари, қофия санъатлари ўз ифодасини топган. Ижтимоий масалалар талқини, муаллиф бадий нияти ва янги, оригинал қарашлар ифодасида вазн, қофия ва радифнинг юксак намуналаридан маҳорат билан фойдаланган.

3. Достонда шоир маънавий, лафзий ва муштарак санъат турларида ўз маҳоратини тўла намоён этади. Достонда тавзеъ, каломий жомий, тазод, издивож, ташҳис, ташбеҳ, муболаға, тақрир, тардий акс, иштиқоқ, ҳусни таълил, тажохул-ул ориф, тарсеъ, тажнис, ийҳом, иқтибос сингари поэтик шакллардан унумли фойдаланади. Бадий санъатларнинг сержилолиги орқали поэтик мукамалликка эришган шоир китобхон кўз ўнгида бетакрор бадий тасвир ярата олади. Бадий санъатларнинг бири иккинчиси билан вобасталикда қўлланиб, бири юзага келтирган муҳим бадий фикр, иккинчиси орқали ривожлантирилади, бадий тақомилига етади.

4. Достон тили ниҳоятда ранг-баранг. Унда туркий тилдаги сўзлар билан бир қаторда арабий, форсий ва турли диалектдаги сўзлардан, шунингдек, халқ поэтик ижодига хос мақол, маталлар; тағ маъноли, кўп

маъноли, кўчма маъноли сўз ва иборалардан фойдаланади. Достонда фикр ва қарашлар муаллиф ёки ровий тилидан баён этилади, монолог ва диалог сингари нутқ кўринишлари учрайди, кўпгина фикрлар Қуръони карим оятлари ва Ҳадиси шарифдан иқтибос сифатида олинган.

5. Достон услуби бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Тангрининг чексиз куч-қудрати, зотий сифатлари, табиат ва коинотнинг пайдо бўлиши, Муҳаммад мустафо (с.а.в)нинг ҳаёт йўли; салафлари, устозлари фаолияти, сўз санъати, наср ва назм ифода шакли ҳақидаги қарашлар, лирик ва эпик тур имкониятлари борасидаги назарий фикрлар, ҳар бир ҳикоятда тимсол сифатида танланган азиз авлиёлар, тарихий шахс ва суфийларнинг ҳаёти бадиийлик ва илмийлик мезонлари уйғунлигида ёритилади.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР:

1. «Хайрат ул-аброр» достонининг жанр хусусиятлари ўзига хос бўлиб, унда эпик тасвир эмас, фалсафий талқин устунлик қилади, таъриф ва тавсиф етакчи ҳисобланади. Инсон кўнгли, уни барча мавжудотлардан азиз ва мукаррам қилиб турувчилар руҳий олами манзаралари, коинот ва инсон, жамият ва шахс муносабатлари, Тангри инсонга инъом этган ҳаёт ажойиботларидан ҳайратланиш – «Хайрат ул-аброр»нинг ғоявий-бадий мазмунини ташкил этади. Мазкур достондан ҳар қандай замон ва макон учун бениҳоя аҳамиятли бўлган – буюк Холиқ томонидан бу оламнинг яратилиши, инсоннинг бу оламдаги ўрни, мавқеи, бурчлари, вазифалари ҳақида ижтимоий, ахлоқий, фаласафий фикрлар ўрин олган. Бу достонда шоирнинг фалсафий-тасаввуфий қарашлари Аллоҳ→Олам→Одам бирлиги доирасида талқин этилади.

2. «Хайрат ул-аброр» «Хамса» достонлари учун ўзига хос пойдевор вазифасини бажарган. Худди мақоланинг тезиси каби бутун «Хамса» моҳияти аслида жавҳар сифатида илк достонда мужассам. Бу ерда «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий»га ишоралар мавжуд. Илк достондаги муқаддимавий ишоралар кейинги достонларда образлар ва масалалар талқинида бадий ривожлантирилади, мукаммал ечим топади,

3. Алишер Навоий хамсачилик анъаналарига мувофиқ иш кўрган, достоннинг ўзига хослиги ва янгилиги унинг ғоявий-семантик, композицион-структур қурилишида яққол кўринади. Шу билан бирга Навоий ҳамиша янгиликка интилган ва ўзидан аввалги асарларга танқидий муносабатда бўлган, уларнинг ютуқларини ривожлантириб, айрим камчиликларини бартараф этган.

4. «Хайрат ул-аброр» структурасида ҳар бир боб ва мақолатнинг муҳим ўрни, достонга киритилиш сабаби, достон семантик қурилишида муҳим вазифаси мавжуд бўлиб, айрим тадқиқотларда достондаги муножот, наът, кўнгил сайрлари, ҳайратларнинг кириш боблар, муқаддимавий боблар

сифатида баҳоланиши тўғри эмас. Чунки айна бобларда достоннинг ўзак ғоясини ташкил этадиган – муаллифнинг маърифий-ирфоний, ахлоқий-эстетик, фалсафий-тасаввуфий қарашлари ифода этилган. Улар таркибидаги *ҳайратлар* достон негизини, асосий семантик қатламини, ғоявий-бадий марказини ташкил этади.

5. Достоннинг образлар тизимида пайғамбарлар, тариқат пирлари, суфийлар, тарихий ва афсонавий ҳукмдорлар, жамиятнинг барча аъзолари, шунингдек, жониворлар образлари ҳам учрайди. «Ҳайрат ул-аброр»нинг жанрий хусусиятлари унда бир-бирига ўхшамаган, жамиятнинг турли табақа вакилларига мансуб кўплаб ижтимоий тоифаларнинг образи киритилишига сабаб бўлган. Достон образларининг асосий қисми Навоий томонидан ҳамсачиликка илк маротаба киритилган, салафларининг илк достонларида учрамайдиган етук образлардир. Муаллиф образи достоннинг бош қаҳрамони, яъни шоир фикру қарашларини бирлаштириб, унинг таркибий қисмларини бошқариб, ўзаро алоқага киргизиб туради, барча мақолат ва ҳикоятлар шоир шахси билан боғланади.

6. «Ҳайрат ул-аброр» достонининг марказида инсон ва унинг кўнгил олами туради. Шоирнинг *комил инсон – идеал жамият – одил ҳукмдор* борасидаги қарашлари достон бўйлаб сочилиб кетган ва бу жиҳат достон муқаддимасидан хотимасигача ҳар бир бобнинг моҳиятида ўз аксини топади. Бу ғоялар асар сўнгигача бир-бирини тўлдириб, бир-бирига боғлиқ ҳолда ривожланиб боради.

7. «Ҳайрат ул-аброр» мураккаб композициявий қурилишга эга. Достоннинг умумий, яхлит композициясидан ташқари, ҳар бир мақолат ва ҳикоятнинг ҳам ўз композицияси мавжуд. Достон мақолатлари ва уларга илова қилинган ҳикоятлар композицион жиҳатдан мустақил бўлса-да, ғоявий-бадий жиҳатдан бир бутунликни ташкил этади. Мақолатнинг поэтик вазифаси маълум масала моҳиятига шоир нуқтаи назаридан баҳо бериш ҳисобланса, ҳикоятлар шу масалани далиллаш, муаммони бадий образларда

талқин этиш ҳамда баъзи ҳикоятлар «Хамса»нинг кейинги дostonлари учун муқаддима вазифасини бажаради.

8. Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» дostonини маснавий йўлида, арузнинг сариъи мусаддаси матвийи макшуф (–v v – | – v v – | – v –) ҳамда сариъи мусаддаси матвийи мавқуф (– v v – | – v v – | – v ~) вазнларида ёзиб, маснавийнинг эпик поэзиядаги мавқеи мустаҳкамланишига, сариъ баҳрининг эса туркий адабиётда тараккий топган баҳрлар сирасига киришига сабабчи бўлди.

9. Дostonда Шарқ мумтоз поэтикасининг фикрни бетакрор ва равон ифодалаш усуллари ва воситалари, қофия ва радифларнинг гўзал намуналари ва турлари, қофия санъатлари ўз ифодасини топган. Ижтимоий масалалар талқини, муаллиф бадий нияти ҳамда янги, оригинал қарашлар ифодасида вазн, қофиянинг юксак намуналаридан маҳорат билан фойдаланилган. Дostonда қофия нуқсонлари кам учрайди.

10. Дostonда тазод, ташхис, ташбеҳ, муболаға, издивож, каломий жомий, тавзеъ, ружуъ, тарсеъ, тажнис, ниқто, иқтибос сингари поэтик шакллардан унумли фойдаланилган. Бадий санъатларнинг сержилолиги орқали поэтик мукамалликка эришган шоир китобхон кўз ўнгида бетакрор бадий тасвир ярата олади. Бадий санъатларнинг бири иккинчиси билан муштаракликда, қўшалок қўлланилиб, бири орқали юзага келтирган муҳим бадий фикр, иккинчиси орқали ривожлантирилади, бадий такомилига етказилади.

11. Дostonнинг тили ва ифода услуби унинг жаҳонаро шуҳрат қозонишини таъминлаган. Унда туркий тилдаги сўзлар билан бир қаторда араб, форс ҳамда турли диалектдаги сўзлар, шунингдек, халқ поэтик ижодига хос лексик қатламдан ҳам фойдаланилган. Дostonда фикр ва қарашлар муаллиф ёки ровий тилидан баён этилади, монолог ва диалог сингари нутқ кўринишларига мурожаат қилинади, кўпгина фикрлар Қуръони карим оятлари ва Ҳадиси шарифдан иқтибос сифатида олинган.

12. Достон услуби илмийлик ва бадийлик мезонларининг муштараклигида шакллантирилган. Тангрининг чексиз куч-қудрати, зотий сифатлари, табиат ва коинотнинг пайдо бўлиши, Муҳаммад (с.а.в)нинг ҳаёт йўли; салафлари, устозлари фаолияти, сўз санъати, наср ва назм ифода шакли ҳақидаги қарашлар ва уларнинг имкониятлари борасидаги назарий фикрлар, ҳар бир ҳикоятда тимсол сифатида танланган азиз авлиёлар, тарихий шахс ва суфийларнинг ҳаёти бадий, илмий, фалсафий, тазкиравий услублар уйғунлигида баён қилинган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг мамлакатимиз етакчи илм-фан намояндалари, Фанлар академияси аъзолари, ҳукумат аъзолари, вазирлик ва идоралар, давлат ва жамоат ташкилотлари, етакчи олий ўқув юртлари ректорлари билан 2016 йил 30 декабрь куни бўлиб ўтган учрашувда сўзлаган нутқи // Халқ сўзи, 2016 йил 31 декабрь.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» Фармони // Халқ сўзи. 2017 йил 18 февраль - № 28 (7622)
3. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Т.: «Ўзбекистон» НМИУ. 2018. –592 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида»ги қарори //Халқ сўзи, 2020, 20 октябрь.

II. Илмий-назарий адабиётлар

5. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент, 1995. – 181 б.
6. Абдуғафуров А. Навоий сатираси. – Тошкент : Фан, 1968.
7. Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира. – Т.: Фан, 1972. – 260 б.
8. Адабиёт назарияси. Икки томлик. I том. – Т.: Фан, 1978. – 416 б.
9. Адабиёт назарияси. Икки томлик. II том. – Т.: Фан, 1979. – 449 б.
10. Адабий тур ва жанрлар. Уч жилдлик. 2– жилд. – Т.: Фан, 1992. – 246 б.
11. Айний С. Алишер Навоий «Хамса»си. – Т.: Фан, 1978. – 292 б.
12. Алишер Навоий: қомусий луғат. Биринчи жилд. (Маъсул муҳаррир: Ш. Сирожиiddинов) – Тошкент: «Шарқ», 2016. – 536 б.
13. Алишер Навоий: қомусий луғат. Иккинчи жилд. (Маъсул муҳаррир: Ш. Сирожиiddинов) – Тошкент: «Шарқ», 2016. – 480 б.
14. Алишер Навои / Сборник статей. – М., 1946. –212 с.

15. Алишер Навоийнинг адабий маҳорат масалалари (мақолалар тўплами). – Тошкент: Фан, 1993. – 208.
16. Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). – Т.: Адабиёт ва санъат, 1980. – 152 б.
17. Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони. – Т.: Фан, 1970. – 97 б.
18. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – 288 б.
19. Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 342 б.
20. Болтабоев Ҳ. Фитратнинг илмий мероси (монография). – Т.: Фан, 1996. – 120 б.
21. Болтабоев Ҳ. Алишер Навоий асарларининг Озарбойжонда сақланаётган қўлёзма нусхалари // «Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни» мавзусидаги III анъанавий халқаро илмий конференция материаллари. – Т.: Фан, 2019. – Б. 266-268.
22. Болтабоев Ҳ. Қалбларнинг «Ҳайрат...»дан бошланган севимли китоби// «Алишер Навоий ва XXI аср» республика илмий-назарий анжуман материаллари. – Т.: Tamaddun, 2016. – Б.15-19.
23. Валихўжаев Б. Алишер Навоий шеърляти. – Самарқанд, 2001.–152 б.
24. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 1993. – 192 б.
25. Валихўжаев Б. «Хамса» такмили// Алишер Навоий «Хамса»си. (Тадқиқотлар). – Тошкент, 1986. – Б.81-89.
26. Валихўжаев Б. Хамсачилик традициясининг баъзи бир хусусиятлари ҳақида мулоҳазалар//Ўзбек адабиётининг айрим масалалари. – Самарқанд, 1961. – Б.92-97.
27. Vohidov R., Eshonqulov H. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Т.: O‘zYU Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. – 527 б.
28. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро: Бухоро нашриёти, 1994. – 208 б.

29. Воҳидов Р. Шарқнинг буюк алломаси. – Т.: Фан, 1989. – 72 б.
30. Воҳидов Р. Алишер Навоийнинг ижод мактаби. – Бухоро: Бухоро, 1994. – 188 б.
31. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони («Тазкиратул-шуаро»дан). – Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. – 224 б.
32. Дехқонов А. «Ҳайрат ул-аброр»да сўз таърифи. // Шарқ юлдузи. 2014/6. – Б.155-157.
33. Жалолов Т. «Хамса» талқинлари. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1968. – 152 б.
34. Jo'raqulov U. «Hayrat ul-abror»da na't// Alisher Navoiy va XXI asr mavzuidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Т.: «MASHHUR-PRESS», 2020. – 78-84 б.
35. Зоҳидов В. Мир идей и образов Алишера Навои. – Т.: Госиздат, 1961. – 74 с.
36. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Т.: Ўзбекистон, 1970. – 495 б.
37. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1969. – 412 б.
38. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 148 б.
39. Имомназаров М. Навоийшуносликка кириш. – Т., 2015. – 424 б.
40. Ислам. Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – 312 с.
41. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан, 1983. – 168 б.
42. Исҳоқов Ё. Навоий ва Амир Хусрав Дехлавий// Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т.: Фан, 1968. – Б.88-106.
43. Исҳоқов И. «Хамса»да бадий психологизм типлари// Алишер Навоий «Хамса»си. (тадқиқотлар). – Т.: Фан, 1986. Б.31-49.
44. Исҳоқов Ё. Навоий ва ўзбек шеъриятидаги услублар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1990. – №5. 3–8-бетлар.
45. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O'zbekiston, 2014. – Б. 320.
46. Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1993. – 93 б.

47. Комилов Н. «Ҳайрат ул-аброр»нинг насрий баёни // Гулистон. 1976, № 2. 29–32-бетлар.
48. Комилов Н. Тасаввуф ёхуд комил инсон ахлоқи. 1-китоб. – Т.: Ёзувчи, 1996. – 272 б.
49. Комилов Н. Тасаввуф. Тавҳид асрори. 2-китоб. – Т.: Ёзувчи, 1999. – 208 б.
50. Комилов Н. Турфа талқинлар. Ажрим қилувчи кўзгу ёхуд рост билан ёлғон можароси // Навоийга армуғон. – Т.: 2006.
51. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Монография. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 384 б.
52. Маллаев Н. Асрлар эътирофи ва таъзими. – Т.: Фан, 1978. – 64 б.
53. Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 152 б.
54. Маллаев Н. Низомий Ганжавий. – Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2015. – 100 б.
55. Муҳиддинов М. Икки олам ёғдуси. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б. 168.
56. Муҳиддинов М. Комил инсон - адабиёт идеали. – Т.: Маънавият, 2005. – 208 б.
57. Мирзааҳмедова М. Ҳикоячиликда Навоий традициялари// Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т.: Фан, 1968. – Б.309-323.
58. Мирзааҳмедова М. Хожа (ҳаёти ва ижоди). – Т.: Фан, 1975. – Б.135.
59. Навоий замондошлари хотирасида. Тўплам. Тузувчи Б.Аҳмедов. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1985. – 221 б.
60. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент, 1972. – 784 б.
61. Носиров О., Жамолов С., Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърляти жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – 184 б.
62. Ойбек. Асарлар. Ўн томлик. 9-том. Тадқиқот ва мақолалар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 352 б.

63. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн учинчи том. Адабий-танқидий мақолалар. – Т.: Фан, 1979. – 512 б.
64. Ойбек. Навоий гулшани. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1967. – 152 б.
65. Олим С. Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Т.: Фан, 1992. – 80 б.
66. Олим С. Навоий – ёшларга. –Т.: ABU MATBUOT-KONSALT, 2008. – 104 б.
67. Рашидова М. Дурдоналар хазинаси. –Тошкент, 2015. – 155 б.
68. Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Т.:Фан, 1972. – 56 б.
69. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. – 214 б.
70. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т.: Ёш гвардия. 1987. – 160 б.
71. Рустамов А. Қофия нима? – Т.: Фан, 1976. – 40 б.
72. Рустамов А. «Ҳайрат-ул-аброр»даги биринчи сарлавҳанинг шарҳи : [«Хамса»нинг 500 йиллигига] // Шарқ юлдузи, 1985 № 11. – Б. 135–139.
73. Очилов Э. Алишер Навоий – Т.: Ўзбекистон, 2013. – 192 б.
74. Салоҳий Д. Навоий назмиёти – Самарқанд: Зарафшон, 2013. – 136 б.
75. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида саъж. – Т.: Фан, 1978. – 152 б.
76. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий–типологик, текстологик таҳлили. – Т.: Akademnashr, 2011. – 326 б.
77. Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. Дарслик. Т.: Akademnashr, 2020. – 576 б.
78. Собиров М. Халқ ҳикоятлари Навоий ижодида. –Т.: Фан, 1968.
79. Турар У. Тасаввуф тарихи. – Т.: Истиқлол, 1999. – 180 б.
80. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985. – 376 б.
81. Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. – Т.: Фан, 1981. – 48 б.
82. Тўхлиев Б. Форс-тожик адиблари ва Алишер Навоий // Амир Алишер Навоий ва тожик адабиёти (Мақолалар тўплами). –Хўжанд: Маънавият, 2016. 19–24-бетлар.

83. Тўхлиев Б. «Кутадғу билиг Умутов Х. Адабиёт назарияси. – Т.: «Шарқ» нашриёт–матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2002. – 256 б.
84. Фитрат. Адабиёт қоидалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 112 б.
85. Фитрат. Аруз ҳақида. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 80 б.
86. Фитрат. Танланган асарлар. IV жилд. Дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар. – Т.: Маънавият, 2006. – 336 б.
87. Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. Ғазал мулкининг султони. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1972. – 372 б.
88. Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1971. – 102 б.
89. Шарафуддинов О. Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди. – Т.: Ўздавнашр. 1948. – 193 б.
90. Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳамидулла Болтабоев талқинида. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – 426 б.
91. Шодиев Э. Алишер Навоий ва унинг салафлари. – Ленинобод: ЛенДПИ, 1957. – 53 б.
92. Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс тожик адаблари. – Т.: Ўқитувчи, 1989. – Б. 107.
93. Шодиев Э. «Хамса» ва форс-тожик адабиёти // Алишер Навоий «Хамса»си (тадқиқотлар). – Тошкент: Фан, 1986. – Б.90-102.
94. Эркинов С. Шарқ адабиётида Фарҳод қиссаси. – Т.: Фан, 1985. – 64 б.
95. Эркинов С. «Хамса» анъаналари // Алишер Навоий «Хамса»си. Тадқиқотлар // – Тошкент: Фан, 1986. – Б.127-142
96. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. – Т.: Akademnashr, 2020. 304 б.
97. Юсупова Д., Норкулова Ш. Аруз назарияси. – Т.: Тафаккур, 2008. – 107 б.
98. Қайюмов А. Ҳайрат ул-аброр талқини. Асарлар. 10 жилдлик. 1-жилд. 1-китоб – Т.: MUMTOZ SO'Z, 2008. – 320 б.

- 99.Қаюмов А. Ўзбек хамсашунослигининг адабий илдизлари // Ўзбек адабиётшунослигида талқин ва таҳлил муаммолари. Илмий-назарий анжуман материаллари. – Т., 2014. – Б.10-12.
100. Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий-эстетик олами. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – 160 б.
101. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Т.:Navoiy universiteti, – 480 б.
102. Ғаниева С.Алишер Навоий. – Т.: 1968. – 148 б.
103. Ғанихўжаева Н. «Хамса» ҳикоятлари –Т.: Фан, 1986. – 60 б.
104. Ғанихўжаева Н. Навоий ҳикоятларида бадиий маҳорат масалалари // Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Т.: Фан,1968. – Б.222-236.
105. Ғиёсиддин Муҳаммад. Ғиёс ул-луғот. Чилди 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – Б. 416.
106. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – 240 б.
107. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Т.: Фан, 1959. – 196 б.
108. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. Мақолалар. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт шариёти, 1970. – 172 б.
109. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. Монография. – Т.: Фан, 1963. – 174 б.
110. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Т.: Фан, 1961. – 296 б.
111. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Т.: Ўқитувчи, 1993. – 216 б.
112. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти (тадқиқотлар, мақолалар, лавҳалар). – Т.: Фан, 1996. – 161 б.
113. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. Монография. – Т.: Фан, 1970. – 331 б.
114. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. // Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Н.Жумахўжа. Тўлдирилган ва тузатилган 2-нашри. – Т.: O'zbekiston, 2015. – 328 б.

115. Ҳайитметов А. «Ҳайрат ул-аброр»да услуб ранг-баранглиги // Навоийнинг ижод олами (мақолалар тўплами). – Т.: Фан, 2001. – Б. 27-45.
116. Ҳамидова М. «Хамса» мавжлари. – Т.: Фан, 1986.
117. Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – 192 б.
118. Ҳаққулов И. Абдиёт фарзандлари. – Т.: Ёш гвардия, 1990. – 192 б.
119. Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. – Т.: Юлдузча, 1989. – 223 б.
120. Ҳаққулов И. Хамса бадииятига доир // Алишер Навоий «Хамса»си. (Тадқиқотлар). – Тошкент: Фан, 1986. –Б.112-127
121. Ҳожиаҳмедов А. Аруз назарияси асослари. – Тошкент, 1982. – 64 б.
122. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: Шарқ, 1999. – 240 б.
123. Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. –Т.: Фан, 2006. – 288 б.
124. Ҳожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. –Т.: Шарқ, 1998. – 160 б.
125. Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. –Т.: Шарқ, 2009. – 208 б.
126. Ҳомидий Ҳ. Ганжалик пир \\\ Сино, 2002 йил, (№ 7), – Б.31–35

III. Манбалар

127. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Oltinchi jild. Hayrat ul-abror. Farhod va Shirin. – Т.: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 812 b.
128. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Yettinchi jild. Layli va Majnun. Sab’ai sayyor. – Т.: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 696 b.
129. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Sakkinchi jild. Saddi Iskandariy. Tarixi anbiyo va hukamo. Tarixi mulki Ajam. – Т.: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 704 b.
130. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. O‘ninchi jild. Lison ut-tayr. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. Holoti Pahlavon Muhammad. Nazm ul-javohir. Nasoyim ul-muhabbat. Muhokamat ul-lug‘atayin. Mezon ul-avzon. Siroj ul-

- muslimin. Arba'in. Munojot. – T.: G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 684 b.
131. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 20 томлик. Т.7. – Т.: Фан, 1991. – 392 б.
132. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Насрий баёни билан. Насрий баён матнини тайёрловчи А.Ҳайитметов. –Т.: Г.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2006. – 392 б.
133. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. т.1. – Тошкент: Фан, 1983. – 656 б.
134. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. т.2. – Тошкент: Фан, 1983. – 643 б.
135. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. т.3. – Тошкент: Фан, 1984. – 624 б.
136. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. т.4. – Тошкент: Фан, 1985. – 636 б.
137. Абдурахмони Чоми. Тухфат ул-аҳрор. Ҳафт авранг. Чилди сеюм. Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1964. – 425 б.
138. Аттор Ф. Тазкират ул-авлиё. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1997. – 176 б.
139. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. – 400 б.
140. Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – 368 б.
141. Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор (Сирлар хазинаси). Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент, 2016. – 164 б.
142. Низомий Ганжавий. Сирлар хазинаси (Махзан ул-асрор). Аслиятдан Олимжон Бўриев таржимаси. –Т.:CHASHMA PRINT, 2013. – 207 б.
143. Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Т.:Ёзувчи, 1990. – 240 б.
144. Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Иккинчи китоб. – Т.:Ёзувчи, 1991. – 272 б.

145. Саъдий. Гулистон.Бўстон. Нашрга тайёрловчи Ҳамиджон Ҳомидий.
–Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2014. – 264 б.
146. Хусрав Деҳлавий. Матлаъ ул-анвор. Москва: Наука, 1975. - 358 б.
147. Хусрав Деҳлавий. Осори мунтахаб. Дар чаҳор чилд. Чилди якум.
Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1971. - 373-486 б.
148. Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1967. –
134 б.
149. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. – Ўзбек
тили ва адабиёти. 2002 йил №1, №2, №3, №4, №5, №6; 2003 йил №1, №2,
№3.
150. Қуръони карим. Алоуддин Мансур таржимаси. – Т.: Шарқ, 1993. –
494 б.
151. Хужвирий. Кашф ул-махжуб. (Сирлар пардасининг кашф этилиши).
М.Маҳмуд, З.Баҳриддин таржимаси. -Т.: MUMTOZ SO'Z, 2019. – 224 б.
152. Хусайн Бойқаро. Рисола. Нашрга тайёрловчилар Алибек Рустам,
Каримбек Ҳасан. – Т.:Шарқ, 1991. – 24 б.

IV. Диссертация ва авторефератлар:

153. Акбарова М. Алишер Навоий ғазалларида қофия. Фил.фан.ном.дисс. –
Тошкент, 1997. – 148 б.
154. Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитрат
илмий мероси. Фил.фан.док.дисс. – Тошкент, 1996 – 366 б.
155. Бозорова Н. Алишер Навоий ғазалларида кўнгил образи.
Фил.фан.ном.дисс. – Тошкент, 2002. – 135 б.
156. Бекова Н. Алишер Навоийнинг ҳамд ғазаллари ва «Рух ул-қудс»
қасидасининг бадиияти. Фил.фан.ном.дисс. – Тошкент, 2003.
157. Давлатов О. Алишер Навоий шеърисида Қуръон оятлари ва
ҳадисларининг бадиий талқини. Фил.фан.буйича фал.док.дисс.автореф. –
Самарқанд, 2017. – 44 б.
158. Жўраева Н. Ўзбек мумтоз шеърисида байт ва унинг поэтикаси.
Филол.фанлари номзоди дисс. автореферати. –Тошкент, 2004. – 24 б.

159. Жўракулов У. Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси. Фил.фан.док.дисс. – Тошкент, 2016. – 428 б.
160. Кароматов Ҳ. Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари (адабий-тарихий таҳлил). Фил.фан.док.дисс.автореф. – Тошкент, 1999. – 50 б.
161. Курбанов А. Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достони сарлавҳалари бадиияти. Филол.фан.фалсафа д-ри.дисс.автореф. – Тошкент, 2017. – 25 б.
162. Муртазоев Б.Х. Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» ва Хусрав Деҳлавий «Ҳашт беҳишт» дostonларининг қиёсий-таҳлили. Фил.фан.ном.дисс. – Тошкент, 1991 й. – 108 б.
163. Муҳиддинов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси. («Хамса»ларнинг биринчи дostonлари асосида). Филол.фан.док.дисс. – Тошкент, 1995. – 290 б.
164. Мўминова Н. Абдурахмон Саъдийнинг адабиётшунослик фаолияти. Фил.фан.ном.дисс. – Тошкент, 2002. – 148 б.
165. Насруллаев Э. XX аср ўзбек навоийшунослигида улуг шоир шахсияти талқинлари тадқиқи (Ойбек, Иззат Султон, В.Зоҳидов ва М.Орипов илмий асарлари асосида). Филол.фан.фалсафа д-ри.дисс.автореф. – Самарқанд, 2019. – 24 б.
166. Пардаева И. Алишер Навоий тарихий асарлари бадиияти. Фил.фан.б.фал.док.дисс. – Самарқанд, 2018. – 134 б.
167. Салоҳий Д. Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий тақомили// Филол.фан.док.дис. – Тошкент, 2001. – 283 б.
168. Хидирназаров С. Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» достони: дostonда типология ва поэтик архитектоника масаласи. Филол.фан.ном.дисс.– Тошкент, 1990. – 169 б.
169. Холмуродов А. Ўзбек қиссачилиги: тараққиёт муаммолари (XX аср сўнгги чораги). Филол.фан.док.дисс. – Т., 2008. – 284 б.

170. Хўжанова Г. «Ҳибат ул-хақойиқ» поэтикаси. Фил.фан.ном.дисс. – Тошкент, 2001. – 126 б.
171. Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи (структур-грамматик, функционал-семантик аспектларда). Филол.фан.ном.дисс. – Тошкент, 2007. – 170 б.
172. Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқинининг XV-XX аср манбалари. Фил.фан.док.дисс. – Тошкент, 1998 й. – 220 б.
173. Эркабоева Н. Алишер Навоий ижодида муножот. Филол.фан.ном.дисс.автореф. – Тошкент, 2008. – 26 б.
174. Эшонкулов Ҳ. Алишер Навоий ғазалиётида ишқ поэтикасининг қиёсий-типологик таҳлили («Ҳазойин ул-маоний» мисолида). Филол.фан.док.дисс.автореф. – Самарқанд, 2020. – 41 б.
175. Юсупова Д. Алишер Навоий «Хамса»сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги.Филол.фан.ном.дисс. – Тошкент, 2008. – 133 б.
176. Қобилов У. Ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлари талқини (XIV-XV асрлар). Фил.ф.док.дисс.автореф. – Самарқанд, 2019. – 32 б.
177. Ғафорова З.Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадиий таҳлили. – Самарқанд, 2018. – 22 б.
178. Ғаффоров Н. Алишер Навоий «Хамса»сида суфийлар тимсоли. Филол.фанлари номзоди дисс. –Тошкент, 1999. – 135 б.
179. Ҳайитов А. Алишер Навоий «Хамса»сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талқин. Филол.фан.ном.дисс. автореф. – Тошкент, 2000.
180. Ҳайитов Ш. Алишер Навоий насрида комил инсон образи (улуғ шоир маноқиблари асосида). Филол.фан.док.дисс.автореф. –Фарғона, 2020. – 40 б.
181. Ҳамроева Д. Бобораҳим Машраб ғазаллари поэтикаси. Филол.фан.ном.дисс. – Тошкент, 2004. – 154 б.

V. Хорижий адабиётлар:

182. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.:Наука, 1965. - 524 с.

183. Бертельс Е.Э. Наваи и Аттар // Мир-Али-Шир. – Ленинград, 1928. -94 с.
184. Бертельс Е.Э. Наваи и Низами //Алишер Наваи. Сб.ст. – М.– Л., 1946. – С.68-91.
185. Бертельс Е.Э. Навоий. Тошкент.: Тафаккур қаноти, 2015. – 356 б.
186. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избранные труды. – М.: Наука, 1965. – 500 с.
187. Бертельс Е.Э. Низами. – М.: Из. АН СССР, 1956. – 261 с.
188. Бертельс А.Е. Предисловие к поэме «Сокровишница тайн». – М.: Гихл, 1959, с. 5-16;
189. Веселовский А.И. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа. 1989. – 406 с.
190. Восточная поэтика. Специфика художественного образа. – М.:1983. – 256 с.
191. Конрад Н.И. Запад и Восток (статьи) – М.:Главная редакция Восточной литературы, 1972. – 496 с.
192. Конрад Н.И. Ренессанс ва Навоий //Жаҳон адабиёти. 2006. №2 – Б. 126-130.
193. Конрад Н.И. Алишер Навоий. // Тафаккур. 1997 № 10. – Б.38-41.
194. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.) – М: Наука, 1989. – 240 с.
195. Шепилова Л.В. Введение в литературоведение. – М.: Учпедиз, 1956. – 316 с.
196. Наси S. Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi» və Əlişir Nəvainin «Heyrət ül-əbrar» poemalarının müqayisəli təhlili/Əlişir NƏVAİ və Azərbaycan ədəbiyyatı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: 2017. - 46-58-б.